

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟΥ
ΣΧΟΛΗ ΑΝΘΡΩΠΙΣΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ & ΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
ΤΜΗΜΑ ΦΙΛΟΛΟΓΙΑΣ

4ο COLLOQUIUM ΔΙΔΑΚΤΟΡΙΚΩΝ ΚΑΙ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΦΟΙΤΗΤΩΝ

(30.06 – 01.07.2022)

ΠΡΑΚΤΙΚΑ

ΕΚΔΟΤΙΚΗ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ: ΓΙΩΡΓΟΣ ΑΝΔΡΕΙΩΜΕΝΟΣ

ΦΙΛΟΛΟΓΙΚΗ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ: ΑΝΝΑ ΚΥΡΙΑΚΟΠΟΥΛΟΥ – ΑΘΑΝΑΣΙΑ ΜΑΛΑΜΑ

ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ: ΑΘΑΝΑΣΙΑ ΜΑΛΑΜΑ

**ΚΑΛΑΜΑΤΑ
2022**

**4^ο COLLOQUIUM ΔΙΔΑΚΤΟΡΙΚΩΝ
ΚΑΙ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΦΟΙΤΗΤΩΝ
(30.06 - 01.07.2022)**

ΠΡΑΚΤΙΚΑ

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟΥ
ΣΧΟΛΗ ΑΝΘΡΩΠΙΣΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ & ΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
ΤΜΗΜΑ ΦΙΛΟΛΟΓΙΑΣ

**4^ο COLLOQUIUM ΔΙΔΑΚΤΟΡΙΚΩΝ
ΚΑΙ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΦΟΙΤΗΤΩΝ
(30.06 - 01.07.2022)**

ΠΡΑΚΤΙΚΑ

ΕΚΔΟΤΙΚΗ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ: ΓΙΩΡΓΟΣ ΑΝΔΡΕΙΩΜΕΝΟΣ

ΦΙΛΟΛΟΓΙΚΗ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ: ANNA ΚΥΡΙΑΚΟΠΟΥΛΟΥ - ΑΘΑΝΑΣΙΑ ΜΑΛΑΜΑ

ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ: ΑΘΑΝΑΣΙΑ ΜΑΛΑΜΑ

ΚΑΛΑΜΑΤΑ
2022

Χαιρετισμός της Προέδρου του Τμήματος Φιλολογίας

Με ιδιαίτερη χαρά συγχαίρουμε όλες και όλους τις/τους διδάκτορες, υποψήφιους διδάκτορες και μεταπτυχιακές/ούς φοιτήτριες/ητές μας που συμμετείχαν με ανακοίνωσή τους στο 4^ο Colloquium των Διδακτορικών και Μεταπτυχιακών Φοιτητών και Φοιτητριών του Τμήματος Φιλολογίας του Πανεπιστημίου Πελοποννήσου, το οποίο πραγματοποιήθηκε στις 30 Ιουνίου και 1 Ιουλίου 2022. Το εύρος των θεμάτων που καλύφθηκαν είναι μόνον ενδεικτικό των ερευνητικών αναζητήσεων των νέων ερευνητριών/ητών μας, που με ζήλο επιδίδονται στη συστηματική μελέτη των επιλεγμένων αντικειμένων τους, από τη γραμματεία της κλασικής και της ύστερης αρχαιότητας έως τη βυζαντινή, τη νεότερη και τη σύγχρονη ελληνική γραμματεία. Η ποιότητα των ανακοινώσεων αναδεικνύει με εύγλωττο τρόπο τον χαρακτήρα της εξειδικευμένης έρευνας που διεξάγεται από τις/τους φοιτήτριες/τές και τις/τους διδάκτορές μας στο Τμήμα μας. Πιστεύοντας στην προσπάθεια των νέων ερευνητριών/ών μας και για την περαιτέρω ενθάρρυνσή της, προχωρούμε στη δημοσίευση των ανακοινώσεων αυτών. Στόχος μας είναι να τους δοθεί η ευκαιρία, και με τον τρόπο αυτό, να συμμετάσχουν στον ευρύτερο επιστημονικό διάλογο που διεξάγεται τόσο στην ελληνική όσο και στη διεθνή επιστημονική κοινότητα. Διότι η έρευνα μπορεί να διενεργείται κατά μόνας, τα αποτελέσματά της όμως θα πρέπει να αποτελούν δημόσιο αγαθό. Κάθε ερευνητική προσπάθεια, άλλωστε, αποτελεί εν δυνάμει αφετηρία μιας νέας ερευνητικής πορείας. Επομένως, ευχαριστούμε τους νέους ερευνητές και τις νέες ερευνητριές μας για τη συμμετοχή τους στην ερευνητική δραστηριότητα του Τμήματός μας και τους ευχόμαστε μια επιτυχή και επιστημονικά γόνιμη συνέχεια.

Ελένα Κουτριάνου
Αναπληρώτρια Καθηγήτρια Νεοελληνικής Λογοτεχνίας
(Θεωρίας της Λογοτεχνίας - Συγκριτικής Γραμματολογίας)
Πρόεδρος Τμήματος Φιλολογίας

Σημείωμα του Επιμελητή της έκδοσης

Όταν ολοκληρώνονταν οι εργασίες του 4^{ου} *Colloquium Διδακτορικών και Μεταπτυχιακών Φοιτητών* του Τμήματος Φιλολογίας του Πανεπιστημίου Πελοποννήσου και έριχνα την ιδέα να συγκεντρωθούν οι ανακοινώσεις που παρουσιάστηκαν σε αυτό και, αφού περάσουν από τη φιλολογική επεξεργασία δύο εκ των συντελεστριών της εκδήλωσης, της κ. Άννας Κυριακοπούλου, υποψήφιας διδάκτορας, και της κ. Αθανασίας Μάλαμα, μεταπτυχιακής φοιτήτριας, να εκδοθούν ψηφιακά σε τόμο, δεν φανταζόμουν πως αυτή θα υλοποιείτο σε τόσο σύντομο χρονικό διάστημα.

Πράγματι, χάρη στις προδιαγραφές που συνέταξε η δεύτερη εκ των προαναφερθεισών συναδέλφων και στη φροντίδα των δύο φιλολογικών επιμελητριών, συνεπικουρούσης της κ. Μαρίας Μπαφίτη, γραμματέως του ΠΜΣ «Αρχαία και Νέα Ελληνική Φιλολογία (κατεύθυνση: Νέα Ελληνική Γλώσσα και Φιλολογία)», η εργασία συντελέστηκε με ταχύτητα και ποιότητα, ενώ, ταυτόχρονα, το έργο μου, ως συντονιστή και επόπτη της έκδοσης του παρόντος τόμου, υπήρξε κατά πολύ ευκολότερο.

Οφείλονται, λοιπόν, ευχαριστίες στις κκ. Κυριακοπούλου και Μάλαμα, για την επιμέλεια με την οποία εργάστηκαν, στην κ. Μπαφίτη για τη γραμματειακή της υποστήριξη, στην κ. Μαρία Μασμανίδου, γραφίστρια, για την επιμέλεια του εξωφύλλου της έκδοσης, στη συνάδελφο κ. Ελένα Κουτριάνου, Πρόεδρο του Τμήματος Φιλολογίας και εμπνεύστρια της όλης οργάνωσης και σε όσες και όσους συμμετείχαν τόσο με ανακοινώσεις όσο και στις συζητήσεις κατά τη διάρκεια του συγκεκριμένου *Colloquium*.

Εύχομαι δε ολόψυχα, η προσπάθεια αυτή να συνεχιστεί και στο μέλλον και να αποτελέσει ένα πρώτο ερευνητικό βήμα για τις επόμενες γενιές των φιλόλογων που θα συμβάλουν, με τον τρόπο τους, στη συνέχιση και ανανέωση των ελληνικών σπουδών.

Γιώργος Ανδρειωμένος
Καθηγητής της Νεοελληνικής Φιλολογίας
Αντιπρύτανης του Πανεπιστημίου Πελοποννήσου

ΑΝΑΚΟΙΝΩΣΕΙΣ ΚΛΑΣΙΚΗΣ ΦΙΛΟΛΟΓΙΑΣ

Ευγενία Αθανασοπούλου
Υποψήφια Διδάκτωρ Ιονίου Πανεπιστημίου

Ο ρόλος της γυναίκας στις τραγωδίες του Ευριπίδη: *Μήδεια, Εκάβη, Τρώαδες, Ηλέκτρα*

1. Ευριπίδης και γυναίκες

Ο Ευριπίδης, ο νεότερος από τους τρεις τραγικούς ποιητές, δημιουργεί το κυριότερο μέρος του έργου του κατά τον Πελοποννησιακό Πόλεμο, την πιο σημαντική, ίσως, ιστορική συγκυρία της αρχαιότητας, που οδήγησε στην παρακμή της αθηναϊκής δημοκρατίας και σήμανε το τέλος στην ηγεμονία της. Σε αυτό το πολιτικό και κοινωνικό πλαίσιο, οι τραγωδίες του αντανακλούν τα πολιτικά γεγονότα, τα καιρία ζητήματα που απασχολούσαν τους Αθηναίους της εποχής και αμφισβητούν τα καθιερωμένα πρότυπα και αξίες, παρουσιάζοντας στη σκηνή του θεάτρου έναν απολύτως ευμετάβλητο κόσμο. Οι πνευματικές αναζητήσεις της εποχής και με τη βέβαιη επιρροή της σοφιστικής καθρεφτίζονται στο έργο του, που στο σύνολό του τοποθετείται κριτικά απέναντι στους θεούς, τους θεσμούς και τους ήρωες, θίγοντας ζητήματα σχετικά με την ίδια τη δημοκρατία, τη θέση της γυναίκας στην κοινωνία, το φυσικό, άγραφο δίκαιο και τον νόμο. Όλα όσα ορίζουν τη δημόσια ή ιδιωτική ζωή των ανθρώπων αναθεωρούνται, οδηγώντας δίκαια στον χαρακτηρισμό του ποιητή ως «από σκηνης φιλοσόφου»¹.

Ο Ευριπίδης διαχειρίζεται το μυθολογικό υλικό με πολλές αποκλίσεις και έναν έκδηλο ανθρωποκεντρικό προσανατολισμό. Τα πρόσωπά του, στην πλειονότητά τους γυναίκες, αποκλίνουν σημαντικά από τα καθιερωμένα κοινωνικά και μυθικά πρότυπα, διαμορφώνονται από τα πάθη και τις αδυναμίες τους και σε καμιά περίπτωση δεν διαθέτουν το τραγικό μέγεθος του Σοφοκλή ή του Αισχύλου. Αντίθετα, αναλαμβάνουν δυναμικά δράση, μιλούν και ενεργούν συχνά για το δικό τους συμφέρον, μηχανορραφούν και μεταστρέφονται στην πορεία της τραγωδίας, διαθέτοντας έντονο συναισθηματισμό και ανεξέλεγκτα αποθέματα δύναμης. Αναμφισβήτητα, ο Ευριπίδης είναι ο πρώτος που φέρνει τον Έρωτα στο θέατρο², παρουσιάζοντας για πρώτη φορά γυναίκες ερωτευμένες, ακραίες και έρμαιες του πάθους τους. Εξαιτίας αυτής της παρουσίασης των γυναικείων μορφών, γίνεται αντικείμενο σκληρής κριτικής και χλευασμού από τους σύγχρονους του συντηρητικούς, με κυριότερο πολέμιο τον Αριστοφάνη³, αλλά και πεδίο μελέτης και σχολιασμού από τους μελετητές του ανά τους αιώνες.

Είναι ευρύτερα γνωστός ο χαρακτηρισμός του Ευριπίδη, ως *μισογύνης*, που αποδίδεται από τις αριστοφανικές κωμωδίες. Ωστόσο, η σύγχρονη φιλολογική έρευνα τον έχει αποκαταστήσει, αναγνωρίζοντας στο έργο του την τόλμη να ασχοληθεί και να μιλήσει για όλα εκείνα τα ανομολόγητα που κατατρέχουν την ανθρώπινη ψυχή, όλον εκείνον τον αγώνα του ανθρώπου και εν προκειμένω της γυναίκας να υπαρξει και να επιζήσει σε έναν κατάφωρα άδικο για εκείνη κόσμο⁴. Οι γυναίκες που αντιμετωπίζονται στην εποχή του ως μια ανήλικη ύπαρξη⁵,

¹ Jacqueline de Romilly, *Η Νεοτερικότητα του Ευριπίδη*, μτφρ. Α. Στασινοπούλου-Σκιαδά, Αθήνα: Ινστιτούτο του Βιβλίου-Α. Καρδαμίτσα 1997.

² Βλ. στο ίδιο, σσ. 125, 126.

³ Βλ. στο ίδιο.

⁴ Βλ. Χρύσα Ε. Αλεξοπούλου, *Γυναικεία δράση στον Ευριπίδη: Εκδίκαση και Επιβολή (Μήδεια, Ιππόλυτος, Εκάβη)*, Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα 2000.

⁵ Βλ. Claude M. Mosse, *Η γυναίκα στην αρχαία Ελλάδα*, μτφρ. Α. Δ. Στεφανής, Αθήνα: Παπαδήμα 1991, σσ. 121-126.

δεν μπορούν να επιβιώσουν, αν δεν βρουν τρόπο να επιβληθούν ή και να ειδικηθούν ακόμα και άρα τα ανήθικα μέσα που τυχόν χρησιμοποιούν είναι ιδωμένα από τον Ευριπίδη σαν μέσα επιβίωσης. Η «επανάστασή» τους, αν μπορεί να ιδωθεί ως τέτοια, λειτουργεί ως καταγγελία της ανδροκρατούμενης ηθικής και των εξευτελιστικών συνθηκών διαβίωσής τους.

Οι γυναίκες, όπως παρατηρεί η Zeitlin, συγκρούονται με τις ιδιαιτερότητες της υποδεέστερης κοινωνικής τους θέσης, προβάλλοντας αιτήματα για ταυτότητα και αυτοεκτίμηση, ερευνώντας τον αντρικό κόσμο και προσκρούοντας στους ισχυρισμούς των ανδρών ότι εκείνοι μόνο κατέχουν δικαιωματικά και *a priori* γνώση, ελευθερία και αυτάρκεια⁶. Η δράση τους μοιάζει πολλές φορές ανεξέλεγκτη, μοιάζει να έχει μοναδικό σκοπό την ολοκληρωτική εξόντωση του αντιπάλου με οποιοδήποτε κόστος ή τίμημα. Ο Ευριπίδης φαίνεται να υπονοεί ότι ακόμα και τα πιο άγρια εγκλήματα είναι αποτέλεσμα ενός βαθιά προβληματικού συστήματος που εμπεριέχει έντονη, αλλά κεκαλυμμένη βία και έτσι μετατρέπει τελικά τον καταπιεσμένο σε εγκληματία και το θύμα σε θύτη⁷. Η ιδεολογία και οι θεσμοί είναι αυτοί που δημιουργούν την κοινωνική καταπίεση της γυναίκας και την αντίληψη ότι μοναδικός σκοπός της είναι η τεινοποιία. Αυτόν τον σκοπό καταργεί η Φαίδρα στον *Ιππόλυτο* μέσα από τον παράφορο έρωτα για τον θετό της γιο και βέβαια η Μήδεια, στην ομώνυμη τραγωδία σκοτώνοντας τα παιδιά της, ενώ η Ηλέκτρα τον χρησιμοποιεί ως τέχνασμα προκειμένου να παγιδεύσει την Κλυταιμνήστρα.

Ο Ευριπίδης «παίζει» με τα δεδομένα στερεότυπα των φύλων και στο τέλος συμβολικά τα ανατρέπει. Στις τραγωδίες του, οι γυναίκες αναδεικνύονται «ανώτερες» από τους άντρες και είναι εκείνες που έχουν τη δύναμη είτε άμεσα είτε έμμεσα. Η καθιερωμένη σχέση υποταγής τους παρουσιάζεται αντεστραμμένη. Στις *Βάκχες*, οι γυναίκες εκτός *οίκου* πλέον κινούνται μεταξύ ζώδους και θείκης υπόστασης, η Μήδεια, αν και παιδοκτόνος, θεοποιείται, η Εκάβη τυφλώνει τον Πολυμήστορα και σκοτώνει τα παιδιά του και μετατρέπεται σε σκυλί με φλογισμένα μάτια, ενώ η αυτοθυσία της Ιφιγένειας και της Άλκηστης, που χαρακτηρίζεται από σεμνότητα, ηρωισμό και περηφάνια είναι μια ειρωνεία απέναντι στο «λίγο» του αντρικού κόσμου. Η έξοδος των γυναικών από τα στενά πλαίσια του *οίκου* διαταράσσει και αμφισβητεί την κοσμική τάξη, που στην εποχή του είναι ήδη διασαλευμένη λόγω των πολιτικών και κοινωνικών συνθηκών στη σιγή του Πελοποννησιακού Πολέμου.

Οι γυναίκες στον Ευριπίδη, βγαίνουν από τον *γυναικωνίτη*, αποβάλλουν τον σιωπηλό και αφανή ρόλο στον οποίο είναι καταδικασμένες και διεισδύουν δυναμικά στο χώρο της *πόλης*, σε καθαρά αντρικές υποθέσεις. Μέσα στο ευριπίδειο θέατρο, πλέον, λειτουργεί η άμεση δημοκρατία, με την κυριολεκτική σημασία της, εκεί που τον λόγο μπορούν να πάρουν όλοι ανεξαιρέτως, και όχι μόνο οι κατέχοντες την ιδιότητα του πολίτη, αλλά και οι «βάρβαροι», οι γυναίκες, ακόμα και οι δούλοι και να κριθούν τελικά για το ήθος τους⁸. Μέσα σε έναν από τους κυρίαρχους θεσμούς της πόλης, τον δημόσιο χώρο του θεάτρου, οι τραγικές ηρωίδες έχουν το δικαίωμα να αντιδράσουν δυναμικά ανάλογα με τα εξωτερικά ερεθίσματα και τις περισσότερες φορές γίνονται συμπαθείς.

Στο έργο του Ευριπίδη, συνεπώς, η γυναικεία μορφή, γίνεται το μέσο να εξερευνηθούν τα όρια και οι ανομολόγητες προκαταλήψεις της επίσημης πατριαρχικής κρατικής ιδεολογίας, ο τρόπος δηλαδή με τον οποίο ένα ολοκληρω ιδεολογικό και κοινωνικό σύστημα περιβάλλει τη Γυναίκα με εξιδανικεύσεις, αλλά πρωτίστως με προκαταλήψεις, με κυρίαρχο σκοπό τον έλεγχο της σεξουαλικότητας και συνεπώς την προστασία της νόμιμης αναπαραγωγής του πολιτικού σώματος⁹. Ο Ευριπίδης δεν μεταδίδει απλώς πληροφορίες για τα στερεότυπα και τις

⁶ Βλ. Froma I. Zeitlin, «Playing the other: gender and society in classical Greek literature» [στο:] Laura K. McClure (επιμ.), *Sexuality and gender in the classical world: readings and sources*, John Wiley & Sons 2008, σσ. 107-108.

⁷ Βλ. Virginia J. Hunter, *Policing Athens: social control in the Attic lawsuits, 420-320 BC*, vol. 5269, Princeton University Press 2019.

⁸ Βλ. Alan H. Sommerstein, *Αρχαίο Ελληνικό Δράμα και Δραματογραφία*, επιστ. επιμ.-μτφρ. αρχαίων κειμένων I. Ν. Παπαδοπούλου, μτφρ. Α. Χρήστου, Αθήνα: Μεταίχμιο 2006, σσ. 115-117.

⁹ Βλ. Χρύσα Ε. Αλεξοπούλου, *Γυναικεία δράση στον Ευριπίδη: Εκδίκηση και Επιβολή (Μήδεια, Ιππόλυτος, Εκάβη)*, ό.π.

Ο ρόλος της γυναίκας στις τραγωδίες του Ευριπίδη

αντιλήψεις που συνόδευαν τον κοινωνικό ρόλο της, αλλά μοιάζει να επιθυμεί να αναγνωριστεί η συνεισφορά της στην οικογένεια και στην κοινωνία εν γένει. Στη δραματουργική παραγωγή του Ευριπίδη, όπως παρατηρεί η Pomeroy, τοποθετούνται εμμέσως πλην σαφώς οι ρίζες του φεμινιστικού κινήματος των νεότερων και συγχρόνων χρόνων¹⁰.

Στους *αγώνες λόγων* στις προς ανάλυση τραγωδίες της παρούσας εργασίας, με έμφαση στη *Μήδεια*, η φωνή των γυναικών ακούγεται καθαρή και δυνατή. Ο άντρας-θεατής παρακολουθεί τους γυναικείους χαρακτήρες να αντιπαραθέτουν επιχειρήματα και να αγορεύουν όπως εκείνοι στη Εκκλησία του Δήμου ή στα αθηναϊκά δικαστήρια¹¹. Στη *Μήδεια*, η ξένη, η βάρβαρη, η προδομένη γυναίκα αντιπαρατίθεται στον Ιάσονα, εξαπολύοντας ένα δριμύ κατηγορητήριο. Στην *Εκάβη*, η ηττημένη βασίλισσα, η μάνα που βλέπει ένα-ένα τα παιδιά της νεκρά, αντιπαρατίθεται στον Πολυμήστορα, τον οποίον ειδικήθηκε γιατί σκότωσε τον τελευταίο εν ζωή γιο της, στερώντας του ακόμα και την ταφή. Οι γυναίκες έρχονται σε αντιπαράθεση με τους άντρες, που σκιαγραφούνται ανόσιοι, αναξιόπιστοι, οπορτουνιστές. Ο Ευριπίδης, μέσα από τον λόγο της Μήδειας και της Εκάβης, ανατρέπει όλα τα επιχειρήματα των «αντιπάλων» τους, παρουσιάζοντας πιθανά πως ένα εργαλείο σαν τον λόγο μπορεί, αν χρησιμοποιηθεί από τους λάθος ανθρώπους για τον λάθος σκοπό, να μετατραπεί σε καταστροφικό όπλο. Μοιάζει να παίρνει ξεκάθαρη θέση υπέρ της Μήδειας και της Εκάβης, τις παρουσιάζει με μια ιδιότυπη κατανόηση, που, αν και διαπράττουν στυγνά εγκλήματα, μοιάζουν να είναι δικαιολογημένα στις υπάρχουσες συνθήκες¹².

Στις τραγωδίες *Τρωάδες* και *Ηλέκτρα*, είναι τα γυναικεία πρόσωπα που αντιπαρατίθενται λεκτικά. Η Εκάβη κατηγορεί την ωραία Ελένη, ως τη γενεσιουργό αιτία του τρωικού πολέμου και εκείνη αντιπαραβάλλει για υπεράσπισή της τη θείκη βούληση. Η Ελένη εμφανίζεται ως γυναίκα ματαιόδοξη, που σύμφωνα με την Εκάβη κυριαρχείται από τα πάθη της, τα οποία, πολυάριθμα καθώς είναι, την καθιστούν ένα σύμβολο φιλαρέσκειας και φιληδονίας. Ο Ευριπίδης μοιάζει να σχολιάζει στο πρόσωπο της Ελένης, όλη την προκατάληψη της αθηναϊκής κοινωνίας σχετικά με την εξ ορισμού λάγνα γυναικεία φύση. Η Ελένη δεν αναλαμβάνει τις πράξεις της, κατηγορεί τη θεά Αφροδίτη γι' αυτές, ενώ η Εκάβη, αν και αποδομεί τον λόγο της «αντιπάλου» της, χρησιμοποιώντας απολύτως λογικά επιχειρήματα, δεν καταφέρνει να πείσει τον Μενέλαο που μοιάζει να διατίθεται να συγχωρήσει τη μοιχεία της άπιστης Ελένης.

Η Κλυταιμνήστρα, από την άλλη, στην ευριπίδεια *Ηλέκτρα* φαίνεται επίσης να υποκύπτει στα πολιτισμικά στερεότυπα της κλασικής Αθηναϊκής κοινωνίας για το γυναικείο φύλο, παρουσιάζει τον εαυτό της σχεδόν άβουλο και αδύναμο, ενώ δείχνει ενδιαφέρον να αποκαταστήσει τη φήμη της όχι μόνο απέναντι στην Ηλέκτρα αλλά και σε όλη την κοινωνία. Η Ηλέκτρα, από την άλλη, εμποτισμένη με ένα θανάσιμο μίσος, πικραμένη και ειρωνική, την παγιδεύει, χρησιμοποιώντας ως τέχνασμα το γεγονός ότι έγινε μητέρα και, αντίθετα με ό,τι συμβαίνει στον Αισχύλο και στον Σοφοκλή, συμμετέχει ενεργά στη δολοφονία της.

Ο Ευριπίδης εξερευνά τις λεπτές αποχρώσεις, τα όρια και τις διαφορετικές εκφάνσεις της γυναικείας φύσης με τρόπο που κανένας πριν δεν είχε τολμήσει. Όπως, άλλωστε, παρατηρεί ο Page, στην ευριπίδεια δραματουργία είναι η πρώτη φορά που το επίκεντρο βρίσκεται στους χαρακτήρες των τραγικών προσώπων παρά στις πράξεις τους¹³ και οι τραγικές ηρωίδες του Ευριπίδη με το πολύπλοκο *ήθος* τους επηρέασαν καθοριστικά τη μετέπειτα παγκόσμια δραματουργία.

¹⁰ Βλ. Sarah B. Pomeroy, *Θεές, Πόρνες, Σύζυγοι και Δούλες. Οι Γυναίκες στην Κλασική Αρχαιότητα*, μτφρ. Μάριος Μπλέτσας, Αθήνα: Ινστιτούτο του Βιβλίου-Α. Καρδαμίτσα 2008.

¹¹ Βλ. Albin Lesky, *Η Τραγική ποίηση των Ελλήνων. Ο Ευριπίδης και το Τέλος του Είδους*, μτφρ. Ν. Χ. Χουρμουζιάδης, τ. Β', Αθήνα: Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης 1993, σ. 561.

¹² Βλ. Έλσα Ανδριανού & Πετρούλα Ξιφαρά, *Αρχαίο Ελληνικό Θέατρο. Ο Δραματικός Λόγος από τον Αισχύλο ως το Μένανδρο*, Πάτρα: Ε.Α.Π. 2001, σσ. 83-85.

¹³ Βλ. Denys L. Page, *Μήδεια*, μτφρ. Γιώργης Γιατρομανωλάκης, Αθήνα: Καρδαμίτσα 1990, σ. 24.

2. Μήδεια

2.1. Η προδομένη σύζυγος

Η Μήδεια ως μυθικό πρόσωπο αναφέρεται στη *Θεογονία* του Ησιόδου. Κόρη του βασιλιά της Κολχίδας Αιήτη, ο οποίος είναι γιος του θεού Ήλιου και αδελφός της ομηρικής Κίρκης και της μυθικής Ειάτης¹⁴, η Μήδεια, όπως προκύπτει και από το όνομά της¹⁵, είναι μια μάγισσα, μια ιέρεια, μια γυναίκα που *γνωρίζει*. Ωστόσο, ερωτεύεται παράφορα τον Ιάσωνα και τον βοηθά στην αρπαγή του χρυσόμαλλου δέρατος. Συγκεκριμένα στον Πίνδαρο αναφέρεται πως η θεά Αφροδίτη, όταν ο Ιάσωνας βρισκόταν στην αργοναυτική εκστρατεία, έδωσε το πολύχρωμο πουλί της τρέλας στις τέσσερις ακτίνες ενός τροχού, από τον οποίο κανείς δεν μπορεί να ξεφύγει. Στη συνέχεια μετέφερε τον τροχό αυτό από τον Όλυμπο στη γη και δίδαξε τον Ιάσωνα ικετευτικά και μαγικά λόγια. Όταν ο Ιάσωνας είπε αυτά τα λόγια στη Μήδεια, τη γοήτευσε και την έπεισε να προδώσει τους γονείς της¹⁶. Την ίδια περίπου άποψη υιοθετεί και ο Απολλώνιος ο Ρόδιος στα *Αργοναυτικά* του, γραμμένα στην ελληνιστική εποχή.

Ως προς τη θανάτωση των παιδιών της, πριν από την τραγωδία του Ευριπίδη, υπάρχουν διαφορετικές εκδοχές. Αρχικά, αξίζει να αναφερθεί η εκδοχή του Εύμηλου, ενός Κορινθίου ποιητή του 8ου αιώνα π.Χ., που διασώθηκε από τον Παυσανία στα *Κορινθιακά* του, σύμφωνα με την οποία η Μήδεια σιότωσε τα παιδιά της, όχι όμως ορμώμενη από ερωτικό πάθος αλλά στην προσπάθειά της να τα κάνει αθάνατα¹⁷. Από την άλλη, ο Παρμενίσκος, μαθητής του Αρίσταρχου, ισχυρίζεται πως οι Κορινθίες γυναίκες εξεγείρονται εναντίον της μάγισσας Μήδειας και είναι εκείνες που σκοτώνουν τα παιδιά της μέσα στον ναό της Ήρας. Ο Κρέωφυλος στη δική του εκδοχή αναφέρει ότι η Μήδεια σιότωσε τον Κρέοντα, οι συγγενείς του σιότωσαν με τη σειρά τους τα παιδιά της Μήδειας και διέδωσαν ότι ο φονιάς ήταν η μάνα τους¹⁸.

Ο Ευριπίδης ανασκευάζει τις εκδοχές του Εύμηλου και του Κρέωφυλου. Η *Μήδεια* διδάσκεται το 431 π.Χ., χρονιά που αποτελέσε ορόσημο για την Αθηναϊκή δημοκρατία, καθώς σηματοδότησε ουσιαστικά την έναρξη του Πελοποννησιακού πολέμου που έμελλε να καταλήξει στην ταπεινωτική ήττα της Αθήνας. Έτσι, αν και σε ένα πρώτο επίπεδο πρόκειται για μια τραγωδία προδοσίας και ακραίου ερωτικού πάθους, ωστόσο το πολιτικό υπόβαθρο είναι παρόν και αναγνωρίσιμο από τους τότε θεατές. Η δράση τοποθετείται στην Κόρινθο, σύμμαχο της Σπάρτης και ο ποιητής μεταθέτει το έγκλημα της παιδοκτονίας στη Μήδεια, απαλλάσσοντας έτσι τους Κορινθίους. Η παιδοκτονία ως πράξη εκδίκησης απέναντι στον Ιάσωνα, που συνεπάγεται τον κοινωνικό ευνουχισμό του και το τέλος του «*αίκου*» του, είναι μάλλον ένα ευριπίδειο εύρημα¹⁹.

Η πλοκή της τραγωδίας εκτυλίσσεται όταν ο έρωτας και οι ημέρες της περιπέτειας του ζευγαριού έχουν τελειώσει. Ο ποιητής αναφέρει βέβαια ή υπαινίσσεται κάποια γεγονότα από το παρελθόν της ηρωίδας του, αλλά σε καμιά περίπτωση δεν φαίνεται να έχει την πρόθεση να συνθέσει εκ νέου όλη την ιστορία της. Το αντίθετο μάλιστα, τον ενδιαφέρει να παρουσιάσει τι συνέβη μετά από το «ευτυχισμένο τέλος». Αν λάβουμε, λοιπόν, υπόψη ότι προορισμός της γυναίκας στην αρχαία Αθήνα ήταν ο γάμος και η τεκνοποίηση, κάτι που φαίνεται να μην έχει ξεπεραστεί απολύτως μέχρι και σήμερα, στη σύγχρονη μετα-νεωτερική εποχή, ο Ευριπίδης

¹⁴ *Αιήτης δ υἱὸς φαεσιμβρότου Ἡελίοιο
κόρην Ὠκεανοῖο τελέηεντος ποταμοῖο
γῆμε θεῶν βουλῆσιν, Ἰδυῖαν καλλιπάρηον·
ἦ δὴ οἱ Μήδειαν ἐύσφυρον ἐν φιλότῃτι
γείναθ' ἔποδομηθεῖσα διὰ χρυσῆν Ἀφροδίτην.* (Ησιόδου, *Θεογονία*, στ. 958-962.)

¹⁵ Το όνομα προέρχεται από το ρήμα «μέδομαι», το οποίο σημαίνει *προνοώ, μελετώ, διαλογίζομαι και φροντίζω, καθώς και επινοώ, μηχανεύομαι.*

¹⁶ Βλ. Donald J. Mastrorade (επιμ.), *Euripides: Medea*, Cambridge University Press 2002, σ. 78.

¹⁷ Βλ. Ηρώ Σιδέρη, «Μήδεια του Ευριπίδη: μία αναλυτική προσέγγιση» [ανακτήθηκε από: <https://citycampus.gr/>].

¹⁸ Βλ. Albin Lesky, *Η Τραγωδική ποίηση των Ελλήνων. Ο Ευριπίδης και το Τέλος του Είδους*, ό.π., σ. 517.

¹⁹ Βλ. Emily A. McDermott, *Euripides' Medea: The Incarnation of Disorder*, Penn State Press 2010, σσ. 12-14 και 40.

Ο ρόλος της γυναίκας στις τραγωδίες του Ευριπίδη

ασχολείται με αυτό που συνήθως μένει κρυμμένο πίσω από τις κλειστές πόρτες του «οίκου», με αυτό που η κοινωνία επιθυμεί να αποσιωπήσει, την απίστευτη βιαιότητα που μπορεί να αναπτυχθεί μεταξύ δύο συζύγων, δύο πρώην αγαπημένων.

Όμως, όπως παρατηρεί ο Mastronarde, το πρόσωπο της Μήδειας και ο γάμος της με τον Ιάσονα μάλλον δεν ήταν καθόλου αποδεικτός εξ ορισμού, σύμφωνα με τις αντιλήψεις της τότε κοινωνίας. Σημειώνει συγκεκριμένα πως η πρωταρχική πρόσληψη του προσώπου της Μήδειας από τους τότε θεατές, κάθε άλλο παρά θετική ήταν. Η Μήδεια είναι βάρβαρη, μάγισσα, έχει ως οδηγό την παρόρμηση και το συναίσθημα και όχι τη λογική, ενώ ο γάμος της με τον Ιάσονα συντελέστηκε όχι μόνο χωρίς τη συγκατάθεση του πατέρα της, αλλά μάλιστα ενάντια στα συμφέροντά του²⁰. Ο Cairns επιπλέον σημειώνει πως η Μήδεια δραματοποιεί με ιδιαίτερα εντυπωσιακό τρόπο μια διαδεδομένη αθηναϊκή αίσθηση, αυτή της νύφης ως «εισβολέα», ως έναν εν δυνάμει εχθρό. Στην αθηναϊκή σύλληψη του γάμου, η νύφη εγκαταλείπει, δηλαδή με έναν τρόπο «προοδίδει» την πατρική εστία για να προσχωρήσει στον καινούριο *οίκο*, εκείνον του συζύγου²¹.

Η Μήδεια, ομολογεί ότι της συνέβη ένα *ἄελπτον πράγμα* (στ. 225) ένα ανέλπιστο, απροσδόκητο γεγονός το οποίο την κατέστρεψε²² και επανειλημμένα εκφράζει τη λύπη της που εγκατέλειψε την οικογένειά της, χαρακτηριστικό κοινό για όλες τις συζύγους. Ωστόσο, εκείνη δεν εγκατέλειψε απλά τον «οίκο» της, τον αφάνισε, αφού σκότωσε τον αδερφό της, προκειμένου να διαφύγει με τον Ιάσονα:

*ὦ πάτερ, ὦ πόλις, ὦν ἀπενάσθην
ἀισχρῶς τὸν ἐμὸν κτείναςα κάσιν.* (στ. 166-167)

Έτσι, παρά την αθηναϊκή παράδοση, κατά την οποία, όπως αναφέρθηκε, η γυναίκα μπορούσε να «επιστραφεί» μαζί με την προίκα της στη πατρική εστία, σε περίπτωση διαζυγίου, η Μήδεια δεν μπορεί να επιστρέψει στην Κολχίδα, είναι εκδιωγμένη από παντού.

Ο Χορός από την αρχή κιόλας της τραγωδίας μοιάζει να την κατανοεί και να την συμπονάει:

*ἄχῃν ἄιον πολύστονον γόων,
λιγυρὰ δ' ἄχεα μογερὰ βοᾷ
τὸν ἐν λέγει προδόταν κακόνυμφον* (στ. 205-207)

Οι κορίνθιες γυναίκες θα είχαν κάθε λόγο να είναι εναντίον της. Εκείνες είναι στην πόλη τους, ενώ η Μήδεια φέρει το χαρακτηριστικό της δαιμονικής γυναίκας, της ξένης, της βάρβαρης. Ο Ευριπίδης μας παρουσιάζει όμως ένα είδος γυναικείας αλληλεγγύης ανάμεσα στον Χορό, που αποτελείται από τις τυπικές γυναίκες της εποχής, και την παράφορη Μήδεια, μέχρι το σημείο να της υπόσχονται να μη φανερώσουν τα εκδικητικά σχέδιά της²³.

Η Μήδεια στο Α' επεισόδιο περιγράφει με γλαφυρότητα την υποδεέστερη θέση της γυναίκας στην πατριαρχική κοινωνία.

*πάντων δ' ὅσ' ἔστ' ἔμψυχα καὶ γνώμην ἔχει
γυναϊκές ἐσμεν ἀθλιώτατον φυτόν* (στ. 230-231)

²⁰ Βλ. Donald J. Mastronarde (επιμ.), *Euripides: Medea*, ὁ.π., σσ. 22-27 και Laura McClure, «“The worst husband”: Discourses of praise and blame in Euripides' Medea», *Classical Philology*, τ. 94, αρθ. 4, 1999, σ. 289.

²¹ Βλ. Douglas Cairns, *Medea: Feminism or Misogyny? Looking at Medea*, London: Bloomsbury Academic 2014 και Virginia J. Hunter, *Policing Athens: social control in the Attic lawsuits, 420-320 BC*, ὁ.π.

²² Βλ. Χρύσα Ε. Αλεξοπούλου, *Γυναικεία δράση στον Ευριπίδη: Εκδίκηση και Επιβολή (Μήδεια, Ιππόλυτος, Εκάβη)*, ὁ.π., σ. 25.

²³ Βλ. Helene Foley, «Medea's divided self», *Classical Antiquity*, τ. 8, αρθ. 1, 1989, σ. 73.

Οι γυναίκες διάγουν δυσκολότερο βίο, είναι υποχρεωμένες να πληρώνουν προίκα, να υποτάσσονται στη θέληση του συζύγου, πρέπει να σιωπούν και αν ο σύζυγος τους τις εγκαταλείψει, κουβαλάνε πάντα αυτό το στίγμα. Μπορεί να ζουν μέσα την ασφάλεια του «οίκου», να μην είναι αναγκασμένες να πολεμήσουν, αλλά η γέννα δεν μπορεί να συγκριθεί με τον πόλεμο, επιχείρημα που, όπως παρατηρεί ο Smit, έχει αναχθεί σαν την πρώτη φεμινιστική θέση²⁴:

ὥς τρίς ἂν παῶ ἀσπίδα
στῆναι θέλομι ἂν μᾶλλον ἢ τεκεῖν ἄπαξ. (στ. 250-251)

Η Μήδεια υπερασπίζεται το φύλο της και τους άγραφους ηθικούς νόμους. Δεν είναι το άβουλο πλάσμα της πατριαρχικής κοινωνίας, η θεική της καταγωγή είναι παρούσα ακόμα και σε αυτή τη δεινή θέση, στην οποία βρίσκεται, μόνη, εγκαταλελειμμένη, προσεχώς εξόριστη. Απέναντι στη γυναικεία αδυναμία υψώνει τον ορθολογισμό, που συνηγορεί βέβαια με το ερωτικό πάθος και την εκδικητική μανία. Αυτός ο συνδυασμός μπορεί να καταστρέψει τα πάντα. Επομένως η ανάλυση της *Μήδειας*, απλώς ως μιας τραγωδίας έρωτα και εκδίκησης είναι μονοσήμαντη. Όπως εύστοχα παρατηρεί η McClure, η *Μήδεια* είναι μια τραγωδία του λόγου, ασχολείται με τη χρήση της γλώσσας και την πειθώ. Η Μήδεια χρησιμοποιεί τον λόγο με έναν τρόπο που παραβιάζει τους κανονιστικούς ρόλους του γυναικείου φύλου, κάτι που προετοιμάζει την ανύψωση της σε ημι-θεική κατάσταση στο τέλος του έργου²⁵. Μέσα από τον λόγο της πείθει τον Κρέοντα για μια μικρή παράταση χρόνου από την προδιαγεγραμμένη εξορία της, πείθει τον Αιγέα να την δεχθεί στην Αθήνα, πείθει ακόμα και τον Ιάσωνα να προσφέρει από εκείνη δώρα στη μέλλουσα γυναίκα του. Η Μήδεια επομένως δεν είναι απλώς η βάρβαρη, η μάγισσα, η συγνή δολοφόνος. Έχει ένα απολύτως μελετημένο και οργανωμένο σχέδιο εκδίκησης εναντίον εκείνου που την πρόδωσε²⁶.

Στον *αγώνα λόγων* της τραγωδίας, στο Β' επεισόδιο, η Μήδεια βρίσκεται ήδη στη σκηνή μαζί με τις υπόλοιπες γυναίκες που έχουν ήδη δηλώσει τη συμπαραστάσή τους, όταν φτάνει ο Ιάσωνας και εκφωνεί έναν σύντομο και προκλητικό λόγο. Εκείνη μιλά απολύτως ορθολογικά και συγκροτημένα, έτσι που τα επιχειρήματα του Ιάσωνα να αποδεικνύονται τόσο σαθρά, ώστε ο ίδιος να μοιάζει σχεδόν ανόητος να επιμένει πως υπερασπίζεται το δίκαιο²⁷. Απόλυτα ωφελμιστής και καιροσκόπος αναδημιουργεί την αλήθεια κατά το δοκούν και εφαρμόζει στη Μήδεια το *δίκαιο του ισχυρότερου*. Ωστόσο, είναι η Μήδεια που αναδεικνύεται ισχυρότερη, αν και πλέον είναι αργά για να έχει ο αγώνας ένα πρακτικό αποτέλεσμα, καθώς ο Ιάσωνας έχει ήδη εγκαταλείψει τη Μήδεια και πρόκειται παντρευτεί την κόρη του Κρέοντα²⁸. Ωστόσο, στο τέλος της τραγωδίας είναι εκείνη που νικά τον Ιάσωνα κατά κράτος, καταστρέφοντας τον «οίκον» του, στερώντας του την ικανότητα να αποκτήσει απογόνους.

Ο Ευριπίδης στην τραγωδία χρησιμοποιεί δίπολα: άντρας-γυναίκα, Έλληνας-βάρβαρη, ορθολογισμός-συναίσθημα, εχθρός-φίλος, που αντανακλώνται στον *αγώνα λόγων*. Η προσωπικότητα της ηρωίδας αναδεικνύεται γοητευτικά περίπλοκη, αφού κινείται συνεχώς ανάμεσα στις παραπάνω αντιθέσεις, μέχρι να εγκαταλείψει τη σκηνή, εμφανιζόμενη στο τέλος της τραγωδίας στο *Θεολογείον*, ανακτώντας τη θεική της καταγωγή, ως εγγονή του ήλιου²⁹.

²⁴ Βλ. Betine V. Z. Smit, «Medea the feminist» [στο: *Acta Classica: Proceedings of the Classical Association of South Africa*, τ. 45, αρθ. 1, 2002 [Classical Association of South Africa (CASA)], σ. 104.

²⁵ Βλ. Laura McClure, «“The worst husband”: Discourses of praise and blame in Euripides’ Medea», ό.π., σ. 373· βλ. επίσης Χαρά Μπακονικόλα, *Τραγωδία και Γλώσσα*, Αθήνα: Καρδαμίτσα 2008.

²⁶ Βλ. Bernard M. Knox, «The Medea of Euripides in Greek Tragedy», *Yale Classical Studies*, τ. 25, Cambridge, NY, 1977, σσ. 193-225· Laura McClure, «“The worst husband”: Discourses of praise and blame in Euripides’ Medea», ό.π.: Χρύσα Ε. Αλεξοπούλου, *Γυναικεία δράση στον Ευριπίδη: Εκδίκηση και Επιβολή (Μήδεια, Ιππόλυτος, Εκάβη)*, ό.π.

²⁷ Βλ. Denys L. Page, *Μήδεια*, ό.π., σ. 26.

²⁸ Βλ. Michael Lloyd, *The Agon in Euripides*, Oxford University Press 1992, σσ. 41-43.

²⁹ Βλ. Bernard M. Knox, «The Medea of Euripides in Greek Tragedy», ό.π.

Βιβλιογραφία

Ξενογλώσση

- Douglas Cairns, *Medea: Feminism or Misogyny? Looking at Medea*, London: Bloomsbury Academic 2014.
- Helene Foley, «Medea's divided self», *Classical Antiquity*, τ. 8, αρθ. 1, 1989, σσ. 61-85.
- Hunter Virginia J., *Policing Athens: social control in the Attic lawsuits, 420-320 BC*, vol. 5269, Princeton University Press 2019.
- Knox Bernard M., «The Medea of Euripides in Greek Tragedy», *Yale Classical Studies*, τ. 25, Cambridge, NY, 1977, σσ. 193-225.
- Lesky Albin, *Η Τραγική ποίηση των Ελλήνων. Ο Ευριπίδης και το Τέλος του Είδους*, μτφρ. Ν. Χ. Χουρμουζιάδης, τ. Β', Αθήνα: Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης 1993.
- Lloyd Michael, *The Agon in Euripides*, Oxford University Press 1992.
- McClure Laura, «“The worst husband”: Discourses of praise and blame in Euripides' Medea», *Classical Philology*, τ. 94, αρθ. 4, 1999, σσ. 373-394.
- McDermott Emily A., *Euripides' Medea: The Incarnation of Disorder*, Penn State Press 2010.
- Mastrorade Donald J. (επιμ.), *Euripides: Medea*, Cambridge University Press 2002.
- Mosse Claude M., *Η γυναίκα στην αρχαία Ελλάδα*, μτφρ. Α. Δ. Στεφανής, Αθήνα: Παπαδήμα 1991.
- Page Denys L., *Μήδεια*, μτφρ. Γιώργης Γιατρομανωλάκης, Αθήνα: Καρδαμίτσα 1990.
- Pomeroy Sarah B., *Θεές, Πόρνες, Σύζυγοι και Δούλες. Οι Γυναίκες στην Κλασική Αρχαιότητα*, μτφρ. Μάριος Μπλέτσας, Αθήνα: Ινστιτούτο του Βιβλίου-Α. Καρδαμίτσα 2008.
- Romilly Jacqueline de , *Η Νεότεριζότητα του Ευριπίδη*, μτφρ. Α. Στασινοπούλου-Σκιαδά, Αθήνα: Ινστιτούτο του Βιβλίου-Α. Καρδαμίτσα 1997.
- Smit Betine V. Z., «Medea the feminis» [in:] *Acta Classica: Proceedings of the Classical Association of South Africa*, τ. 45, αρθ. 1, 2002 [Classical Association of South Africa (CASA)], σσ. 101-122.
- Sommerstein Alan H., *Αρχαίο Ελληνικό Δράμα και Δραματουργοί*, επιστ. επιμ.-μτφρ. αρχαίων κειμένων I. Ν. Παπαδοπούλου, μτφρ. Α. Χρήστου, Αθήνα: Μεταίχμιο 2006.
- Zeitlin Froma I., «Playing the other: gender and society in classical Greek literature» [στο:] L. K. McClure (επιμ.), *Sexuality and gender in the classical world: readings and sources*, John Wiley & Sons 2008.

Ελληνική

- Αλεξοπούλου Χρύσα Ε., *Γυναικεία δράση στον Ευριπίδη: Εκδίληση και Επιβολή (Μήδεια, Ιππόλυτος, Εκάβη)*, Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα 2000.
- Ανδριανού Έλσα & Πετρούλα Ξυφρά, *Αρχαίο Ελληνικό Θέατρο. Ο Δραματικός Λόγος από τον Αισχύλο ως το Μέλανδρο*, Πάτρα: Ε.Α.Π 2001.
- Μπακονικόλα Χαρά, *Τραγωδία και Γλώσσα*, Αθήνα: Καρδαμίτσα 2008.

Πηγές από το Διαδίκτυο

- Σιδέρη Ηρώ, «Μήδεια του Ευριπίδη: μία αναλυτική προσέγγιση», <https://citycampus.gr/> [2018].

Η Φύση σε αντιπαράβολή με τον Νόμο στον Ηρόδοτο

Ο Ηρόδοτος επηρεασμένος από την προσωκρατική φιλοσοφία σχετίζει τη φύση με το θεϊκό.

καί κως τοῦ θείου ἢ προνοίη, ὥσπερ καὶ οἰκός ἐστι, ἐοῦσα σοφίη, ὅσα μὲν [γὰρ] ψυχρήν τε δειλὰ καὶ ἐδώδιμα, ταῦτα μὲν πάντα πολύγωνα πεποίηκε, ἵνα μὴ ἐπιλίπη κατεσθιόμενα, ὅσα δὲ σχέτλια καὶ ἀνηρά, ὀλιγόγωνα (3.108.2)

Η αρμονία στη φύση είναι απόδειξη μιας θείας λειτουργίας. Η παραπάνω περιγραφή του Ηροδότου για τη φυσική ισορροπία των ισχυρών και αδυνάμων ως αποδεικτικών στοιχείων της θείας πρόνοις είναι σχεδόν ταυτόσημη με τη λογική του Πρωταγόρειου μύθου, αλλά τα διδάγματα είναι εντελώς διαφορετικά. Για τον Ηρόδοτο, η αρμονία της φυσικής ισορροπίας δυνάμεων προκαλεί τη σκέψη για τη σχέση του φυσικού με το θεϊκό, ενώ για τον Πρωταγόρα, η σχέση του αρπακτικού και του θηράματος μέσα σε αυτή τη φυσική τάξη προκαλεί την αντανάκλαση της διαφοράς μεταξύ του φυσικού και του ανθρώπου¹. Η φύση είναι πάντα πιο δυνατή από τον άνθρωπο. Ωστόσο, μιας και σύμφωνα με τον Ηρόδοτο, το θεϊκό ταυτίζεται με τη φύση, εμπεριέχει τη σκέψη ότι οι θεοί, όπως και η φύση, οριοθετούν τους κοσμικούς νόμους που οπωσδήποτε καθορίζουν ως έναν βαθμό την ανθρώπινη μοίρα και ιστορία.

Η ανθρώπινη φύση από την άλλη είναι ευμετάβλητη και πολλές φορές υπόκειται σε πάθη που αναδεικνύονται καταστροφικά. Ειδικότερα, οι άνθρωποι που κυριεύονται από το πάθος της εξουσίας (ἔρωσ τυραννίδος) παραβιάζουν συστηματικά κάθε νόμο και ιδιαίτερα τον κοσμικό που επικρατεί στο έργο του Ηροδότου και που οδηγεί ανάλογα με τις πράξεις είτε στην πτώση, είτε στο κλέος. Η θεματική του ἔρωτα, αποτελεί βασικό μοτίβο της αφήγησης περί εξουσίας, είτε ελληνικής, είτε βαρβαρικής, και βρίσκεται σε άμεση συνάρτηση με τη χρήση λέξεων έντονης συναισθηματικής φόρτισης, συγκεκριμένα των ἥδομαι και περιχαρής, που χρησιμοποιούνται συχνά για ανθρώπους σε θέσεις εξουσίας και που συνιστούν σχεδόν πάντα δείκτες τραγικής κατάληξης². Οι επαναλαμβανόμενες αυτές λέξεις είναι βασικά δομικά στοιχεία των *Ιστοριών* του Ηροδότου και αποτελούν, μαζί με τον ἔρωτα, μέρος της συστηματικής προετοιμασίας του αναγνώστη για την πτώση ὄσων, ενώ βρίσκονται στο απόγειο της δόξας τους, πάσχουν από ἔλλειψη αυτοσυνειδησίας³.

Κινητήρια δύναμη επομένως είναι η ανθρώπινη επιθυμία που νοείται ως αναπόσπαστο μέρος της ανθρώπινης φύσης. Υπάρχουν τριών ειδών επιθυμίες στο Ηροδότειο έργο: η επιθυμία για εξουσία, η επιθυμία για ελευθερία και η επιθυμία της ιδιοτέλειας, του προσωπικού αλαζονικού συμφέροντος που μπορεί να επηρεάσει την τύχη λαών και εθνότητων⁴. Η συγκινησιακή εξουσία δίνει την ψευδαίσθηση της παντοδυναμίας. Ο

¹ Βλ. Vernon L. Provencal, *Sophist kings: Persians as other in Herodotus*, Bloomsbury Publishing 2015, σσ. 47-48.

² Βλ. Donald Lateiner, «No laughing matter: A literary tactic in Herodotus», *Transactions of the American Philological Association* (1974), τ. 107, 1977, σσ. 107, 173-182.

³ Βλ. στο ίδιο, σ. 174.

⁴ Βλ. Βασίλειος Κωνσταντινόπουλος, *Αρχαία Ελληνική Ιστοριογραφία (Συγκριτική προσέγγιση των τριών ιστορικών της Κλασικής περιόδου)*, Αθήνα: Σιδέρης 2013, σ. 9.

εγωκεντρισμός που το υπερβολικό συναίσθημα περικλείει, προβάλλοντας ως επιτακτική ανάγκη την άμεση ικανοποίηση των αισθήσεων, επιφέρει στους χαρακτήρες άγνοια του μέτρου και της θνητότητάς τους. Κατακλύζονται από τη στιγμιαία ηδονή, όπως αυτή απεικονίζεται στις λέξεις *ἔρως, ἡδόμεναι, περιχαρής*, που επανέρχονται στο Ηροδότειο έργο ως μοτίβα, η οποία όμως είναι περιστασιακή και λειτουργεί για να ενισχύσει περαιτέρω τη διαδικασία της πτώσης τους.

Ο Ηρόδοτος μοιάζει να ενδιαφέρεται ιδιαίτερω για την αίσθηση της ευτυχίας που μπορεί να ιδωθεί ως υπαρξιακή επιθυμία της ανθρώπινης φύσης. Χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι ο περιφημος διάλογος Κροίσου και Σόλωνα στο 1^ο βιβλίο, όπου ο Ηρόδοτος μέσα από τα λόγια του Αθηναίου σοφού παρουσιάζει τις αντιλήψεις του περί ανθρώπινου βίου⁵, τονίζοντας την αξία ενός καλού θανάτου στο να θεωρηθεί κάποιος *δλβιος*, ευτυχισμένος δηλαδή και όχι απλά τυχερός. Επειδή *τὸ θεῖον είναι φθονερόν* (1.32.1)⁶, όλοι οι άνθρωποι υπόκεινται στην άνοδο και στην πτώση (*πᾶν ἐστὶ ἄνθρωπος συμφορῆ*) και η ευτυχία τους είναι επισφαλής μέχρι τον θάνατό τους. Όπως στην περίπτωση του Κροίσου, έτσι και στις ιστορίες των περισσότερων χαρακτήρων που είναι κυριευμένοι από το συναίσθημα, υπάρχει η τραγική κατάληξη, που συνήθως εκφράζεται με τον βίαιο θάνατο των ιδίων ή αγαπημένων μελών της οικογενείας τους⁷. Ο Κροίσος μοιάζει να αποτελεί εξαίρεση, γιατί απέκτησε γνώση και σοφία. Ωστόσο, η πραγματική σοφία παρουσιάζεται από τον Ηρόδοτο ως μια επίπονη διαδικασία, που αποκτάται βιωματικά μέσω των παθημάτων, κατά το αισχύλειο *πάθει μάθος*⁸. Ο άνθρωπος πρέπει να παραδεχτεί τα όριά του, τα προερχόμενα από τη θνητή φύση του, χωρίς να προκαλεί τον θείο φθόνο με την πλεονεξία του. Ένας καλός θάνατος αναδεικνύεται ως υψηλότερος στόχος και εγγυάται την ατομική και εθνική ελευθερία⁹. Η ανθρώπινη φύση περνά από τις ίδιες αλλαγές από τη δύναμη στον αφανισμό από την ευτυχία στη δυστυχία από τη ζωή στον θάνατο¹⁰.

Ο Κροίσος ρωτά τον Σόλωνα ποιον θεωρεί τον πιο ευτυχισμένο άνθρωπο. Σύμφωνα με τα κριτήρια του σοφού, *δλβιώτατος* άνθρωπος ήταν ο Αθηναίος Τέλλος, επειδή είχε μια καλή οικογενειακή ζωή, έκανε παιδιά που όλα έζησαν και είδε εγγόνια, είχε έναν γενναίο θάνατο στη μάχη και θάρτηκε με τιμές.

Τέλλω τοῦτο μὲν τῆς πόλιος εἰς ἡκούσης παῖδες ἦσαν καλοί τε κάγαθοί, καί σφι εἶδε ἅπασιν τέκνα ἐκγενόμενα καὶ πάντα παραμείναντα, τοῦτο δὲ τοῦ βίου εἰς ἡγοντι, ὡς τὰ παρ' ἡμῖν, τελευτή τοῦ βίου λαμπροτάτη ἐπεγένετο· γενομένης γὰρ Ἀθηναίοισι μάχης πρὸς τοὺς ἄστυγείτονας ἐν Ἐλευσίτι βοηθήσας καὶ τροπὴν ποιήσας τῶν πολεμίων ἀπέθανε κάλλιστα, καὶ μιν Ἀθηναῖοι δημοσίῃ τε ἔθαψαν αὐτοῦ τῇ περ' ἔπεσε καὶ ἐτίμησαν μεγάλως.

Η καλή οικογενειακή ζωή τονίζεται από τον Ηρόδοτο επίσης ως βασική παράμετρος της πραγματικής ευτυχίας, εκτός από τον καλό θάνατο, όπως φαίνεται και στη δεύτερη απάντηση του Σόλωνα¹¹. Ο Κροίσος τον ρωτά πάλι γιατί πιστεύει αλαζονικά ότι θα βρισκείται έστω στη δεύτερη θέση των πιο ευτυχισμένων ανθρώπων. Εκείνος απαντά ότι τη θέση αυτή κατέχουν ο Κλέοβης και ο Βίτων και παραθέτει την ιστορία τους. Έσυραν οι ίδιοι

⁵ Βλ. Seth Benardete, «Herodotus» [στο:] *Herodotean Inquiries*, Springer, Dordrecht 1969, σ. 17.

⁶ Κάποιοι μελετητές βλέπουν σε αυτή τη φράση μια σχέση με την πλατωνική φιλοσοφία σχετικά με την έννοια του θεϊκού· βλ. Antony Ellis (επιμ.), *God in History: Reading and Rewriting Herodotean Theology from Plutarch to the Renaissance*, Histos 2014.

⁷ Βλ. Jasper Griffin, «Herodotus and tragedy» [στο:] C. Dewald & J. Marincola (επιμ.), *The Cambridge Companion to Herodotus*, Cambridge University Press 2006.

⁸ Βλ. στο ίδιο και Susan O. Shapiro, «Learning through suffering: human wisdom in Herodotus», *The Classical Journal*, τ. 89, αρθ. 4, 1994, σσ. 349-355.

⁹ Βλ. Δημήτρης Ν. Μαρωνίτης, *Οκτώ νομβέλες και τέσσερα ανέκδοτα*, Αθήνα: Γκοβόστης 2009, σ. 109.

¹⁰ Βλ. στο ίδιο, σσ. 113-114.

¹¹ Βλ. Carolyn Dewald, «Happiness in Herodotus», *Symbolae Osloenses*, τ. 85, αρθ. 1, 2011, σσ. 52-73.

την άμαξα της μητέρας τους προκειμένου να φτάσει στη γιορτή προς τιμήν της Ήρας, δέχτηκαν τον θαυμασμό του κόσμου και η μητέρα τους χαρούμενη όπως ήταν ευχήθηκε να δώσει η θεά στους γιους της ό,τι καλύτερο μπορούσε. Η θεά λοιπόν τους έδωσε έναν καλό θάνατο, αφού οι νέοι κοιμήθηκαν στο ιερό, αλλά δεν ξύπνησαν ποτέ. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα την απόφαση των Αργείων να τους τιμήσουν, αφιερώνοντάς τους αγάλματα στους Δελφούς.

Ο Κροίσος δυσαρεστείται και από αυτή την απάντηση του Σόλωνα. Ο Σόλωνας σε μια πιο μακροσκελή ανάλυση μιλά για τα χαρακτηριστικά της ανθρώπινης ευτυχίας, που δεν μπορεί να επιτευχθεί με τα πλούτη, όπως μάλλον πιστεύει ο Κροίσος, ούτε μπορεί να οριστεί ως τέτοια πριν από το τέλος του ανθρώπου. Ο Κροίσος διώχνει τον Σόλωνα, θεωρώντας τα λόγια του αστοιχειώτα. Ως βασιλιάς περίμενε κολακείες και όχι την αλήθεια. Η ανθρώπινη φύση είναι επιρρεπής στα ωραία λόγια, αλλά δυσκολεύεται να ακούσει την αλήθεια.

Η ιστορία που έπεται, όμως, έρχεται να επιβεβαιώσει τα λόγια του Σόλωνα. Ο Κροίσος βλέπει ένα όνειρο ότι ο γιος του Άτυς θα σκοτωθεί από σιδερένια αιχμή και λαμβάνει όλα τα δυνατά μέτρα προκειμένου να το αποτρέψει. Εκείνη την εποχή, φτάνει στις Σάρδεις ο γιος του βασιλιά της Φρυγίας Γορδία, Άδραστος, εξορισμένος λόγω της δολοφονίας του αδερφού του που συνέβη χωρίς να το θέλει. Ο Κροίσος τον εξαγνίζει και τον κρατάει κοντά του. Την ίδια περίοδο κάνει την εμφάνισή του και ένας κάπρος στην περιοχή της Μυσίας που προκαλεί καταστροφές στους κατοίκους της χώρας. Ο Κροίσος, λοιπόν, τους υπόσχεται να στείλει ένα επίλεκτο σώμα ανδρών για να σκοτώσουν τον κάπρο. Ο γιός του, Άτυς, του ζητά να συμμετάσχει και αυτός στο κυνήγι. Ο Κροίσος του μιλά για το όνειρό του, αλλά ο Άτυς με λογικά επιχειρήματα καταφέρνει να πείσει τον πατέρα του ότι δεν κινδυνεύει, καθώς το ζώο δεν διαθέτει σιδερένια αιχμή. Ο Κροίσος του επιτρέπει να συμμετέχει στο κυνήγι αλλά στέλνει ως προστάτη μαζί του τον Άδραστο. Όμως, ο Άδραστος, στην προσπάθειά του να σκοτώσει το ζώο, πετυχαίνει και σκοτώνει τον Άτυ. Έτσι η προφητεία του ονείρου εκπληρώνεται και ο Άτυς τρυπάται τελικά από σιδερένια αιχμή.

Ο Ηρόδοτος δικαιολογεί την τροπή που παίρνουν τα πράγματα για τον Κροίσο ως αποτέλεσμα της ύβρεως που διέπραξε ο βασιλιάς προς τους θεούς, κάτι που δηλώνει ήδη από την αρχή της διήγησης.

ἔλαβε ἐκ θεοῦ νέμεσις μεγάλη Κροῖσον, ὡς εἰκάσαι, ὅτι ἐνόμισε ἑαυτὸν εἶναι ἀνθρώπων ἀπάντων ὀλβιώτατον (1.34.1)

Παρά, λοιπόν, τα πλούτη του βασιλιά της Λυδίας, το ευμετάβλητο της τύχης εξώθησε τις καταστάσεις προς μια τραγική κατεύθυνση τόσο για τον ίδιο όσο και για τους Άτυ και Άδραστο, αντίστοιχα, παρόλο που οι τελευταίοι είναι τραγικά όργανα της μοίρας. Η ανθρώπινη φύση επομένως στην Ηροδότεια σκέψη είναι βαθιά τραγική.

Διακρίνει κανείς, συνεπώς, έναν διδακτισμό στις ιστορίες του Ηροδότου, σχετικά με το θέμα της αλαζονείας, της υπέρβασης των ορίων, ο οποίος είναι διάχυτος στο έργο του και μοιάζει πολύ με την τραγική αντίληψη για την ανθρώπινη φύση όπως αυτή είναι ιδωμένη στον Αισχύλο και στον Σοφοκλή. Ο Οιδίποδας είναι ένα πολύ χαρακτηριστικό παράδειγμα. Πράττει σύμφωνα με την ελεύθερη βούλησή του και τελικά είναι ο ίδιος αυτουργός της καταστροφής του, καθώς η ανθρώπινη φύση παραμένει πάντα ευμετάβλητη. Έτσι, ενώ ο Οιδίποδας δεν παραβιάζει εσκεμμένα την κοσμική τάξη, όπως οι Αισχύλαιοι ήρωες, ο παρορμητικός χαρακτήρας του και η υπερβολική αυτοπεποίθησή του είναι αρκετά παραπτώματα που μπορούν να επιφέρουν την καταστροφή του. Μπορεί να παραβιάζει τον νόμον εν αγνοία του, ωστόσο, η διασαλευμένη κοσμική τάξη πρέπει να αποκατασταθεί. Οι επιτηρητές για τη διατήρησή της, οι θεοί, μιλούν μέσω του μάντη Τειρεσία, αλλά ο Οιδίποδας τους αγνοεί, όπως ο Κροίσος τον σοφό Σόλωνα. Πιστεύει πως και πάλι η τύχη θα είναι με το μέρος του, γι' αυτό και καταβαραινώνεται. Όπως παρατηρεί η Romilly, οι Σοφοκλείοι ήρωες είναι μεν κύριοι των επιλογών τους, όχι όμως και της μοίρας τους, της

οποίας τις επιπτώσεις υφίστανται πρώτοι απ' όλους, διότι, «ο άνθρωπος δεν μπορεί να εισχωρήσει στο μυστήριο της θείας βούλησης»¹².

Αντίστοιχο παράδειγμα, με μια διαφορετική, ωστόσο κατεύθυνση, είναι και ο Κρέοντας στη Σοφοκλεία *Αντιγόνη*. Λειτουργεί σαν απόλυτος και αδιάλλακτος μονάρχης και πιστεύει πως η συνείδηση του ανθρώπου διαβρώνεται και οδηγείται στην έλλειψη ηθικής και άρα στην ηθική σήψη. Στην προσπάθειά του να αναδειχθεί άξιος ηγέτης οδηγείται σε υπέρβαση των ορίων και άρα σε τραγική πλάνη, παρόλο που αρχικός σκοπός του είναι να υπηρετήσει την πόλη του. Ωστόσο την τοποθετεί ως υπέρτατη αξία, πάνω και από τους άγραφους νόμους. Έτσι, ασεβεί απέναντι στους θεούς, παρακινώντας όπως και ο Οιδίποδας, τις παραινέσεις του μάντη Τειρεσία. Ο Κρέοντας διαπράττει ύβρη καθώς δείχνει άκαμπτη και αλαζονική στάση απέναντι στους θεϊκούς νόμους, που η Αντιγόνη σέβεται τόσο.

Ο Σοφοκλής, όπως και ο Ηρόδοτος, θεωρεί ότι βασιικές προϋποθέσεις για την ευδαιμονία του ανθρώπου είναι η φρόνηση και ο σεβασμός στους θεούς. Τα κεντρικά μοτίβα στο έργο τους είναι η ευσέβεια, η σωφροσύνη και η ευγένεια, ως οι αρετές που πρέπει να διέπουν τα ανθρώπινα. Όμως οι Σοφοκλείοι ήρωες χάνουν το μέτρο και παρασέρονται από υπερβολική αυτοπεποίθηση, αλαζονεία και εγωική στάση απέναντι στο σύνολο. Αντίστοιχα λειτουργούν και οι ήρωες του Ηροδότου, οι οποίοι πολλές φορές οδηγούνται από απαγορευμένα ερωτικά πάθη. Το ερωτικό τρίγωνο είναι ένα συνηθισμένο μοτίβο και απαντάται στις ιστορίες του Κανδαύλη και του Αρίστωνα. Αξίζει, επίσης, να αναφερθεί το παράδειγμα του Ξέρξη, όπου το συγκεκριμένο μοτίβο, όπως παρατηρεί ο Μαρωνίτης, κορυφώνεται¹³.

Ο Ξέρξης στο 9^ο βιβλίο, σε πλήρη παρακμή πια, αφήνεται να γίνει έρμαιο των παθών του. Ερωτεύεται τη γυναίκα του αδερφού-του Μασίστη και καθώς εκείνη δεν ανταποκρίνεται στο αίσθημά του, παντρεύει την κόρη της Αρταύνη με τον γιο του Δαρείο, ώστε να μπορεί να έχει επαφή μαζί της, ελπίζοντας ότι κάποτε θα ενδώσει στο αίσθημά του. Ο Ξέρξης, όμως, ερωτεύεται την Αρταύνη και εκείνη ενδίδει στον έρωτά του. Στο αποκορύφωμα του ερωτικού του πάθους, προσφέρεται να της χαρίσει ό,τι επιθυμήσει. Η Αρταύνη ζητά με θράσος τον μανδύα που του είχε φτιάξει η σύζυγος του Ξέρξη, Άμηστρη, σύμβολο της βασιλικής εξουσίας αλλά και της συζυγικής τους σχέσης. Ο Ξέρξης είναι δεμένος με όρκιο και έτσι, μην μπορώντας να κάνει αλλιώς, προσφέρει τον μανδύα στην Αρταύνη. Όταν η βασίλισσα αντιλαμβάνεται τι έχει συμβεί, αποφασίζει να εκδικηθεί όχι την ερωμένη του συζύγου της αλλά τη μητέρα της, που την θεωρεί υπεύθυνη. Στα γενέθλια του Ξέρξη, την ζητά ως δώρο και εκείνος, αν και καταλαβαίνει τι έχει συμβεί, δέχεται, αφού είναι υποχρεωμένος από τον νόμο¹⁴. Επειδή γνωρίζει τι θα συμβεί με την άτυχη γυναίκα, λείπει στον αδερφό του να την παρατήσει και μάλιστα του προσφέρει την κόρη του. Φυσικά ο Μασίστης αρνείται, ενώ η γυναίκα του ακρωτηριάζεται από την Άμηστρη.

Στη συγκεκριμένη ιστορία υπάρχουν διάφορα μοτίβα, που αφορούν στην αλαζονεία της εξουσίας. Πρώτ' απ' όλα, ο Ξέρξης ως βασιλιάς αυθαίρετα μπορεί να κάνει ό,τι θέλει, καταπατώντας κάθε ηθικό νόμο. Μπορεί να επιθυμεί τη γυναίκα του αδερφού του, να ζητά από τον αδερφό του να την εγκαταλείψει και μπορεί να έχει τη γυναίκα του ίδιου του γιου. Βέβαια, είναι αδύναμος απέναντι στον όρκιο και στον εθιμοτυπικό νόμο. Δεν μπορεί να αρνηθεί στην ερωμένη του τον μανδύα εφόσον έχει ορκιστεί. Δεν μπορεί επίσης να αρνηθεί στη γυναίκα του το ιδιότυπο δώρο της εφόσον το έθιμο, ως νόμος, υπαγορεύει το αντίθετο. Η Άμηστρη, από την άλλη, ως βασίλισσα, μπορεί επίσης να εκδικηθεί με τον πιο σκληρό τρόπο και μάλιστα όχι την πραγματικά υπεύθυνη. Ο ακρωτηριασμός της γυναίκας του Μασίστη συμβολικά αφαιρεί από το σώμα της την υπαρξη και το μετατρέπει ως κτήμα της εξουσίας¹⁵.

¹² J. de Romilly, *Αρχαία Ελληνική Τραγωδία*, μτφρ. Μ. Καρδαμίτσα-Ψυχογιού, Αθήνα: Καρδαμίτσα 1997, σ. 117.

¹³ Βλ. Δημήτρη Ν. Μαρωνίτη, *Οκτώ νουβέλες και τέσσερα ανέκδοτα*, ό.π., σσ. 233-234.

¹⁴ Ο νόμος στον Ηρόδοτο έχει εκτός των άλλων την έννοια του εθίμου.

¹⁵ Βλ. Rosaria V. Munson, «Herodotus' Use of Prospective Sentences and the Story of Rhampsinitus and the Thief in the Histories», *The American Journal of Philology*, τ. 114, αρθ. 1, 1993, σ. 40.

Ωστόσο, είναι επίσης ιδιαίτερα ενδιαφέρων ο ισχυρισμός της Dewald, που υποστήριζε ότι οι γυναίκες στον Ηρόδοτο είναι πιο ευαίσθητες απέναντι στον νόμο και ακόμα και αν δολοφλοκούν ή βιαιοπραγούν, προσπαθούν να διασφαλίσουν τη θέση τους¹⁶. Ενώ επομένως οι άντρες, ως πρόσωπα εξουσίας, θα έπρεπε να αντιπροσωπεύουν επάξια τον νόμο, επιλέγουν πολλές φορές τον έρωτα που τον παραβιάζει. Η εμπλοκή του έρωτα, σε συνδυασμό με την απόλυτη εξουσία, είναι πάντα καταστροφική. Αφού η απόλυτη εξουσία επιτρέπει εύκολα την ικανοποίηση επιθυμιών, ο έρωτας, ως η επιθυμία αυτού που δεν έχουν, μπορεί να ικανοποιηθεί μόνο με πράξεις που αναπόφευκτα οδηγούν σε παραβατική συμπεριφορά, κάτι που ο Ηρόδοτος παρουσιάζει και στην ιστορία του Καμβύση που θα συζητηθεί πιο κάτω και καταδεικνύει ήδη από το πρώτο βιβλίο με την ιστορία του Κανδαύλη. Ο Κανδαύλης είναι τόσο περήφανος για την ομορφιά της γυναίκας του, που υποχρεώνει τον πιστό ακόλουθό του Γύγη να το διαπιστώσει και ο ίδιος επιτρέποντάς του να την δει γυμνή. Έτσι, παραβιάζει τον εθιμοτυπικό κώδικα, τον νόμο. Εκείνη το καταλαβαίνει και συνωμοτεί με τον Γύγη, προκειμένου να σκοτώσουν τον Κανδαύλη. Ο Γύγης, αν και αρνείται αρχικά, τελικά πείθεται και αποικά τόσο εκείνη όσο και την εξουσία.

Συμπερασματικά, θα μπορούσε κανείς να ισχυριστεί ότι στο Ηροδότειο έργο η ανθρώπινη φύση μοιάζει να θέλει να ικανοποιήσει όλες τις ανάγκες της, με την έννοια ακόμα και των καταστροφικών παθών και τελικά καταβαρθώνεται. Βαθιά επηρεασμένος από τη θρησκευτικότητα του Σοφοκλή προτάσσει τη σωφροσύνη και την αίσθηση του μέτρου ως τις αρετές εκείνες που θα βοηθήσουν τον άνθρωπο να αποφύγει την υπεροψία και την ύβρη. Η άτη στον Ηρόδοτο όπως και στον Σοφοκλή, η τυφλή δύναμη, δηλαδή που ωθεί τον άνθρωπο να διαπράξει σφάλμα και να φέρει ολέθριες γι' αυτόν συνέπειες, έρχεται ως αποτέλεσμα της ανθρώπινης αφροσύνης, η οποία όμως είναι αναμειγμένη με τη θεϊκή παραπλάνηση. Ο άνθρωπος, σε αντίθεση με το θεϊκό στοιχείο, είναι περιορισμένος χρονικά και υπόκειται στον νόμο της φθοράς. Ο νους θολώνει, τυφλώνεται και το άτομο ενεργεί υβριστικά. Έτσι, οι ανθρώπινες επιθυμίες, ως μέρος της φύσης δεν είναι δυνατόν να υπερβαίνουν τον νόμο. Πρέπει, ωστόσο, να αναφερθεί ότι η λέξη *φύσις* δεν αναφέρεται ρητά, ώστε να χαρακτηρίσει τα ανθρώπινα και επομένως η συγκεκριμένη θέση αποτελεί ουσιαστικά βάση για μια φιλοσοφική και υπαρξιακή ερμηνεία πάνω στο Ηροδότειο έργο, που εξελίσσει τις ιδέες του σύγχρονου του τραγικού Σοφοκλή.

Σε κάθε περίπτωση, ο Ηρόδοτος προσεγγίζει την έννοια *νόμος* από διάφορες οπτικές γωνίες. Η γενικότερη αντίληψη για τον νόμο στο Ηροδότειο έργο είναι σε σχέση με τη φύση, όπως παρουσιάζεται στα Ιπποκρατικά κείμενα και συγκεκριμένα, στο έργο *Περί Αέρων, Υδάτων, Τόπων*. Όμως, αντίθετα με τους σοφιστές, όπου οι δύο έννοιες βρίσκονται σε αντιπαράθεση, στον Ηρόδοτο ο νόμος και η φύση λειτουργούν συνήθως σε συνέργεια μεταξύ τους. Αυτή η άποψη υποστηρίζεται και από το γεγονός ότι ο Ηρόδοτος ταυτίζει τη φύση με τον θεϊκό νόμο, όπως αναφέρθηκε προηγουμένως. Επιπλέον, όπως παρατηρεί ο Lesky, στο Ηροδότειο έργο είναι διάχυτη η αντίληψη ότι ο πολιτισμός και ο χαρακτήρας ενός λαού διαμορφώνεται από το φυσικό του περιβάλλον¹⁷. Χαρακτηριστικό γι' αυτό είναι το παρακάτω απόσπασμα από το 9^ο βιβλίο, όπου ο Κύρος αναφέρει ότι το εύφορο έδαφος γεννά «μαλακούς» άντρες:

φιλέειν γάρ ἐκ τῶν μαλακῶν χώρων μαλακούς ἄνδρας γίνεσθαι· οὐ γάρ τι τῆς αὐτῆς γῆς εἶναι καρπὸν τε θωμαστὸν φύνει καὶ ἄνδρας ἀγαθοὺς τὰ πολέμια. (9.122.3)

¹⁶ Βλ. Carolyn Dewald, «Women and culture in Herodotus' Histories. Women's Studies», *An Interdisciplinary Journal*, τ. 8, αριθ. 1-2, 1981, σ. 109.

¹⁷ Βλ. Albin Lesky, *Ιστορία της αρχαίας ελληνικής λογοτεχνίας*, Θεσσαλονίκη: εκδοτικός οίκος Αδελφών Κυριακίδη 1981, σ. 448.

Ακόμα, όπως διαπιστώνει ο Immerwahr, για τον Ηρόδοτο, ο *νόμος* εμπεριέχει την έννοια της εθνικής ταυτότητας και ενεργεί επικουρικά για τη διαφύλαξη της. Συνεπώς ο *νόμος* είναι άρρηκτα συνδεδεμένος με την ιστορία, λειτουργεί δηλαδή ως απάντηση στην αλληλεπίδραση των ανθρώπων μεταξύ τους και στις ιστορικές αλλαγές, δίνει τη μορφή του χαρακτήρα ενός λαού, ασκώντας του τόσο ισχυρή επιρροή, ώστε με την πάροδο του χρόνου θα επηρεάσει την ίδια τη φύση¹⁸. Έτσι, η έννοια *νόμος* στο Ηροδότειο έργο ορίζει τη συνήθεια, τα ήθη και τα έθιμα, δηλαδή τους κοινωνικούς κανόνες που ισχύουν σε μια ομάδα ανθρώπων και συχνά συνθέτουν ένα τυπικό χαρακτηριστικό που την διαφοροποιεί από άλλες κοινωνικές ομάδες. Είναι μάλιστα τόσο ισχυρή η δύναμή της που μόνο ένας τρελός, ένας παράφρων, όπως ο Καμβύσης μπορεί να την περιφρονήσει:

πανταχῆ ὄν μοι δηλὰ ἔστι ὅτι ἐμάνη μεγάλως ὁ Καμβύσης· οὐ γὰρ ἂν ἰσοῖσί τε καὶ νομαίοισι ἐπεχείρησε καταγελᾶν (3.38.1)

Στο πρόσωπο του Καμβύση συγκεντρώνονται όλων των ειδών οι παραβιάσεις των *νόμων*. Διαπράττει μια σειρά από σοβαρότατες ιεροσυλίες στην Αίγυπτο, αποδεικνύοντας περίτρανα ότι ο *νόμος* γι' αυτόν δεν είχε καμία απολύτως αξία, όπως η βεβήλωση και η καύση του σώματος του νεκρού Άμαση που διέταξε, καθώς χαρακτηριστικά διατυπώνει ο Ηρόδοτος, *ἐντελλόμενος οὐκ ὅσια* (3.16.3-4), και η κοροϊδία και θανάτωση του Αιγύπτιου θεού Άπη που προσωποποιείται μέσω ενός ιερού μοσχαριού (3.29.1-3). Επιπλέον, επιδίδεται σε μια σειρά από ενδοοικογενειακά αδικήματα και σκοτώνει μία από τις αδελφές του, αφού πρώτα παρακάμπτει τον *νόμον*, που απαγορεύει να τις παντρευτεί.

Ο Καμβύσης εκμεταλλεύεται εμμέσως τη δύναμή του πάνω στο περσικό συμβούλιο, ώστε τελικά να αποκτήσει αυτό που θέλει. Όταν τους ρωτάει αν υπάρχει τέτοιος *νόμος* που να επιτρέπει σε κάποιον να παντρευτεί την αδελφή του, οι διακεκριμένοι αυτοί Πέρσες δικαστές εφευρίσκουν τρόπο, ώστε να μη μείνει ο βασιλιάς δυσχερησμένος και έτσι να κινδυνεύσει η θέση τους: δεν καταλύουν τον νόμο, αλλά βρίσκουν έναν ανώτερο του. Ο *νόμος* προσαρμόζεται λοιπόν κατά το συμφέρον της εξουσίας, της αρχής και υποτάσσεται στην «παντοδυναμία» που αυτή προσφέρει.

Ο Καμβύσης ξεπερνά όλα τα όρια. Η αιμομιξία, όμως, αποτελεί ύψιστο ανοσιούργημα και μόνο ένας παράφρων θα περιφρονούσε τόσο αλόγιστα κάθε τι ιερό και όσιο. Ωστόσο, αυτό δεν αποτελεί ελαφροντικό, αλλά παρουσιάζεται από τον Ηρόδοτο ως απόδειξη ότι η παράνοια μπορεί να ευδοκιμήσει ακόμα περισσότερο σε ένα συγκεντρωτικό καθεστώς, με τις ανάλογες τραγικές συνέπειες της δύναμης, όταν βρίσκεται σε λάθος χέρια.

Ο *νόμος*, αναφέρει ο Ηρόδοτος, είναι ο *βασιλιάς των πάντων*, χρησιμοποιώντας επιπλέον έναν στίχο από την πινδαρική ποιητική παράδοση¹⁹. Σύμφωνα με αυτή, ο *νόμος* λειτουργεί σαν μια κοσμική διαδικασία με θεϊκό και καθολικό χαρακτήρα που διέπει τον κόσμο, κάτι που παραπέμπει άμεσα στον Ηράκλειτο και στην αντίστοιχη θέση του για το *νόμο*. Ωστόσο οι *νόμοι*, αν και με μια έννοια είναι θεϊκά κατοχυρωμένοι, είναι παράλληλα και σχετικοί, διαφορετικοί για τον κάθε λαό. Έτσι, ο Ηρόδοτος αναδεικνύει τόσο την παντοδυναμία του *νόμου* όσο και τη σχετικότητα του. Ο Humphreys βλέπει σε αυτή τη σχετικότητα μια εμφανή σύνδεση με τον Πρωταγόρα, αλλά θεωρεί την επιρροή των προσωκρατικών ισχυρότερη²⁰.

Στο πλαίσιο της συνήθειας ενός λαού, ο περσικός επεκτατισμός (*μη άτρεμίξειν*) γίνεται αντιληπτός επίσης ως *νόμος*²¹. Ο Ξέρξης, μιλώντας στους Πέρσες στο 7^ο βιβλίο,

¹⁸ Βλ. Henry R. Immerwahr, *Form and Thought in Herodotus*, Atlanta: Scholar's Press 1966, σ. 318.

¹⁹ Πίνδαρος (frg.169.1-4): *Νόμος ὁ πάντων βασιλεύς θνατῶν τε καὶ ἀθανάτων ἄγει δικαίων τὸ βιαιότατον ἐπερτάται χειρὶ*.

²⁰ Βλ. Sally Humphreys, «Law, custom and culture in Herodotus», *Arethusa*, τ. 20, αρθ. 1/2, 1987, σ. 214.

²¹ Βλ. James A. Evans, «The Dream of Xerxes and the “nomoi” of the Persians», *The Classical Journal*, τ. 57, αρθ. 3, 1961, σσ. 109-111.

δηλώνει ότι θα εφαρμόσει την τακτική, τον νόμο δηλαδή των προκατόχων του που μάλιστα έχει επικυρωθεί από τη θεϊκή βούληση.

Ο Πέρσης βασιλιάς, λοιπόν, έχει την πεποίθηση ότι, όπως οι προκατόχοί του είχαν θεϊκή βοήθεια, θα την έχει και ο ίδιος. Τα λεγόμενά του για συνέχιση των επιτυχιών του φανερώνουν μια υπερβολική εμπιστοσύνη στον εαυτό του που μπορεί να αποτελέσει την απαρχή για τη διάπραξη *ὑβρεως*. Από την άλλη, όπως επισημαίνει η Thomas, στο συγκεκριμένο απόσπασμα *νόμος* και *φύση* δεν λειτουργούν ακριβώς σε συνέργεια, αλλά είναι ο *νόμος* που αποδεικνύεται ζωτικής σημασία για τη δημιουργία της ανθρώπινης κοινωνίας και τελικά υπερέχει έναντι της *φύσης*²².

Στη συνέχεια, ο Ξέρξης αναφέρει τι προσδοκά από την τήρηση της συγκεκριμένης παράδοσης, του συγκεκριμένου νόμου. Επιδιώκει να κερδίσει δόξα και επέκταση της γης του. Η γη αποτελεί βασικό συστατικό του πλούτου για τον *ἀγαθόν*, επομένως ο Πέρσης μονάρχης, ως *ἀγαθός* με την παραδοσιακή σημασία του όρου, πρέπει να είναι πλούσιος. Ο πλούτος του στηρίζεται ακριβώς στον περσικό επεκτατισμό. Εκτός από τον πλούτο, όμως, ο Ξέρξης στοχεύει και στην εκδίκηση για την ήττα του Δαρείου. Τιμωρώντας τους εχθρούς, επιδιώκει να αποκαταστήσει την τιμή της γενιάς του αλλά και των Περσών. Ο νόμος του *μη ἀτρεμίζειν* είναι επιπλέον ανταποδοτικός.

Ο *νόμος* επομένως για τους Έλληνες συνδέεται με τη σοφία, που ως έννοια ταυτίζεται με την επινοητικότητα και την πρακτική γνώση επίλυσης προβλημάτων²³. Η αρετή, από την άλλη, έχει διπλή σημασία. Έχει την έννοια τόσο της ανδρείας, δηλαδή της γενναιότητας στη μάχη, όσο και της ευφύιας, που μπορεί να εκμηδενίσει όποια πλεονεκτήματα τυχόν έχει ο αντίπαλος. Η ένδεια (*πενίη*), λοιπόν, ως παράγοντας του περιβάλλοντος, έχει κάνει τους Έλληνες να αποκτήσουν άλλες ικανότητες και έτσι να πλεονεκτούν ηθικά²⁴. Ο Δημάρατος υπονοεί ότι η φτώχεια οδηγεί τους Έλληνες να πολεμήσουν αφού δεν κινδυνεύουν να χάσουν την υλική ευμάρειά τους, αλλά την ελευθερία τους, η οποία επίσης ως νόμος διέπει τη συμπεριφορά των Ελλήνων.

Ο Ξέρξης στην απάντησή του γελά με τον Δημάρατο, χλευάζοντας την έννοια της ελευθερίας και προβάλλοντας την αριθμητική υπεροχή των Περσών, που μέσα από τον φόβο θα υπερβούν ακόμα και τη *φύση* τους και θα νικήσουν τους Σπαρτιάτες. Ο Πέρσης βασιλιάς ταυτίζει επομένως την αρετή μόνο με την ανδρεία που ενισχύεται όμως με το μαστίγιο, το οποίο αποτελεί φυσικά σύμβολο βίας και εξαναγκασμού. Ο Ξέρξης, συμπεριφερόμενος ως *δεσπότης*, θεωρεί τους στρατιώτες του σιλάβους, που τον υπηρετούν.

Ο Δημάρατος, από την άλλη, απαντά ότι εκείνοι έχουν σαν *δεσπότη* τον νόμο, ο οποίος τους υπαγορεύει, ακόμα και αν οι εχθροί υπερτερούν στη μάχη, να μην υποχωρούν και έτσι είτε να νικούν είτε να πεθαίνουν. Αντιπαράθετοι ουσιαστικά τον φόβο του νόμου με τον βίαιο εξαναγκασμό της τυραννίας του Ξέρξη, επισημαίνοντας ακόμα ότι η κοινωνία των Σπαρτιατών δεν διέπεται από μια αχαλίνωτη ελευθερία, η οποία οδηγεί σε αυθαιρεσία. Ο νόμος επομένως λειτουργεί ως μια ηθική και δημιουργική δύναμη που κατευθύνει την αρετή των πολιτών, ώστε να διατηρήσουν την ελευθερία τους. Αξίζει να σημειωθεί ότι η επιρροή της σοφιστικής στο συγκεκριμένο χωρίο έχει αναγνωριστεί από αρκετούς μελετητές, οι οποίοι ερμηνεύουν τον *δεσπότην νόμον* ως ένα «σοφιστικό παράδοξο»²⁵.

Οι ιστορικές συγκυρίες φαίνεται επιπλέον να επηρεάζουν τον νόμο μέσω της ανάγκης που δημιουργούν. Ενώ οι Πέρσες δηλαδή λειτουργούν περισσότερο από τη φιλοδοξία, οι Σπαρτιάτες έχουν πιο θαρραλέα φύση γιατί έχουν μάθει στην ανάγκη της αυτοσυντήρησης.

²² Βλ. Rosalind Thomas, «The intellectual milieu of Herodotus» [στο:] C. Dewald & J. Marincola (επιμ.), *The Cambridge Companion to Herodotus*, Cambridge University Press 2006, σ. 69.

²³ Βλ. Henry R. Immerwahr, *Form and Thought in Herodotus*, ό.π., σσ. 319-320.

²⁴ Βλ. Jacqueline de Romilly, *Ο Νόμος στην Ελληνική Σκέψη από τις Απαρχές στον Αριστοτέλη*, μτφρ. Μ. Αθανασίου & Κ. Μηλιαρέση, Αθήνα: Το Άστυ 1995, σ. 41.

²⁵ Βλ. Vernon L. Provencal, *Sophist kings: Persians as other in Herodotus*, ό.π., σσ. 53-55 και Rosalind Thomas, *Herodotus in context: ethnography, science and the art of persuasion*, Cambridge University Press 2002.

Η Millender κάνει πολύ ενδιαφέρουσες παρατηρήσεις αναφορικά με το συγκεκριμένο απόσπασμα. Ο νόμος ως δεσπότης ασκεί μια μορφή αυθαιρέτης εξουσίας στους πολίτες της Σπάρτης και μπορεί να παραλληλιστεί με τους όρους που ισχύουν στη σχέση ενός απόλυτου μονάρχη με τους υπηκόους του ή ενός αφέντη με τον σκλάβο του²⁶.

Ο Ηρόδοτος μοιάζει να αναζητά εξηγήσεις για ασυνείδητες ανατροπές της τύχης. Έτσι, η ειδική (τίσις) δεν είναι ιδωμένη μόνο από ηθική άποψη αλλά παρουσιάζεται ως βασική αιτία ιστορικής δράσης. Η αδικία είναι ο βασικός νόμος στον οποίο υπόκειται μια τέτοια δράση, αλλά το γενικό πρότυπο είναι η αίσθηση δικαίου που τελικά μοιάζει να εκπληρώνεται σε μια συνεχή ροή δράσης - αντίδρασης²⁷. Σε αυτό το πλαίσιο, οι Έλληνες θα νικήσουν τους Πέρσες για ένα πλήθος αιτιών, όπως περιγράφεται και στον Αισχύλο.

Τέλος, ένα ακόμα χαρακτηριστικό που αξίζει να αναφερθεί είναι ο τρόπος με τον οποίο ο Ηρόδοτος παρουσιάζει τη θρησκεία, η οποία επίσης στο πλαίσιο του νόμου, με την έννοια της συνήθειας και του εθίμου, παραδίδεται από τις παλαιότερες γενιές στις επόμενες. Το θεικό στοιχείο είναι παρόν στο Ηροδότειο έργο, κυρίως μέσω θαυμάτων, χρησμών και παρεμβάσεων²⁸. Ωστόσο, όπως αναφέρει η Thomas, υπάρχει μια ξεχωριστή ανθρώπινη συνεισφορά στη θρησκευτική γνώση²⁹. Ο Ηρόδοτος αναδεικνύει μια ανθρωπολογία της θρησκείας, όπως φαίνεται σε απόσπασμα, όπου ο Όμηρος και ο Ησίοδος φαίνεται να «δημιουργούν» τη θεογονία και τις τιμές των ελληνικών θεών, αλλά και να «δείξουν» ποιες είναι οι μορφές τους.

Ο άνθρωπος επομένως είναι εκείνος που φτιάχνει το θείο, κάτι που επίσης θυμίζει τη σοφιστική³⁰. Ο δε νόμος, ως ανθρώπινη επινόηση, επικυρωμένη ωστόσο από τον θεϊκό παράγοντα έχει σαφώς μεγαλύτερη ισχύ και τελικά επηρεάζει αποφασιστικά την ιστορική δράση. Η κατάλυσή του ταυτίζεται με τη διάπραξη ύβρεως και επομένως αποδεικνύεται καταστροφική. Οι δε Πέρσες τύραννοι πάντα είχαν άσχημη κατάληξη, που παρουσιάζεται ως τιμωρία από το θείο, που είναι ο επιτηρητής των ανθρώπινων νόμων.

²⁶ Βλ. Ellen G. Millender, «Νόμος δεσπότης: Spartan Obedience and Athenian Lawfulness in Fifth-Century Thought» [στο:] A. J. Graham, *Oikistes: Studies in constitutions, colonies, and military power in the ancient world, offered in honor of AJ Graham*, τ. 234, Mnemosyne, Bibliotheca Classic 2002, σ. 39.

²⁷ Βλ. Henry R. Immerwahr, *Form and Thought in Herodotus*, ό.π., σ. 324.

²⁸ Βλ. Vernon L. Provençal, *Sophist kings: Persians as other in Herodotus*, ό.π., σ. 46.

²⁹ Βλ. Rosalind Thomas, *Herodotus in context: ethnography, science and the art of persuasion*, ό.π., σ. 281.

³⁰ Βλ. Vernon L. Provençal, *Sophist kings: Persians as other in Herodotus*, ό.π., σ. 47.

Βιβλιογραφία

Ξενόγλωσση

- Benardete Seth, «Herodotus» [στο:] *Herodotean Inquiries*, Springer, Dordrecht 1969, σσ. 7-31.
- Dewald Carolyn, «Women and culture in Herodotus' Histories. Women's Studies», *An Interdisciplinary Journal*, τ. 8, αρθ. 1-2, 1981, σσ. 93-127.
- _____, «Happiness in Herodotus», *Symbolae Osloenses*, τ. 85, αρθ. 1, 2011, σσ. 52-73.
- Ellis Antony (επιμ.), *God in History: Reading and Rewriting Herodotean Theology from Plutarch to the Renaissance*, Histos 2014.
- Evans James A., «The Dream of Xerxes and the “nomoi” of the Persians», *The Classical Journal*, τ. 57, αρθ. 3, 1961, σσ. 109-111.
- Griffin Jasper, «Herodotus and tragedy» [στο:] C. Dewald & J. Marincola (επιμ.), *The Cambridge Companion to Herodotus*, Cambridge University Press 2006.
- Humphreys Sally, «Law, custom and culture in Herodotus», *Arethusa*, τ. 20, αρθ. 1/2, 1987, σσ. 211-220.
- Immerwahr Henry R., *Form and Thought in Herodotus*, Atlanta: Scholar's Press 1966.
- Lateiner Donald, «No laughing matter: A literary tactic in Herodotus», *Transactions of the American Philological Association* (1974), τ. 107, 1977, σσ. 173-182.
- Lesky Albin, *Ιστορία της αρχαίας ελληνικής λογοτεχνίας*, Θεσσαλονίκη: εκδοτικός οίκος Αδελφών Κυριακίδη 1981.
- Munson Rosaria V., «Herodotus' Use of Prospective Sentences and the Story of Rhampsinitus and the Thief in the Histories», *The American Journal of Philology*, τ. 114, αρθ. 1, 1993, σσ. 27-44.
- Millender Ellen G., «Νόμος δεσπότης: Spartan Obedience and Athenian Lawfulness in Fifth-Century Thought» [στο:] A. J. Graham, *Oikistes: Studies in constitutions, colonies, and military power in the ancient world, offered in honor of AJ Graham*, τ. 234, Mnemosyne, Bibliotheca Classic 2002.
- Provençal Vernon L., *Sophist kings: Persians as other in Herodotus*, Bloomsbury Publishing 2015.
- Romilly Jacqueline de, *Ο Νόμος στην Ελληνική Σκέψη από τις Απαρχές στον Αριστοτέλη*, μτφρ. Μ. Αθανασίου & Κ. Μηλιαρέση, Αθήνα: Το Άστυ 1995.
- _____, *Αρχαία Ελληνική Τραγωδία*, μτφρ. Μ. Καρδαμίτσα-Ψυχογιού, Αθήνα: Καρδαμίτσα 1997.
- Shapiro Susan O., «Learning through suffering: human wisdom in Herodotus», *The Classical Journal*, τ. 89, αρθ. 4, 1994, σσ. 349-355.
- Thomas Rosalind, *Herodotus in context: ethnography, science and the art of persuasion*, Cambridge University Press 2002.
- _____, «The intellectual milieu of Herodotus» [στο:] C. Dewald & J. Marincola (επιμ.), *The Cambridge Companion to Herodotus*, Cambridge University Press 2006.

Ελληνική

- Κωνσταντινόπουλος Βασίλειος, *Αρχαία Ελληνική Ιστοριογραφία (Συγκριτική προσέγγιση των τριών ιστορικών της Κλασικής περιόδου)*, Αθήνα: Σιδέρης 2013.
- Μαρωνίτης Δημήτρης Ν., *Οκτώ νουβέλες και τέσσερα ανέκδοτα*, Αθήνα: Γκοβόστης 2009.

Επεισόδιο αυτοκτονίας των επαναστατών της Masada

1. Εισαγωγή

Το παρόν άρθρο εστιάζει στην αφήγηση του ιστορικού πλαισίου και καταγράφει το πώς ο Φλάβιος Ιώσηπος «συνδιαλέγεται» και αλληλεπιδρά με το επεισόδιο της αυτοκτονίας των επαναστατών στο φρούριο της Masada, (7.304-401, *Bellum Judaicum*-BJ). Ο Φλάβιος Ιώσηπος αφηγείται ότι 967 Εβραίοι επέλεξαν να αυτοκτονήσουν, παρά να αιχμαλωτιστούν από τους Ρωμαίους λεγεωνάριους. Σημαντικό μέρος της βιβλιογραφίας προσεγγίζει το εν λόγω ως ενδεικτικό της αποφασιστικότητας, του θάρρους και της ανωτερότητας των Εβραίων επαναστατών. Ωστόσο, η παρούσα ανάλυση καταδεικνύει ότι η πρόθεση του Φλάβιου Ιώσηπου είναι διαφορετική: Με τα αφηγηματικά μέσα που χρησιμοποιεί, καλεί τον αναγνώστη να αμφισβητήσει την ερμηνεία των ομιλιών του Eleazar και να κρίνει την πράξη της αυτοχειρίας ως γραφική ενέργεια (αυτο)καταστροφής, ως ανυπακοή προς τον θεό, ως καταστροφική συνέπεια του πολέμου, κι όχι ως ηρωική υπεράσπιση των ιδανικών.

2. Το επεισόδιο της αυτοκτονίας

Στο *Bellum Judaicum* (BJ) του Φλάβιου Ιώσηπου, το θέμα της αυτοκτονίας απαντάται σε δώδεκα περιπτώσεις, όπου, σύμφωνα με τους Newell¹, Ladouceur² και Cohen³, περιγράφεται είτε στην ατομική είτε στην ομαδική εκδοχή της. Η πιο «εξέχουσα» από αυτές, λόγω του έντονου ενδιαφέροντος που προκάλεσε στους ερευνητές, είναι η συλλογική αυτοκτονία των επαναστατών και του ηγέτη τους Eleazar, στο φρούριο της Masada. Ειδικότερα, ο Φλάβιος Ιώσηπος αναφέρεται στο γεγονός στο έβδομο βιβλίο του έργου του (7.304-401, BJ) και φαίνεται να διατηρεί μια αμφιλεγόμενη στάση όσον αφορά στον ρόλο και τη συμπεριφορά των επαναστατών. Ενώ στα προηγούμενα βιβλία του BJ καταδικάζει ανοικτά την επαναστατική δράση, στην περίπτωση της Masada ο Φλάβιος Ιώσηπος φαινομενικά αναφέρεται στους υψηλούς σκοπούς και τα ιδανικά των επαναστατών, για τα οποία ήταν πρόθυμοι να θυσιάσουν. Στο επεισόδιο της αυτοκτονίας της Masada, εκ πρώτης όψης, οι μέχρι τότε «αποκηρυγμένοι» επαναστάτες, ηρωοποιούνται⁴, ανάγονται σε λαμπρές μορφές της εβραϊκής αντίστασης, ενώ οι πράξεις τους συμβολοποιούνται ως επιτομές του αγώνα της ανεξαρτησίας του εβραϊκού λαού⁵.

¹ Βλ. Raymond R. Newell, «The Forms and Historical Value of Josephus's Suicide Accounts» [στο:] Louis H. Feldman & Gohei Hata, (επιμ.), *Josephus, Judaism, and Christianity*, Leiden: Brill Academic Publications 1989, σσ. 278-294.

² Βλ. David Ladouceur, «Josephus and Masada» [στο:] Louis H. Feldman & Gohei Hata, (επιμ.), *Josephus, Judaism, and Christianity*, Leiden: Brill Academic Publications 1987, σσ. 101-104.

³ Βλ. Shaye J. D. Cohen, «Masada: Literary Tradition, Archaeological Remains, and the Credibility of Josephus», *Journal of Jewish Studies*, τχ. 33 (1-2), 1982, σσ. 386-392.

⁴ Βλ. στο ίδιο, σ. 405.

⁵ Στη σύγχρονη βιβλιογραφία, τόσο την επιστημονική όσο και τη λογοτεχνική, το γεγονός της αυτοκτονίας στο φρούριο της Masada προσεγγίζεται και ερμηνεύεται ποικιλοτρόπως. Για παράδειγμα, ο Spero υποστηρίζει ότι η αφήγηση της αυτοκτονίας νοσηματοδοτεί σε μεγάλο βαθμό την εβραϊκή ταυτότητα και σαρκώνει την πατριωτική αγάπη, ενώ ο Alter διαφωνεί με την ηρωοποίηση και τη συμβολοποίηση των επαναστατών και της αυτοκτονίας τους, αντίστοιχα (βλ. Shubert Spero, «In Defense of the Defenders of Masada», *Tradition: A Journal of Orthodox Jewish Thought*, τχ. 11 (1), 1970, σ. 31 και Robert Alter, «The Masada Complex, Commentary», *The monthly magazine of opinion*, 1973, σ. 20 – διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: <https://www.commentary.org/articles/robert-alter-2/the-masada-complex/>).

Η αφηγηματική, φαινομενική, διαφοροποίηση του Φλάβιου Ιώσηπου, που από πολέμιος των επαναστατών μετατρέπεται σε «μνηστήρ» τους, βασίζεται και στοιχειοθετείται από την απόφασή του να συμπεριλάβει και να παραθέσει τις ομιλίες του Eleazar (7.323-336 και 7.341-388), όταν πια οι εχθροί ήταν προ των πυλών του φρουρίου και δεν ήταν δυνατή η αποφυγή της πτώσης του. Ο Φλάβιος Ιώσηπος παρουσιάζει τον Eleazar να απευθύνεται προς τους επαναστάτες παρακινώντας τους να προτιμήσουν την αυτοκτονία ως τον πιο ελεύθερο και ευγενικό θάνατο (7.335). Προσπαθεί να τους πείσει ότι η υποταγή τους στους Ρωμαίους ισοδυναμεί, όχι απλώς με τη φυσική σκλαβιά, αλλά με την απάρνηση του ίδιου του θεού ως μοναδικού κυρίου τους, ο οποίος τους τιμωρεί (εμφανώς πια) για τις αμαρτίες τους (7.323-325). Το μόνο που τους απομένει, σύμφωνα με τον Eleazar, είναι να αλληλοσκοτωθούν μαζί με τις οικογένειές τους (7.332-334)⁶. Οι ακροατές της πρώτης αυτής ομιλίας του Eleazar αντέδρασαν διαφορετικά: μια μερίδα ενθουσιάστηκε με την προοπτική του ένδοξου θανάτου, ενώ μια άλλη εξέφρασε τη λύπη της για την προοπτική θανάτου των γυναικόπαιδων.

Μπροστά στην ανάμεικτη υποδοχή της πρώτης ομιλίας του, ο Eleazar, αφού πρώτα αποδοκίμασε όλους όσους λιγοψύχησαν μπροστά στην απειλή του θανάτου (7.338), έκανε λόγο για την αθανασία της ψυχής και το θέλημα του θεού (7.331 και 7.341). Ειδικότερα, υποστήριξε ότι ο θεός καθόρισε την πτώση, όχι μόνο τη δική τους, αλλά όλου του εβραϊκού λαού, συνεπώς η επιλογή μιας ζωής σκλαβωμένης, επονειδιστής και δυστυχιμένης (7.380-388) δεν μπορεί παρά να αντιβαίνει τον λόγο του θεού. Παράλληλα, τους υπενθύμισε ότι με την πράξη της αυτοχειρίας αποποιούνται την ευθύνη των αμαρτιών τους, απαλλάσσονται από το υλικό και φθαρτό τους σώμα και περνούν στην αθανασία, μέσω της άφθαρτης ψυχής τους. Στο τέλος της δεύτερης ομιλίας του, ο Eleazar, αφού έχει επιχειρηματολογήσει (ή παρηγορήσει) με ιδέες που εκπηγάζουν από την αρχαία ελληνική και ελληνιστική φιλοσοφία⁷, εστιάζει στο ότι όλοι είναι ελεύθεροι να αποφασίσουν για τον εαυτό, την οικογένεια και τη μοίρα τους (7.380-388). Η δεύτερη ομιλία έπεισε τους δύσπιστους και οδήγησε στην υλοποίηση του σχεδίου της αυτοχειρίας της Masada.

Το περιεχόμενο και το ύφος των λόγων του χαρισματικού και αφοσιωμένου στα ανώτερα ιδανικά ηγέτη Eleazar, όπως αποδίδονται από τον Φλάβιο Ιώσηπο, δομείται και αρθρώνεται διαμέσου πολλαπλών ρητορικών, και κατ' επέκταση αφηγηματικών, τεχνικών. Χρησιμοποιεί εξεζητημένες, συναρπαστικές και προκλητικές φράσεις, γλαφυρές, οδυνηρές και παρακινήτικές εκφράσεις, προκειμένου να παρακινήσει τους ακροατές του Eleazar, αλλά και να συγκινήσει τους αναγνώστες του BJ. Ο ηγέτης των επαναστατών παρουσιάζεται να εκθέτει τις βασιικές αξίες και τα ιδανικά του αγώνα, με τρόπο συνοπτικό και κατανοητό, και μέσω αυτών να επιβεβαιώνει την επικοινωνία μεταξύ του εαυτού του και των ακροατών, ενώ δικαιολογεί την εξέγερση. Οι μάρτυρες των ομιλιών του, προσοικαλούνται να επαναφέρουν στη μνήμη τους τον απώτερο σκοπό της επανάστασης, να ακολουθήσουν το παράδειγμα που ο ίδιος θέτει, παρακινούμενοι από έννοιες και όρους με ιδιόζουσα σημασία: υπακοή και συμμόρφωση στο θέλημα του θεού, ελευθερία και ευγένεια, θάνατος και απελευθέρωση, υποταγή και ντροπιαστική σκλαβιά (7.323-326· 7.333-336· 7.342-343· 7.358· 7.372· 7.378· 7.380· 7.386-388).

Το ύφος των δύο ομιλιών του Eleazar είναι διαφορετικό, καθώς διαφέρουν ως προς τη στρατηγική ρητορικής που ακολουθεί ο ομιλητής προκειμένου να πείσει. Ωστόσο, σε αμφότερους τους λόγους, ο τρόπος που χειρίζεται τη γλώσσα και επιχειρηματολογεί είναι σαρωτικός. Η πρώτη ομιλία παραπέμπει στη ρητορική τέχνη του Γοργία, καθώς αξιοποιούνται κοινές τεχνικές, όπως είναι ο παραλληλισμός, η παρονομασία, το χιαστό σχήμα, η ισοκολία, η αντίθεση, προκειμένου να αναδειχθούν οι αξίες και τα ιδανικά των επαναστατών. Δεδομένου ότι η ελκυστικότητά τους εξαρτάται και καθορίζεται από τις διακοσμησηκές λέξεις, φράσεις ή τεχνικές⁸, ο Eleazar υιοθετεί ό,τι κρίνει απαραίτητο, ώστε να εξάψει αφενός μεν, τον

⁶ Βλ. Roland G. Bomstad, *Governing Ideas of the «Jewish War» of Flavius Josephus*, Doctoral Dissertation, New Haven: Yale University 1979, σσ. 90-136.

⁷ Βλ. David Ladouceur, «Josephus and Masada», ό.π., σσ. 101-104.

⁸ Ρητορικά ερωτήματα (7.350· 7.363· 7.357).

ενθουσιασμό, αφετέρου δε, την αφοσίωση των ακροατών, ανάλογα με τη στάση που κρατούν έναντι της πρότασης περί αυτοχειρίας. Με την πρώτη, ενθουσιωδέστερη και επιδεικτικότερη ομιλία του, ο Eleazar πείθει τους «σκληρότερους» επαναστάτες, ενώ με τη δεύτερη, τη συγκινησιακή, την αμεσότερη, τη συμπεριληπτική⁹ και την κατεξοχήν «μεταφυσική» ομιλία του, ο ηγέτης καταφέρνει να πείσει και τους «μαλακώτερους» (7.338).

Ο Φλάβιος Ιώσηπος «βάζει» τον Eleazar στην πρώτη ομιλία του να εξισώνει την αυτοχειρία και τη αλληλοθανάτωση των γυναικόπαιδων με πράξεις ηρωισμού, γεγονός που συμβάλλει στην πειθώ μόνο των «σκληρότερων». Στη συνέχεια, τον «βάζει» να τις ταυτίζει με πράξεις σωτηρίας, που απαλλάσσουν από το βάρος της παρανόησης του θέληματος του θεού (7.327) και της αποτυχίας του σκοπού της επανάστασης, ενώ «δείχνουν» τον δρόμο μακριά από την αμαρτία (7.333) και τη «σκλαβιά» της υλικής φθοράς, προς την αιωνιότητα της ψυχής. Τότε μόνο, πείθει τους πιο «αδύναμους». Η υποδούλωση στους Ρωμαίους εμποδίζει τους επαναστάτες από να επιδείξουν τον ηρωισμό τους, να αποδείξουν τη δέσμευση στον θεό (7.333) του και να διατηρήσουν τον έλεγχο του σώματος και της ψυχής τους (7.323). Η χρήση του ρήματος «βάζει», αν και μοιάζει άκομψη, αποτυπώνει την πραγματικότητα: ο Eleazar είναι ένα ιστορικό πρόσωπο που αξιοποιείται ως αφηγηματικός χαρακτήρας, ο οποίος κινεί τα γεγονότα, διατηρώντας μια στάση υποκειμενική απέναντι στους υποκειμενικά σκεπτόμενους ακροατές¹⁰, και «επινοεί» (7.321-322) την επιχειρηματολογία του, ανάλογα με το σε ποιους απευθύνεται.

Ο αναγνώστης του BJ, αν και γίνεται μάρτυρας μιας συλλογικής αυτοκτονίας που γίνεται αποδεκτή ως μια πράξη ηρωισμού ή δέσμευσης προς το θέλημα του θεού, δεν μπορεί να υιοθετήσει με ευκολία τις ερμηνείες και τις εκτιμήσεις των επαναστατών (ιδίως των *ανδρωδεστών*, 7.322) και του ηγέτη τους. Η ανάγνωση του αποσπάσματος αναμφίβολα, του προξενεί σκεπτικισμό, υπό το πρίσμα ότι η προσπάθεια του Eleazar επέτυχε μόνο μετά την ολοκλήρωση της δεύτερης ομιλίας. Τα ηθικά επιχειρήματα και η εστίαση στα κοινά ιδανικά δεν αποδείχθηκαν αρκετά στο να πείσουν τους επίσης σκεπτικιστές επαναστάτες (των *μαλακώτερων*, 7.338), οι οποίοι παρουσιάζονται προβληματισμένοι ως προς την αξία των ιδεών που τους παρώθησαν να εξεγερθούν, άρα ως προς την αξία των ιδεών που θεωρητικά δικαίωσαν την κήρυξη του πολέμου. Ο σκεπτικισμός του αναγνώστη του BJ εντείνεται από το γεγονός ότι ο Eleazar χρειάστηκε να αναπτύξει δύο λόγους που βρίθουν από κοινοτοπίες, διαφοροποιούνται ως προς το περιεχόμενο και διαφέρουν ως προς το ύφος. Αν ο ηγέτης ήταν φορέας της απόλυτης αλήθειας περί της αναγκαιότητας της αυτοχειρίας, δεν θα χρειαζόταν να οικειοποιηθεί ως εβραϊκά¹¹, επιχειρήματα που προέρχονται από την ελληνική και την ελληνιστική παράδοση (βλ. αθανασία της ψυχής, θέλημα θεού)¹², να αλλάξει το ρητορικό του ύφος «περώνοντας» από την επίκληση των κοινών αξιών των εξεγερμένων σε μια «μεταφυσική» διάσταση. Αν και, σε κάθε περίπτωση, σκοπός του Eleazar ήταν να προκαλέσει την ενεργή και

⁹ Το «αυτό» ή το «εγώ» αλλάζει και γίνεται «εσείς» ή «εμείς» (7.357· 7.351· 7.386· 7.388· 7.358· 7.359). Αυτό αναφέρεται με τον όρο «εναλλαγή προσώπων» (βλ. Graff Richard & Winn Wendy, «Wendy, Presencing “Communion” in Chaim Perelman’s New Rhetoric», *Philosophy & Rhetoric*, τχ. 39 (1), 2006, σσ. 57-58).

¹⁰ Οι επαναστάτες εμφανίζονται να αποφασίζουν και να ενεργούν σύμφωνα με την υποκειμενική οπτική τους, και βάζει αυτής αφηγούνται (σαν άλλοι αφηγητές), το πώς σιότωσαν τις οικογένειές τους (7.389-390). Αυτό σημαίνει ότι και οι ίδιοι «επινοούν» επιχειρήματα που δικαιολογούν τις βάνουσες αυτές πράξεις τους (βλ. Irene J. F. de Jong, *Narrators and Focalizers. The Presentation of the Story in the Iliad*, London: Bristol Classical Press 2004).

¹¹ Ο Φλάβιος Ιώσηπος όταν χρειάστηκε να επιλέξει από τη θέση του αξιωματικού του στρατού ανάμεσα στην παράδοση και τη συλλογική αυτοκτονία των ανδρών του στη Jotapata, έμεινε πιστός στην εβραϊκή παράδοση, στην οποία η αυτοχειρία θεωρείται ασυμβίβαστη πράξη. Έτσι, με την απόφασή του να παραδοθεί μαζί με το στρατεύμά του, αφενός μεν, τήρησε την εβραϊκή παράδοση, αφετέρου δε, σεβάστηκε τον θεό των Εβραίων, του οποίου το θέλημα δεν σχετίζεται με οποιαδήποτε πράξη συλλογικής αυτοκτονίας ή αλληλοθανάτωσης. Αφηγηματικά, η σύγκριση των επεισοδίων της Masada και της Jotapata ηρωοποιούν τον στρατηγό Φλάβιο Ιώσηπο (βλ. Tessa Rajak, *Josephus: The Historian and His Society*, London: Bristol Classical Press 2002, σ. 89· Pierre Vidal-Naquet, «Flavius Josephus et Masada», *Revue historique*, τχ. 260 (1), 1978, σσ. 13-15).

¹² Βλ. Henry S. J. Thackeray (μτφρ.), Josephus, *The Jewish War*, Books V-VII, Cambridge, Ma: Harvard University Press 1971, σ. 601.

άμεση συμμετοχή των ακροατών στην πράξη της αυτοχειρίας, το γεγονός ότι αλλάζει περιεχόμενο και ύφος εγείρει προβληματισμούς στον αναγνώστη.

Η αφήγηση του Φλάβιου Ιώσηπου καλλιεργεί στον αναγνώστη την εντύπωση ότι η συλλογική αυτοκτονία στο φρούριο της Masada ήταν περισσότερο μια πράξη παρόρμησης, παρά μια πλήρως συνειδητή πράξη ηρωισμού ή δέσμευσης. Υπό αυτό το πρίσμα, ο Eleazar δεν πείθει τους ακροατές, αλλά μάλλον τους παραπλανά, ώστε να απειδυθούν των φυσικών συναισθημάτων αγάπης προς τους οικείους τους και παρασυρόμενοι από τα ψευδή επιχειρήματα περί της ορθότητας της αυτοχειρίας, να αλληλοθανατωθούν (7.390-391). Σύμφωνα με τον Ladouceur¹³, ο Φλάβιος Ιώσηπος αναπόφευκτα συσχετίζει τον δεύτερο λόγο του Eleazar με τον πλατωνικό *Φαίδρο*, όπου στο επίκεντρο τίθεται το ζήτημα της αθανασίας της ψυχής. Ως προς αυτό, ιδιαίτερη έμφαση θα πρέπει να δοθεί στη θέση του Σωκράτη (258 a 4-9), ο οποίος εστιάζει στη σχέση της ρητορικής και της φιλοσοφίας, όπου στην πρώτη, ο περίτεχνος και μαγευτικός λόγος οδηγεί στο ψεύδος, ενώ στη δεύτερη, ο λόγος οδηγεί στην αλήθεια και τη γνώση¹⁴. Βάσει αυτού, ο ρητορικός λόγος πειθούς και παρηγοριάς του Eleazar εγείρει περαιτέρω αμφιβολίες για την αλήθεια και την αξία του περιεχομένου του, καθιστώντας ακόμα πιο δύσπιστο τον αναγνώστη του BJ, ο οποίος προσεγγίζει κριτικά όλο το επεισόδιο της συλλογικής αυτοκτονίας στη Masada. Η αφήγηση του Φλάβιου Ιώσηπου συνιστά ένα είδος προειδοποίησης προς τον αναγνώστη, ώστε να μην παρασυρθεί από την παραπλανητική ρητορική του Eleazar, και αντίθετα, να αμφισβητήσει τις ηθικές, τις ηρωικές και μεταφυσικές κοινοτοπίες που επικαλείται, εξετάζοντας ολιστικά τόσο τις πράξεις των επαναστατών όσο και τον πόλεμο αυτόν καθαυτό, όπως παρουσιάζεται συνολικά στο BJ.

Ο Φλάβιος Ιώσηπος έχοντας καταδικάσει τη δράση των επαναστατών πριν από την εξιστόρηση των γεγονότων της Masada, εντείνει την επιφυλακτικότητα του αναγνώστη όσον αφορά στην αλήθεια των λόγων του Eleazar¹⁵. Δίνει έμφαση στην αμφισημία και την ασυμφωνία των δύο ομιλιών του, εστιάζει στην αδυναμία τους να πείσουν και αφήνει αιχμές για την παραπλανητική φύση του περιεχομένου και του ύφους που χρησιμοποιεί ο ηγέτης. Ουσιαστικά, μπορεί να υποστηριχθεί ότι ο Φλάβιος Ιώσηπος, χωρίς να αποσιωπά τη συλλογιστική του Eleazar, τον αφήνει έκθετο στα μάτια του αναγνώστη και ενισχύει τη δυσπιστία του αναφορικά με τη στάση των επαναστατών εν γένει¹⁶. Με τη δεύτερη ομιλία του ο Eleazar ουσιαστικά ομολογεί ότι ο πόλεμος εναντίον των Ρωμαίων ήταν μια πράξη ανυπακοής κατά του θεού, ότι ήταν διάπραξη αμαρτίας έναντι της δοθείσης από τον θεό ανωτερότητας των Ρωμαίων, που αναπόφευκτα θα οδηγούσε στην καταστροφή των Εβραίων. Ο Φλάβιος Ιώσηπος εκθέτει τον Eleazar, ο οποίος καθυστερημένα αντιλήφθηκε την αλήθεια των γεγονότων, και καθιστά σαφές ότι αν οι επαναστάτες τον είχαν ακούσει, θα είχαν αποφύγει τα καταστροφικά αποτελέσματα του ανώφελου πολέμου¹⁷. Όπως ακριβώς τους παραπλανά ώστε να προβούν στην πράξη της αυτοχειρίας και της αλληλοθανάτωσης,

¹³ Βλ. David Ladouceur, «Josephus and Masada», ό.π., σ. 251.

¹⁴ Ο Πλάτων, εκτός από τον *Φαίδρο*, θίγει το ζήτημα της επικίνδυνης και παραπλανητικής ελκυστικότητας της ρητορικής πειθούς και στον διάλογό του *Γοργίας* (452 a 7 - 452 e 9, 456 a 7 - 457 c 3, 466 b 10 - 466 c 2, 453 a 1 και 454 e 9-10).

¹⁵ Βλ. David Ladouceur, «Josephus and Masada», ό.π., σσ. 96-97.

¹⁶ Σύμφωνα με τον Cohen, όπως αναφέρει ο Ladouceur, η περιγραφή του επεισοδίου της αυτοκτονίας της Masada δεν εντάσσεται στην κριτική που ασκεί στους επαναστάτες ο Φλάβιος Ιώσηπος. Αντίθετα, θα πρέπει να ελληφθεί ως «δάνειο» που αξιοποιείται για αφηγηματικούς σκοπούς, καθώς παραδοσιακά η περιγραφή αυτοχειριών προκαλεί στους αναγνώστες έντονα συναισθήματα. Σε αυτό το πλαίσιο, ο Φλάβιος Ιώσηπος, σύμφωνα με τον Cohen, απέτυχε να ενσωματώσει την εξιστόρηση του επεισοδίου στην προηγούμενη κριτική του, παρά κατάφερε να εντείνει τον σκεπτικισμό του αναγνώστη του BJ αναφορικά με την αλήθεια των λόγων του Eleazar (βλ. Shay J. D. Cohen, «Masada: Literary Tradition, Archaeological Remains, and the Credibility of Josephus», ό.π. και David Ladouceur, «Josephus and Masada», ό.π., σσ. 106-109).

¹⁷ Βλ. Tessa Rajak, *Josephus: The Historian and His Society*, ό.π., σ. 76.

έτσι ακριβώς τους είχε παραπλανήσει σχετικά με την αιτία του πολέμου: δεν ήταν αγώνας υπέρ της ελευθερίας, αλλά πόλεμος ενάντια στον ίδιο τον θεό¹⁸.

Η αλληλοθανάτωση των οικογενειών ύστερα από την προτροπή του Eleazar, συνθέτει την εικόνα της καταστροφής, που παράλληλα με την ισοδύναμη εικόνα της αλληλοσφαγής των Εβραίων στο επεισόδιο της πείνας, αποτυπώνει μια διάχυτη τάση αυτοκαταστροφής (7.327). Ο Φλάβιος Ιώσηπος τονίζει εύγλωττα ότι η αμαρτία απέναντι στον θεό «πληρώνεται» με τις φρικαλεότητες που υφίστανται οι Εβραίοι από τους ομοεθνείς τους, για τις οποίες ευθύνονται οι επαναστάτες που ενέπλεξαν τον απλό λαό σε έναν ολέθριο και ασυμβίβαστο με την εβραϊκή ταυτότητα, πόλεμο¹⁹. Μέσω της αφήγησης των γεγονότων της Masada, ο Φλάβιος Ιώσηπος προβαίνει έμμεσα σε έναν κριτικό απολογισμό της εξέγερσης και του πολέμου, παρουσιάζοντας την επίπλαστη πραγματικότητα στην οποία βασίστηκαν και ειθέτοντας τις μη αναστρέψιμες επιπτώσεις τους στον εβραϊκό λαό²⁰.

3. Συμπέρασμα - σύνοψη

Ο Φλάβιος Ιώσηπος αποδομεί την επιχειρηματολογία των επαναστατών υπέρ του πολέμου, μέσω της έκθεσης των υφολογικά αντικρουόμενων και διαφορετικών βάσει περιεχομένου, ομιλιών του επικεφαλής τους στο επεισόδιο της αυτοχειρίας της Masada. Αφενός μεν, εμφανίζει τον Eleazar να εγκλωβίζεται στην επιχειρηματολογία της ακραίας πράξης της μαζικής αυτοκτονίας που προτείνει, αντιβαίνοντας κατάφωρα την εβραϊκή παράδοση και το θέλημα του θεού των Εβραίων. Αφετέρου δε, δικαιώνει τον εαυτό του για την απόφασή του να επιλέξει τη ζωή από τον θάνατο για τους στρατιώτες του, όταν νικήθηκε με το στράτευμά του από τους Ρωμαίους στη Jotapata, μένοντας σταθερός στη δέσμευσή του έναντι της παράδοσης και του θεού των Εβραίων (7.354). Υπό αυτό το πρίσμα, σύμφωνα με τον Φλάβιο Ιώσηπο, η πράξη της αυτοχειρίας και της αλληλοθανάτωσης δεν συνιστά πράξη απελευθέρωσης της ελληνικής/ελληνιστικής αθάνατης ψυχής, αλλά ευθεία ανυπακοή στον αληθινό και δίκαιο εβραϊκό θεό (7.323). Ο Φλάβιος αντιπαράβάλλει τον εαυτό του, τον έχοντα πίστη στους ορισμένους από τον θεό νέους ηγεμόνες που οδηγεί τους ομοεθνείς του στη ζωή, προς τον Eleazar, τον παρακινούμενο από τυφλό φανατισμό που οδηγεί τους ομοεθνείς του στον θάνατο²¹.

Η αφηγηματική προσέγγιση του επεισοδίου της συλλογικής αυτοκτονίας στο φρούριο Masada εξυπηρετεί τον Φλάβιο Ιώσηπο, ώστε να εκφράσει την πλήρη αντίθεσή του με τον πόλεμο και με την στρατηγική των επαναστατών. Συνδέει άμεσα το εν λόγω γεγονός με την ποινή που καλούνται να πληρώσουν οι τελευταίοι, η οποία απορρέει από την απόφασή τους να αντισταθούν με τα όπλα στους Ρωμαίους. Ουσιαστικά, επιτρέπει στον αναγνώστη του BJ να διακρίνει τις προθέσεις, τα ιδανικά και τους στόχους των εξεγερμένων, να αντιληφθεί και να κατανοήσει τις μεθόδους τους, να διαφωνήσει με αυτούς, να καταδικάσει τον πόλεμο και την επιμονή τους σε αυτόν. Ο αναγνώστης καθίσταται μάρτυρας της λανθασμένης εκτίμησης του Eleazar να αντιταχθεί στους νέους ηγεμόνες, να μείνει προσηλωμένος στην εβραϊκή θρησκεία και παράδοση, να αντιληφθεί το θέλημα του θεού, να επιλέξει τη ζωή έναντι του θανάτου. Από την άλλη πλευρά, γνωρίζει τον Φλάβιο Ιώσηπο, όχι τον αφηγητή, αλλά τον στρατηγό, που συνειδητοποίησε από νωρίς το συμφέρον του εβραϊκού λαού, που άκουσε τη θείκη εντολή (3.353-354), που πίστευε σε ένα είδος συμβιβασμού με τους Ρωμαίους, που ήταν σίγουρος για τον σύντομο τερματισμό της ξένης κυριαρχίας και την ανάκτηση της ακεραιότητας των Εβραίων σύμφωνα με το μελλοντικό θέλημα του θεού τους.

¹⁸ Βλ. Alexandre Roduit, «Le discours d'Agrippa II dans la Guerre Juive de Flavius Josèphe», *Revue des Études Juives*, τχ. 162 (3), 2003, σ. 401· Otto Bauerfeind & Otto Michel «Die beiden Eleazarreden in Jos. bell. 7, 323-336; 7, 341-388», *Zeitschrift für die Neutestamentliche Wissenschaft und die Kunde der Älteren Kirche*, τχ. 58 (3-4), 1967, σ. 269.

¹⁹ Βλ. David Ladouceur, «Josephus and Masada», ό.π., σσ. 103-105.

²⁰ Βλ. Roland G. Bomstad, *Governing Ideas of the «Jewish War» of Flavius Josephus*, Doctoral Dissertation, New Haven: Yale University 1979, σσ. 96, 106.

²¹ Βλ. David Ladouceur, «Josephus and Masada», ό.π., σ. 101.

Βιβλιογραφία

Πηγές

- Ιώσηπος Φλάβιος, *Άπαντα: Ιστορία του Ιουδαϊκού Πολέμου προς Ρωμαίους* (Βιβλία Στ' και Ζ'), τ. 5, Αθήνα: Κάκτος 1997.
- Πλάτων, *Φαίδρος*, επιμ. Ιωάννης Σ. Χριστοδούλου, μτφρ. και πρόλ. Παναγιώτης Δόικος, Αθήνα: Ζήτρος 2006.
- _____, *Γοργίας*, επιμ. Δημήτριος Δ. Λυπουρλής, μτφρ. Ηλίας Βαβούρας, πρόλ. Τερέζα Πεντζοπούλου-Βαλαλά, Αθήνα: Ζήτρος 2008.

Βοηθήματα

- Alter Robert, «The Masada Complex, Commentary», *The monthly magazine of opinion*, 1973. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: <https://www.commentary.org/articles/robert-alter-2/the-masada-complex/> (προσπελάστηκε: 18/05/2022).
- Bauerfeind Otto & Michel Otto, «Die beiden Eleazarreden in Jos. bell. 7, 323-336; 7, 341-388», *Zeitschrift für die Neutestamentliche Wissenschaft und die Kunde der Älteren Kirche*, τχ. 58 (3-4), 1967, σσ. 267-272.
- Bomstad Roland G., *Governing Ideas of the «Jewish War» of Flavius Josephus*, Doctoral Dissertation, New Haven: Yale University 1979.
- Cohen Shaye J. D., «Masada: Literary Tradition, Archaeological Remains, and the Credibility of Josephus», *Journal of Jewish Studies*, τχ. 33 (1-2), 1982, σσ. 385-405.
- de Jong Irene J. F., *Narrators and Focalizers. The Presentation of the Story in the Iliad*, London: Bristol Classical Press 2004.
- Graff Richard & Winn Wendy, «Wendy, Presencing “Communion” in Chaïm Perelman’s New Rhetoric», *Philosophy & Rhetoric*, τχ. 39 (1), 2006, σσ. 45-71.
- Ladouceur David, «Josephus and Masada» [στο:] Louis H. Feldman & Gohei Hata (επιμ.), *Josephus, Judaism, and Christianity*, Leiden: Brill Academic Publications 1987, σσ. 95-113.
- Newell Raymond R., «The Forms and Historical Value of Josephus’s Suicide Accounts» [στο:] Louis H. Feldman & Gohei Hata (επιμ.), *Josephus, Judaism, and Christianity*, Leiden: Brill Academic Publications 1989, σσ. 278-294.
- Rajak Tessa, *Josephus: The Historian and His Society*, London: Bristol Classical Press 2002.
- Roduit Alexandre, «Le discours d’Agrippa II dans la Guerre Juive de Flavius Josèphe», *Revue des Études Juives*, τχ. 162 (3), 2003, σσ. 365-402.
- Spero Shubert, «In Defense of the Defenders of Masada», *Tradition: A Journal of Orthodox Jewish Thought*, τχ. 11 (1), 1970, σσ. 31-43.
- Thackeray Henry S. J. (μτφρ), *Josephus, The Jewish War, Books V-VII*, Cambridge, Ma: Harvard University Press 1971.
- Vidal-Naquet Pierre, «Flavius Josephus et Masada», *Revue historique*, τχ. 260 (1), 1978, σσ. 3-21.

Η επιχειρηματολογία του Δημοσθένη στον λόγο Πρός Όνητορα έξούλης Α' (30)

1. Εισαγωγή: Τα γεγονότα πριν από τη δίκη

Για να γίνει κατανοητή η επιχειρηματολογία που ακολουθείται στον παρόντα δικανικό λόγο κατηγορίας, πρέπει να γίνει μια σύντομη αναφορά στην προϊστορία της υπόθεσης. Ο Δημοσθένης, μόλις ενηλικιώθηκε, προκειμένου να ανακτήσει την περιουσία του, την οποία είχαν κατασπαταλήσει οι τρεις επίτροποί του –ο Άφοβος, ο Δημοφών και ο Θηριπίδης¹–, κινήθηκε δικαστικά εναντίον τους. Στη δίκη εναντίον του Αφόβου, ο Δημοσθένης κατάφερε να κερδίσει, και μεταξύ των αποζημιώσεων που θα λάμβανε από αυτόν, θα έπαιρνε και ένα χωράφι. Μόλις λοιπόν πήγε να πάρει αυτό το χωράφι, εκεί συνάντησε τον Ονήτορα –τον αντίδικο της παρούσας δίκης– ο οποίος απομάκρυνε τον Δημοσθένη από αυτό λέγοντας πως το χωράφι του ανήκει ως *αποτίμημα προικός* για την προίκα που έδωσε στον Άφοβο για τον γάμο του με την αδελφή του, της οποίας το όνομα δεν γίνεται ποτέ γνωστό. Γίνεται κατανοητό λοιπόν εξ αρχής, ότι ο Ονήτωρ και ο Άφοβος είχαν σχέση γαμπρού και κουνιάδου.

Στο σημείο αυτό είναι χρήσιμο να αποσαφηνιστεί ο όρος *αποτίμημα προικός*, που είναι ένας τεχνικός όρος και χρησιμοποιείται για να δηλωθεί η εγγύηση που έβαζε ο γαμπρός για την προίκα που λάμβανε για τον γάμο του. Σε περίπτωση δηλαδή που ο γάμος τερματιζόταν και ο γαμπρός δεν ήταν σε θέση για οποιονδήποτε λόγο να επιστρέψει ανέραια την προίκα στον κύριο της νύφης, τότε η εγγύηση αυτή επιστρεφόταν αντί της προίικας². Ο γαμπρός, δηλαδή, έβαζε ως υποθήκη ένα δικό του περιουσιακό στοιχείο ίσης αξίας με την αξία της προίικας που λάμβανε. Έτσι, στον παρόντα λόγο, μέσα από την αναφορά του Δημοσθένη ότι η αξία της προίικας που υποτίθεται ότι θα έπαιρνε ο Άφοβος ήταν ένα τάλαντο³, γίνεται γνωστό πως και το υπό εκδίκαση χωράφι ήταν αξίας ενός ταλάντου.

Στην παρούσα δίκη, λοιπόν, η οποία είναι μια *δίκη έξούλης*, αν ο Δημοσθένης κερδίσει τον Ονήτορα, θα έχει το δικαίωμα να τον απομακρύνει από το υπό εκδίκαση χωράφι (*έξιλλειν*) και να λάβει την κυριότητά του, ενώ ο Ονήτωρ, αν καταδικαστεί, εκτός από την απομάκρυνσή του από το χωράφι, θα υποχρεωθεί να πληρώσει πρόστιμο στην πολιτεία ένα χρηματικό ποσό ίσης αξίας με την επίδικη περιουσία, δηλαδή ένα τάλαντο⁴.

2. Η επιχειρηματολογία των δύο διαδίκων

Ως προς την επιχειρηματολογία των δύο διαδίκων, ο ισχυρισμός ότι το υπό εκδίκαση χωράφι αποτελεί *αποτίμημα προικός*, ανήκει στον Ονήτορα. Ο Δημοσθένης, από τη δική του μεριά, για να αντικρούσει τον ισχυρισμό του Ονήτορα, προβάλλει δύο κύρια επιχειρήματα, ότι δηλαδή ο Άφοβος δεν έλαβε ποτέ προίκα για τον γάμο του με την αδελφή του Ονήτορα

¹ Βλ. Δημοσθένης, *Κατὰ Ἀφόβου ἐπιτροπῆς Α' 27.4*, *Κατὰ Ἀφόβου ἐπιτροπῆς Β' 28.15*.

² Βλ. Alick Robin Walsham Harrison, *The Law of Athens: The Family and Property*, τ. 1, Oxford: Clarendon 1968, σ. 297.

³ Βλ. Δημοσθένης, *Πρὸς Ὀνήτορα ἐξούλης Α' 30.20*: ὡς τάλαντου τῆς προικός οὔσης.

⁴ Βλ. Douglas Maurice MacDowell, *The Law in Classical Athens*, London: Thames & Hudson 1978, σσ. 153-154.

και ότι μέχρι και την ημέρα της παρούσας δίκης, ο Άφοβος εξακολουθεί να συγκατοικεί με την αδελφή του Ονήτορα. Αν αυτά τα δύο σημεία αποδειχτούν, τότε ο ισχυρισμός του Ονήτορα περί *αποτιμήματος προικός* θα ακυρωθεί, καθώς αν δεν έχει δοθεί η προίκα, τότε δεν μπορεί να έχει δοθεί και εγγύηση γι' αυτήν, ενώ, ακόμα, αν ο γάμος βρίσκεται σε ισχύ, τότε δεν μπορεί να υπάρξει επιστροφή της προίκας. Η ερμηνεία του Δημοσθένη γύρω από τον ισχυρισμό του Ονήτορα, ότι το χωράφι έχει αποτιμηθεί έναντι της προίκας, είναι ότι αποτελεί πρόφαση του Ονήτορα που αποσκοπεί στο να διασώσει για χάρη του φίλου και γαμπρού του Αφόβου όσο το δυνατόν περισσότερα περιουσιακά στοιχεία θα περνούσαν στον Δημοσθένη ως αποζημίωση που θα λάμβανε για τη δικαστική του επιτυχία εναντίον του Αφόβου. Για να καταστεί αυτή η ερμηνεία πιστευτή, ο Δημοσθένης επιδιώκει σε πολλά σημεία του λόγου του να αναδειξει τη στενή σχέση του Ονήτορα και του Αφόβου. Μέσα από την ανάδειξη της σχέσης αυτής, ο Δημοσθένης επιχειρεί να παρουσιάσει τον Ονήτορα και τον Άφοβο ως συνωμότες που δρουν σε βάρος του και προσπαθεί έτσι να βάλει τον εαυτό του στη θέση του θύματος που χρειάζεται την προστασία των δικαστών⁵.

2.1. Η επιχειρηματολογία του Δημοσθένη: Η ανάδειξη του συνωμοτικού χαρακτήρα των ενεργειών του Ονήτορα και του Αφόβου σε βάρος του

Η προσπάθεια του Δημοσθένη να αποδείξει πως οι ενέργειες του Ονήτορα και του Αφόβου σχεδιάστηκαν με σκοπό να βλάψουν τον ίδιο, ξεκινά με την απόπειρα της ανάδειξης της στενής σχέσης ανάμεσα στον Ονήτορα και τον Άφοβο. Η απόπειρα αυτή ξεκινά με τη χρήση λέξεων που δηλώνουν τη συγγένειά τους και εντοπίζεται ήδη στην πρώτη πρόταση του λόγου, στην οποία διαβάζουμε:

§1 Περὶ πολλοῦ ποιούμενος, ὧ ἄνδρες δικασταί, μήτε πρὸς Ἄφοβον μοι συμβῆναι τὴν γενομένην διαφορὰν μήτε τὴν νῦν οὖσαν πρὸς Ὀνήτορα τουτονὶ, **κηδεστὴν** ὄντ' αὐτοῦ
 §1 Θεωρῶ πολὺ σημαντικό, κύριοι δικαστές, πως οὔτε με τον Ἄφοβο ἐπρεπε να εἶχε συμβεῖ η μεταξύ μας διαφορὰ, οὔτε η τωρινὴ με αὐτὸν ἐδῶ τον Ὀνήτορα, που εἶναι **συγγενῆς** του

Η συγγένεια του Ονήτορα με τον Άφοβο δηλώνεται στο πρωτότυπο κείμενο με τη λέξη *κηδεστής*, η οποία δηλώνει τη συγγένεια που προκύπτει έπειτα από τη σύναψη ενός γάμου⁶ – και εν προκειμένω του γάμου του Αφόβου με την αδελφή του Ονήτορα. Σίγουρα η αναφορά στην κηδεστία θα ήταν ρητορικά περισσότερο αποτελεσματική για να υπογραμμιστεί η σχέση του Ονήτορα και του Αφόβου, από το να έλεγε ο Δημοσθένης ότι ο Ονήτωρ και ο Άφοβος ήταν απλώς δύο φίλοι. Έτσι, η κηδεστία του Ονήτορα και του Αφόβου επανέρχεται σύντομα ήδη μέσα στο προοίμιο του λόγου:

§3 **συναποστερεῖ** τέ με τῶν ὄντων τῶ ἑαυτοῦ **κηδεστῆ**
 §3 **μου στερεῖ** την περιουσία μου **μαζί με** τον **συγγενή** του

Με την επανάληψη αυτή ο ρήτορας επιδιώκει, ήδη από την αρχή της αγόρευσής του, να διαμορφώσει μια δεδομένη κατάσταση ως προς τη σχέση του Ονήτορα με τον Άφοβο και προσπαθεί να εντυπώσει στη μνήμη των ακροατών τη συγγενική σχέση μεταξύ των δύο.

Στο ίδιο παράδειγμα, αξίζει να σημειωθεί και η λέξη *συναποστερεῖ*, καθώς ένας δεύτερος τρόπος που χρησιμοποιεί ο Δημοσθένης για να υπογραμμίσει τη στενή και συνωμοτική σχέση του Ονήτορα με τον Άφοβο, είναι η εκφορά λέξεων που έχουν ως πρώτο το συνθετικό μόριο *συν-*, το οποίο όταν χρησιμοποιείται κατά τη σύνθεση των λέξεων σημαίνει «μαζί», «μαζί με» και δηλώνει τη σύνδεση ή την ένωση⁷. Στο παράδειγμα αυτό, το ρήμα *συναποστερεῖ*, υποδηλώνει τη συνεργασία του Ονήτορα με τον Άφοβο για να

⁵ Βλ. Joseph Roisman, *The Rhetoric of Conspiracy in Ancient Athens*, Berkeley: University of California Press 2006, σσ. 26-27.

⁶ Βλ. Wesley E. Thompson, «Attic Kinship Terminology», *The Journal of Hellenic Studies*, τ. 91, 1971, σ. 110.

⁷ Βλ. Herbert Weir Smyth, *Greek Grammar*, Cambridge: Harvard University Press 1956, σ. 386.

στερήσουν από τον Δημοσθένη την περιουσία του, και το ρήμα αυτό, που εντοπίζεται συχνά κυρίως σε υποθέσεις που σχετίζονται με κάποια κληρονομιά, χρησιμοποιείται για να υποδηλώσει την κλοπή ή την απάτη⁸. Έτσι, το ίδιο ρήμα επαναδιατυπώνεται αργότερα μέσα στον λόγο σε απαρεμφατική μορφή:

§31 κάμῃ μὲν **συναποστερῆσαι** μετ' ἐκείνου τῶν πατρῶων ἐπεχείρησεν

§31 και εμένα επιχειρήσε **μαζί με** εκείνον **να μου στερήσει** την πατρική μου περιουσία

Με τη φράση αυτή γίνεται μία ενθύμηση στους ακροατές για τη συνωμοτική συνεργασία του Ονήτορα και του Αφόβου, στην απόπειρά τους να εξαπατήσουν τον Δημοσθένη και να του αποσπάσουν παράνομα το χωράφι, που ο ρήτορας ισχυρίζεται πως του ανήκει δικαίωματικά.

Ακόμα μία λέξη που ξεκινά με το συνθετικό μόριο **συν-** και που χρησιμοποιείται για να τονιστεί η συνεργασία, αλλά και η στενή σχέση του Ονήτορα και του Αφόβου, είναι η λέξη **συνηγωνίζετο**:

§31 οὗτος οὐχ ὡς διάφορος οὐδ' ὡς ἀδικούμενος, ἀλλ' ὡς οἰκειότατος πάντων τῆν πρὸς ἐμὲ δίκην αὐτῷ **συνηγωνίζετο**

§31 αυτός όχι ως αντίθετος με αυτά ούτε ως αδικημένος, αλλά ως ο πιο κοντινός από όλους **τον βοηθούσε** στη δίκη εναντίον μου

Το ρήμα **συναγωνίζομαι** σημαίνει «αγωνίζομαι από κοινού με κάποιον, αγωνίζομαι μαζί του βοηθώντας τον»⁹. Σε τί έγκειτο όμως η βοήθεια αυτή που επικαλείται ο Δημοσθένης; Η απάντηση είναι πως με τη χρήση αυτού του ρήματος δηλώνεται η συμμετοχή του Ονήτορα στην προηγούμενη δίκη του Δημοσθένη εναντίον του Αφόβου. Οι μελετητές¹⁰ αναφέρουν πως οι λόγοι υπεράσπισης του Αφόβου κατά την προηγούμενη δίκη, εκφωνήθηκαν από κάποιον συνήγορο και έτσι μέσα από το παρόν απόσπασμα γίνεται πολύ πιθανό, τον ρόλο αυτόν να τον ανέλαβε ο Ονήτωρ, δεδομένων των ρητορικών του δεξιοτήτων ως μαθητής του Ισοκράτη¹¹. Η άποψη αυτή ενισχύεται ακόμη περισσότερο από την αναφορά του Δημοσθένη, πως κατά την φάση της επιβολής της ποινής στον Άφοβο στην προηγούμενη δίκη, ο Ονήτωρ έλαβε εκ νέου τον λόγο και παρακαλούσε τους δικαστές με δάκρυα στα μάτια να τιμωρηθεί με τη μικρότερη δυνατή ποινή:

§31 και οὐ μόνον ἐνταῦθα τοῦτ' ἐποίησεν, ἀλλὰ και κατεγνωσμένης ἤδη τῆς δίκης, ἀναβὰς ἐπὶ τὸ δικαστήριον ἐδείθ' ἰκετεύων ὑπὲρ αὐτοῦ και ἀντιβολῶν και δάκρυσι κλάων ταλάντου τιμῆσαι, και τούτου αὐτὸς ἐγίγνετ' ἐγγυητής.

§31 Και δεν το έκανε μόνο τότε αυτό, αλλά και αμέσως μόλις βγήκε η ετυμηγορία, αφού ανέβηκε στο βήμα παρακαλούσε ικετεύοντας για χάρη του και εκλιπαρώντας και κλαίγοντας με δάκρυα στα μάτια να καθοριστεί αποζημίωση ενός ταλάντου, και ο ίδιος έγινε εγγυητής του.

Η παρουσίαση του Ονήτορα από τον Δημοσθένη να κλαίει για χάρη του Αφόβου, αν και είναι ίσως υπερβολική, εν τούτοις καταδεικνύει τον ρόλο του Ονήτορα στην προηγούμενη δίκη, και ο ρήτορας τονίζει τη στενή τους σχέση, επιδιώκοντας με αυτόν τον τρόπο να επιτύχει μια επίθεση στο ήθος του Ονήτορα, δείχνοντας πως ό,τι είναι ο ήδη καταδικασμένος Άφοβος είναι και ο Ονήτωρ, σύμφωνα με την αριστοτελική αντίληψη πως ο φίλος κάποιου αποτελεί τον άλλο του εαυτό¹².

⁸ Βλ. Breda Griffith - Williams, *A Commentary on Selected Speeches of Isaias*, Leiden: Brill 2014, σσ. 107-108.

⁹ Βλ. Henry George Liddell & Robert Scott, *συναγωνίζομαι*, [στο:] *Greek- English Lexicon*, Oxford: Clarendon Press 1940, σ. 614. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση <https://www.ancient.eu/pdf/LSJ.pdf> (προσπελάστηκε: 7/7/2022).

¹⁰ Βλ. Lene Rubinstein, *Litigation and Cooperation*, Stuttgart: Franz Steiner Verlag 2000, σ. 67.

¹¹ Βλ. Ίσοκράτης, *Περὶ ἀντιδόσεως* 15.93.

¹² Βλ. Ἀριστοτέλης, *Ἠθικὰ Νικομάχεια* 1166a3.

2.2. Η επιχειρηματολογία του Δημοσθένη: Τα εικός επιχειρήματα

Εκτός από την ανάδειξη της στενής σχέσης ανάμεσα στον Ονήτορα και τον Άφοβο, ένα επιπλέον μέσο που χρησιμοποιεί ο Δημοσθένης για να ενισχύσει τους δύο κύριους άξονες επιχειρηματολογίας του –ότι ο Άφοβος δεν έλαβε ποτέ προίκα για τον γάμο του με την αδελφή του Ονήτορα και ότι εξακολουθεί να συγκατοικεί μαζί της– είναι η χρήση των πιθανολογικών επιχειρημάτων ή επιχειρημάτων εκ του εικότος, για τα οποία ο Αριστοτέλης¹³ αναφέρει πως είναι αξιόπιστα επειδή δεν είναι δυνατόν να αποτελέσουν προϊόντα δωροδοκίας.

Ως απόδειξη, λοιπόν, ότι η αδελφή του Ονήτορα εξακολουθεί να συγκατοικεί αδιάλειπτα με τον Άφοβο από την ημέρα του γάμου τους μέχρι και την ημέρα της παρούσας δίκης, ο Δημοσθένης αναφέρει πως αυτή δεν περιήλθε σε κατάσταση χηρείας ούτε για μία ημέρα, τονίζοντας μάλιστα την επιθυμία της να βρίσκεται διαρκώς με κάποιον άνδρα. Πιο συγκεκριμένα, αναφέρει πως η αδελφή του Ονήτορα παντρεύτηκε τον Άφοβο, ενώ ο πρώην σύζυγός της, ο Τιμοκράτης ήταν ακόμη ζωντανός. Στο σημείο αυτό ο Δημοσθένης δομεί το πιθανολογικό του επιχειρήμα βήμα - βήμα, ακολουθώντας αρχικά μια τακτική που εντοπίζεται και σε άλλους ρήτορες όταν αναφέρονται σε μια γυναίκα, κατά την οποία ο ομιλητής παίρνει επιλεκτικά ορισμένα στοιχεία από τον χαρακτήρα της γυναίκας και τα παρουσιάζει με τέτοιο τρόπο ώστε να εξυπηρετούν τους ρητορικούς του σκοπούς¹⁴. Έτσι, εδώ, με την άμεση μετάβαση της αδελφής του Ονήτορα από τον ένα σύζυγο στον άλλον, ο Δημοσθένης διαμορφώνει έναν χαρακτήρα γι' αυτήν, προσδίδοντας της μια ελευθεριότητα που θα ήταν ανάρμοστη για μια Αθηναία και με αυτόν τον τρόπο επιχειρεί να υποσιγάσει το ήθος της. Ωστόσο, στο σημείο αυτό πρέπει να σημειωθεί πως ο Λιβάνιος, ο οποίος έγραψε μεταγενέστερα τις υποθέσεις των λόγων του Δημοσθένη, αναφέρει πως ο Τιμοκράτης, ο πρώην σύζυγος της αδελφής του Ονήτορα, αναγκάστηκε ο ίδιος να την χωρίσει για να παντρευτεί μία *επίκληρο* (μια συγγενή του δηλαδή που ήταν ανύπανδρη μοναχοκόρη και της οποίας ο πατέρας είχε πεθάνει)¹⁵. Η πληροφορία αυτή του Λιβανίου, αν είναι έγκυρη, παραλείπεται σκόπιμα από τον Δημοσθένη για να μπορέσει να σχεδιάσει το προφίλ της αδελφής του Ονήτορα με τέτοιο τρόπο ώστε να ταιριάζει καλύτερα στο επιχειρήμα που διατυπώνει. Για να καταστήσει λοιπόν απίθανο το ενδεχόμενο να χώρισε η γυναίκα και να παρέμεινε ανύπανδρη, διατυπώνει ένα πιθανολογικό επιχειρήμα σε μορφή ερώτησης, λέγοντας:

§33 καίτοι τῷ πιστόν, ὡς τότε μέν, ἵνα μὴ χηρεύσειεν, παρ' ἀνδρὸς ὡς ἀνδρ' ἐβάδιζεν, νῦν δ', εἶπερ ὡς ἀληθῶς ἀπολέλοιπεν, τοσοῦτον ἂν χρόνον χηρεύουσ' ἠνείχετ' ἐξὸν ἄλλῳ συνοικεῖν, τοῦ τ' ἀδελφοῦ κεκτημένου τοσαύτην οὐσίαν, αὐτὴ τε ταύτην ἔχουσα τὴν ἡλικίαν;

§33 Μπορεί κανείς σας να πιστέψει, πως τότε, για να μην μείνει χήρα, πήγαινε από τον έναν άντρα στον άλλον, ενώ τώρα, αν στ' αλήθεια έχει χωρίσει, θα ανεχόταν να παραμένει για τόσο καιρό χήρα ενώ είναι δυνατόν να συγκατοικήσει με άλλον, μιας και ο αδελφός της έχει τόσο μεγάλη περιουσία, ενώ η ίδια βρίσκεται σε ηλικία γάμου;

Με την ερώτηση αυτή και πιο συγκεκριμένα με την αναφορά στο ότι η αδελφή του Ονήτορα πήγαινε από τον έναν άνδρα στον άλλον, η γυναίκα παρουσιάζεται ως αυτή που ξεκινάει τα διαζύγια, για να δημιουργηθεί η εντύπωση πως υπάρχει μια ευκολία σε ό,τι αυτή κάνει. Αν όμως ισχύει η παραπάνω πληροφορία του Λιβανίου, τότε το περιεχόμενο της φράσης αυτής είναι ψευδές, αφού στην πραγματικότητα θα συνέβαινε το αντίθετο και ο Τιμοκράτης, ο προηγούμενος σύζυγος της αδελφής του Ονήτορα, θα ήταν αυτός που θα την είχε χωρίσει. Το πιθανολογικό επιχειρήμα που διατυπώνεται από τον Δημοσθένη, ότι η

¹³ Βλ. Αριστοτέλης, *Ρητορική* 1.15.17.

¹⁴ Βλ. Konstantinos Kapparis, «Constructing gender identity» [στο:] J. Filonik, B. Griffith - Williams & J. Kucharski (επιμ.), *The Making of Identities in Athenian Oratory*, London and New York: Routledge 2020, σ. 76.

¹⁵ Βλ. Douglas Maurice MacDowell, *Demosthenes the Orator*, Oxford: Oxford University Press 2009, σ. 56.

αδελφή του Ονήτορα είναι αδύνατον να παραμένει δίχως σύζυγο, ακόμη κι αν είναι ψευδές, εν τούτοις είναι αληθοφανές, καθώς ενισχύεται από τις αναφορές του στην μεγάλη περιουσία του Ονήτορα –η οποία έχει εκτιμηθεί από τον ίδιο τον Δημοσθένη σε μεγαλύτερη από τριάντα τάλαντα¹⁶– και στην ηλικία γάμου που έχει η ίδια, δύο συνθήκες οι οποίες παρουσιάζονται ως κατάλληλες για τη σύναψη ενός νέου γάμου¹⁷. Επιπλέον, το επιχείρημα αυτό καθίσταται περισσότερο αληθοφανές, καθώς στηρίζεται στην κοινή αντίληψη ότι μια γυναίκα έπειτα από το διαζύγιο συνήθιζε να ξαναπαντρεύεται για να διατηρήσει τη θέση της ως Αθηναίας¹⁸. Ωστόσο, το επιχείρημα που διατυπώνεται εδώ, παρότι φαίνεται να έχει μία λογική ακολουθία, δεν αποδεικνύει αν η αδελφή του Ονήτορα ήταν παντρεμένη με τον Άφοβο ή όχι, καθώς αν μια γυναίκα ήταν χωρισμένη ή χήρα δεν ήταν υποχρεωμένη νομικά να παντρευτεί εκ νέου.

3. Συμπεράσματα

Παρά την άγνωστη έκβαση της παρούσας δίκης και την απουσία του λόγου υπεράσπισης του κατηγορουμένου Ονήτορα, η επιχειρηματολογία που ακολουθεί ο Δημοσθένης στον παρόντα λόγο φαίνεται να παρουσιάζει αριότητα και συνέχεια. Η επιλογή του Δημοσθένη να παρουσιάσει τις ενέργειες του αντιδίκου του ως αποτέλεσμα συνωμοσίας ενισχύεται από τη χρήση λέξεων που μαρτυρούν τη στενή συγγενική - φιλική σχέση του Ονήτορα με τον Άφοβο, οι οποίες λέξεις μπορούν να εμφανίζονται ακόμα και σε σημεία που δεν διατυπώνεται κάποιο επιχείρημα (όπως λ.χ. στο προοίμιο του λόγου), όμως εξυπηρετούν στο να παγιωθεί στο μυαλό των ακροατών η σχέση του αντιδίκου με τον ήδη καταδικασμένο Άφοβο και ως εκ τούτου να αντιμετωπιστεί ο αντίπαλος με βάση τη σχέση αυτή. Ακόμα, η χρήση των λέξεων που έχουν ως πρώτο συνθετικό το μόριο *συν-* αποτελεί μια αποτελεσματική επιλογή του Δημοσθένη για να δώσει την εντύπωση πως όποια ενέργεια σχεδιάζεται σε βάρος του είναι αποτέλεσμα συνεργασίας του Ονήτορα και του Αφόβου. Έτσι, ο Δημοσθένης επιχειρεί να βάλει τον εαυτό του στη θέση του αδυνάτου που χρειάζεται την προστασία και την βοήθεια των δικαστών, επιδιώκοντας με αυτόν τον τρόπο να εξασφαλίσει μία ευνοϊκή ετυμηγορία για τον εαυτό του. Επιπλέον, η αξιοποίηση των επιχειρημάτων εκ του εικότος –τα οποία επανέρχονται σε διάφορα σημεία του λόγου και εντοπίζονται κυρίως σε σημεία που απουσιάζουν έγγραφα αποδεικτικά μέσα– δείχνουν την επιδεξιότητα του ρήτορα στο να κατασκευάζει τα επιχειρήματα που τον εξυπηρετούν καλύτερα, ώστε να λάβει ρητορικό προβάδισμα έναντι του αντιπάλου του. Τέλος, τα επιχειρήματα αυτά σε συνδυασμό με την ανάγνωση των έγγραφων αποδεικτικών στοιχείων (όπως οι μαρτυρικές καταθέσεις) που αναγινώσκονται κατά διαστήματα, δίνουν την εντύπωση μιας πολύπλευρης και ορθά δομημένης επιχειρηματολογίας.

¹⁶ Δημοσθένης, *Πρὸς Ὀνήτορα ἐξούλης Α'* 30.10: Τιμοκράτει τε γάρ ἐστιν οὐσία πλέον ἢ δέκα ταλάντων, Ὀνήτορί τε πλέον ἢ τριάκοντα.

¹⁷ Για τις κατάλληλες συνθήκες για τη σύναψη ενός νέου γάμου για μία γυναίκα, βλ. Richard V. Cudjoe, *The Social and Legal Position of Widows and Orphans in Classical Athens*, Αθήνα: Κέντρο Μελέτης Αρχαίου Ελληνικού και Ελληνιστικού Δικαίου 2010, σ. 104.

¹⁸ Βλ. Adele Christina Scafuro, «Witnessing and False Witnessing: Proving Citizenship and Kin Identity in Fourth-Century Athens» [στο:] A.L. Boegehold & A.C. Scafuro (επιμ.), *Athenian Identity and Civic Ideology*, Baltimore and London: The Johns Hopkins University Press 1994, σ. 163.

Βιβλιογραφία

Πηγές

- Bywater Ingram, *Aristotelis Ethica Nicomachea*, Oxford: Clarendon 1894.
 Dils Mervin Robert, *Demosthenis Orationes III*, Oxford: Clarendon 2008.
 Norlin George, *Isocrates with an English Translation in Three Volumes*, τ. 2, Cambridge: Harvard University Press 1980.
 Ross William David, *Aristotelis Ars Rhetorica*, Oxford: Clarendon 1959.

Βοηθήματα

- Cudjoe Richard V., *The Social and Legal Position of Widows and Orphans in Classical Athens*, Αθήνα: Κέντρο Μελέτης Αρχαίου Ελληνικού και Ελληνιστικού Δικαίου 2010.
 Griffith - Williams Brenda, *A Commentary on Selected Speeches of Isaios*, Leiden: Brill 2014.
 Harrison Alick Robin Walsham, *The Law of Athens: The Family and Property*, τ. 1, Oxford: Clarendon 1968.
 Kapparis Konstantinos, «Constructing gender identity» [στο:] J. Filonik, B. Griffith - Williams & J. Kucharski (επιμ.), *The Making of Identities in Athenian Oratory*, London and New York: Routledge 2020, σσ. 63-80.
 Liddel Henry George & Scott Robert, *Greek- English Lexicon*, Oxford: Clarendon Press 1940.
 Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: <https://www.areopage.net/PDF/LSJ.pdf> (προσπελάστηκε: 7/7/2022).
 MacDowell Douglas Maurice, *The Law in Classical Athens*, London: Thames & Hudson 1978.
 _____, *Demosthenes the Orator*, Oxford: Oxford University Press 2009.
 Roisman Joseph, *The Rhetoric of Conspiracy in Ancient Athens*, Berkeley: University of California Press 2006.
 Rubinstein Lene, *Litigation and Cooperation*, Stuttgart: Franz Steiner Verlag 2000.
 Scafuro Adele Christina, «Witnessing and False Witnessing: Proving Citizenship and Kin Identity in Fourth- Century Athens» [στο:] A.L. Boegehold & A.C. Scafuro (επιμ.), *Athenian Identity and Civic Ideology*, Baltimore and London: The Johns Hopkins University Press 1994, σσ. 156-198.
 Smyth Herbert Weir, *Greek Grammar*, Cambridge: Harvard University Press 1956.
 Thompson Wesley E., «Attic Kinship Terminology», *The Journal of Hellenic Studies*, τ. 91, 1971, σσ. 110-113.

Οι Βιθυνικοί λόγοι του Δίωνα Χρυσοστόμου ως υβριδικά ρητορικά κείμενα

Οι *Βιθυνικοί λόγοι* του Δίωνα Χρυσοστόμου που βρίσκονται στο επίκεντρο της έρευνάς μας αποτελούν χαρακτηριστικό παράδειγμα αυτού που αποκαλείται συμβουλευτική ρητορεία της Ρωμαϊκής αυτοκρατορίας¹. Ο Δίων Χρυσόστομος γεννήθηκε στην Προύσα περίπου το 40 μ.Χ. και έζησε μέχρι το 112 μ.Χ. περίπου. Έλαβε το προσωνύμιο Χρυσόστομος από τον 3^ο αιώνα και έπειτα. Ως γόνος πλούσιας οικογένειας έλαβε την απαιτούμενη μόρφωση που προβλεπόταν την περίοδο αυτή και συμπεριλάμβανε κυρίως τη ρητορική τέχνη. Μετά τον θάνατο του πατέρα του μετέβη στη Ρώμη όπου θήτευσε δίπλα στον Μουσώνιο Ρούφο. Αυτή η περίοδος της ζωής του στιγματίστηκε από την εξορία που του επιβλήθηκε από τον αυτοκράτορα Δομιτιανό και όριζε ότι δεν του επιτρεπόταν να μεταβεί στην επαρχία της Βιθυνίας και στη Ρώμη και σημαδεύτηκε από περιπλανήσεις και φιλοσοφικές αναζητήσεις που είχαν επηρεαστεί από τις αρχές της κυνικής φιλοσοφίας. Για τον Συνέσιο Κυρήνης ο Δίων αρχικά υπήρξε ένας σοφιστής σφόδρα αντιτιθέμενος στη φιλοσοφία, όμως κατά την εξορία του στράφηκε σε αυτήν ως διέξοδο στα προβλήματα της καθημερινότητας που αντιμετώπιζε. Για τους μελετητές αυτός ο διαχωρισμός της συγγραφικής πορείας του Δίωνα με βάση το χρονικό όριο της εξορίας δεν υφίσταται. Ο Δίων, αντιλαμβανόμενος τη δυσχερή θέση που βρέθηκε λόγω της εξορίας του και τη δυσκολία που αντιμετώπισε να επανενταχθεί στους κύκλους της τοπικής ελίτ της επαρχίας της Βιθυνίας από την οποία καταγόταν, υιοθέτησε την τέχνη της Ρητορικής ως το όχημα που θα του επέτρεπε να βρεθεί και πάλι στο προσκήνιο της πολιτικής ζωής εκφράζοντας παράλληλα και της φιλοσοφικές του θέσεις. Η μεταστροφή του αυτή ελέγχεται και ως αποτέλεσμα των εμπειριών που απέκτησε κατά τη διάρκεια της εξορίας του, όπου αντιλήφθηκε ότι όλα όσα έχαιραν μέχρι εκείνη τη στιγμή της εκτίμησής του ήταν ανούσια και του παρείχαν μια κενή ζωή και έτσι ενδύθηκε τον μανδύα του περιπλανώμενου φιλοσόφου, όπως παρουσίαζε τον εαυτό του πλέον².

Έτσι η ομάδα των εξεταζόμενων *Βιθυνικών λόγων* αποτελεί ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα πολιτικών λόγων όπου τον κυρίαρχο ρόλο διαδραματίζει η συμβουλή του ομιλούντος προς το εκάστοτε ακροατήριό του. Το κύριο όχημα έκφρασης των ιδεών και των απόψεων του Δίωνα είναι αυτό του συμβουλευτικού ρητορικού γένους, όπως αυτό ορίζεται από τον Αριστοτέλη στο έργο του *Ρητορική*. Ο συμβουλευτικός λόγος χαρακτηρίζεται από την προτροπή ή την αποτροπή³ στο μέλλον⁴ με σκοπό να υποδείξει το ωφέλιμο ή το βλαβερό⁵. Ο Δίων σε όλους τους λόγους του μιλά για το συμφέρον του εκάστοτε ακροατηρίου του. Στη σκέψη του κυρίαρχο ρόλο διαδραματίζει η ομόνοια τόσο μεταξύ των ελληνικών πόλεων της Βιθυνίας όσο και μεταξύ των κατοίκων στο εσωτερικό των πόλεων αυτών. Η ομόνοια, εκτός από την ειρηνική συνύπαρξη των ανθρώπων και τα αγαθά που γίνονται κατά τη διάρκειά της οι άνθρωποι, έχει και ως αποτέλεσμα οι Ρωμαίοι να μην βρίσκουν κανένα έρεισμα να εμπλακούν στις υποθέσεις των Ελλήνων.

¹ Βλ. Kennedy, *Ιστορία της Κλασικής Ρητορικής*, 2η έκδ. Αθήνα: Εκδόσεις Παπαδήμα 2001, σ. 374.

² Βλ. Moles, «The Career and Conversion of Dio Chrysostom», *The Journal of Hellenic Studies*, 98, 1978, σ. 100.

³ Βλ. Αριστοτέλης, *Ρητορική*, 1358b, 8-9.

⁴ Βλ. Burke, *A rhetoric of motives*, Berkeley: University of California Press 1969, σ. 70.

⁵ Βλ. Αριστοτέλης, *Ρητορική*, 1358b, 22-25.

Η αναγκαιότητα και η σπουδαιότητα ύπαρξης της ομόνοιας διανθίζεται από τον Δίωνα και με απόψεις που βασιζονται στη στωική φιλοσοφία. Η παράθεση των στωικών αντιλήψεων για την αξία της ομόνοιας σε όλες τις σχέσεις που διέπουν το σύμπαν και η αριετά συχνή χρήση της μεταφοράς της κοινωνίας που νοσεί και του ρόλου του ιατρού τον οποίο ενδύεται ο Δίων, αποδεικνύει ότι η εμφύλια διαμάχη σε μια κοινωνία διαταράσσει κάθε ισορροπία στο εσωτερικό της. Η εμφύλια διαμάχη θεωρείται ασθένεια του πολιτεύματος που εμποδίζει τους πολίτες να γευτούν όλα όσα τους προσφέρονται από την πόλη τους. Ο Αριστοτέλης στα *Πολιτικά* θεωρεί το σώμα, την κοινωνία και το σύμπαν ως κάτι κοινό, όπου όλα τα συμμετέχοντα στοιχεία βρίσκονται σε απόλυτη αρμονία μεταξύ τους εκτελώντας το έργο που τους έχει ανατεθεί με σκοπό την επίτευξη του κοινού συμφέροντος. Όταν διαταράσσεται η ισορροπία τους, τότε τίθεται σε κίνδυνο η ύπαρξή τους και ασθενούν⁶.

Έτσι, ο Δίων επιλέγει τον ρόλο του συμβούλου των Ελλήνων και από τη μια προτρέπει τους ομοεθνείς του να ζουν με αρμονικό τρόπο, όπως συμβαίνει με όλα τα στοιχεία της φύσης γιατί αυτό είναι προς το συμφέρον όλων, και από την άλλη προσπαθεί να τους αποτρέψει από το ενδεχόμενο μιας σύγκρουσης που θα είχε καταστροφικές συνέπειες για τους ίδιους. Η αποτροπή του Δίωνα βασίζεται και στην ιστορική γνώση που διέθετε και στην παράθεση παραδειγμάτων από το ιστορικό παρελθόν των Ελλήνων της κλασικής περιόδου, το οποίο θα πρέπει να λειτουργήσει ως γνώμονας στις αποφάσεις τους.

Το συμφέρον των πόλεων δεν βασίζεται μόνο στην ύπαρξη της ομόνοιας. Οι πόλεις μπορούν να αποκομίσουν οφέλη, σύμφωνα με τον Δίωνα, από την κατασκευή διάφορων οικοδομημάτων, όπως η στοά που είχε αναλάβει ο ίδιος την κατασκευή της στην πόλη της Προύσας, από τη λειτουργία των δικαστηρίων στην πόλη της Προύσας, από την κοινή χρήση των υποδομών των πόλεων από όλους τους κατοίκους της επαρχίας, από τη σύναψη ιδιωτικών και εμπορικών συμφωνιών. Αυτά αποδίδουν στον ομιλητή μια συμβουλευτική ταυτότητα, καθώς σύμφωνα με τον Αριστοτέλη ο συμβουλευτικός λόγος οφείλει να εξετάζει θέματα που άπτονται των οικονομικών μιας πόλης, τον πόλεμο και την ειρήνη, τη φύλαξη της χώρας, τις εισαγωγές και τις εξαγωγές της πόλης και τη νομοθεσία⁷. Η αποτροπή του πολέμου δεν συναντάται στο σκεπτικό του Δίωνα μόνο σε σχέση με την εμφύλια διαμάχη μεταξύ Ελλήνων αλλά και όταν ο ίδιος προσπαθεί να αποτρέψει τους συμπολίτες του Προύσας να μην έρθουν σε σύγκρουση με την Απάμεια, μια φαινομενικά μικρή πόλη της επαρχίας, αλλά στην πραγματικότητα αποικία της Ρώμης με ό,τι αυτό συνεπαγόταν για την τύχη του ελληνικού στοιχείου και τα συμφέροντά του.

Το συμφέρον των συμπολιτών του πολλές φορές συνδυάζεται και με την παρουσίαση της δικής του εμπλοκής στα κοινά των πόλεων με χαρακτηριστικότερο παράδειγμα την προτροπή του προς τους συμπολίτες του στην Προύσα να του επιτρέψουν να μην αναλάβει το αξίωμα του άρχοντα της πόλης, καθώς η μετάβασή του στη Ρώμη και η εμπλοκή του στην εκεί κεντρική πολιτική σκηνή θα αποβεί προς όφελός τους. Στον συγκεκριμένο λόγο γίνεται εκτενής αναφορά στον ρόλο που οφείλει να έχει ένας φιλόσοφος που ο ίδιος επιφυλάσσει και για τον εαυτό του – αυτόν του συμβούλου των βασιλέων.

Ένα επιπλέον στοιχείο με το οποίο συνδέονται οι συμβουλές προτροπής και αποτροπής είναι η ευδαιμονία. Στη *Ρητορική* ο Αριστοτέλης δέχεται ότι προσπάθεια του συμβουλευτικού ρήτορα πρέπει να είναι η προτροπή ή η αποτροπή του ακροατηρίου του, ώστε να μπορέσει να γίνει κτήμα του η ευδαιμονία⁸, η οποία πιστεύει ότι αποτελεί σκοπό κάθε ανθρώπου και κάθε οργανωμένης κοινωνίας, όπως είναι μια πόλη. Ο ίδιος αποδέχεται ότι ο

⁶ Για την έννοια της *στάσεως* και τον συσχετισμό της με την ιατρική επιστήμη, βλ. Serafeim, «Sicking Bodies: Stasis as Disease in the Human Body and the Body Politic» [στο:] Helen Gasti (επιμ.), *Λόγος αμφιλαφής. A Volume in Honour of Emerita Professor Katerina Synadinou*, Ioannina: Carpe Diem Publications 2020, σσ. 673-695.

⁷ Βλ. Αριστοτέλης, *Ρητορική*, 1359b, 20-23.

⁸ Βλ. Lefka, «Ancient Greek Philosophy and Current Definitions of Eudaimonia» [στο:] Mitsis P. & Reid H. (επιμ.), *The Poetry in Philosophy: Essays in Honor of Christos C. Evangeliou*, Sioux City, Iowa USA: Parnassos Press - Fonte Aretusa 2021, σσ. 301-310.

άνθρωπος πρέπει να κάνει όλα όσα εξασφαλίζουν την ευδαιμονία για τον ίδιο και την ομάδα όπου ανήκει, αλλά και να αποφεύγει όσα την εμποδίζουν ή την βάζουν σε κίνδυνο⁹. Η ευδαιμονία ορίζεται ως η συνδυασμένη με την αρετή ευτυχία, η αυτάρκεια, η ασφάλεια, η αφθονία υλικών αγαθών και η ικανότητα προστασίας τους¹⁰ και ως επιμέρους στοιχεία της ο Αριστοτέλης ορίζει την ευγένεια της καταγωγής, την ύπαρξη μεγάλου αριθμού καλών φίλων, το να έχει κάποιος πολλά και καλά παιδιά, τον πλούτο, τα καλά γηρατεία, όλα όσα συνιστούν ένα ωραίο και υγιές σώμα, το καλό όνομα, τις τιμές, την καλή τύχη και την αρετή¹¹. Η έννοια της ευδαιμονίας μπορεί να νοηθεί ως η επιτυχία την οποία βιώνει ο άνθρωπος¹².

Ο Δίων ειφράζοντας μια στωική αντίληψη περιγράφει την ευδαιμονία ως μια αρετή που περιλαμβάνει όλους τους ανθρώπους χωρίς καμιά εξαίρεση, αρκεί να επικρατεί η λογική με την οποία έχει προικιστεί ο κάθε άνθρωπος και να τίθεται ως πρότυπο για τον κάθε άνθρωπο η φύση και ο τρόπος που αυτή λειτουργεί. Η ευδαιμονία παρουσιάζεται ως ο σκοπός που θα πρέπει να έχει κάθε κοινωνία και ο κάθε άνθρωπος, όταν επισημαίνει ότι όλες οι ενέργειες των ανθρώπων αποσκοπούν σε κάτι μέσα από διάφορα παραδείγματα¹³, θέλοντας να αποδείξει ότι ο αγώνας των Νικομηδέων ενάντια στη Νίκαια δεν μπορεί να προσφέρει τίποτα το ουσιαστικό για την πόλη τους, αφού πρόκειται απλώς για έναν τίτλο¹⁴, ο οποίος το μόνο που εξασφαλίζει στη Νικομήδεια είναι η ανυποληψία τόσο στα μάτια των άλλων ελληνικών πόλεων όσο και σε αυτά των Ρωμαίων¹⁵. Ο Δίων συνδέει την ευδαιμονία με τον πλούτο και τη χρήση των αγαθών που τον συνιστούν, θεωρώντας, όμως, ως προαπαιτούμενο την ύπαρξη ομόνοιας στην ανθρώπινη κοινωνία¹⁶, αφού πιστεύει ότι δεν έχει σημασία για μια πόλη και για έναν άνθρωπο να έχουν στην κατοχή τους πολλά αγαθά, αν επικρατεί η διαμάχη μεταξύ τους· αντίθετα, η γνώση και η σωστή χρήση αυτών των αγαθών είναι που μπορούν να προσφέρουν θετικά αποτελέσματα στους ανθρώπους¹⁷. Οι νύξεις του στην ευγενική καταγωγή του ακροατηρίου ή στις κοινές ρίζες των Ελλήνων της εποχής του με αυτούς της κλασικής αποσκοπούν στην αποτροπή μιας διαμάχης μεταξύ τους που θα τους εμποδίσει να βιώσουν την ευδαιμονία. Η υγεία¹⁸ θεωρείται από τον Δίωνα ως το πιο σημαντικό αγαθό για τον άνθρωπο¹⁹, γιατί χάρη σε αυτή το άτομο μπορεί να προβεί σε όλες εκείνες τις ενέργειες που θα του χαρίσουν την ευδαιμονία και αναφέρεται σε αυτήν κυρίως με τη χρήση παρομοιώσεων²⁰, επιδιώκοντας με αυτόν τον έμμεσο τρόπο να την παρουσιάσει ως μια απαραίτητη προϋπόθεση για την ύπαρξη ομόνοιας στην κοινωνία των ανθρώπων.

Στην απόκτηση της ευδαιμονίας σημαντικό ρόλο διαδραματίζει και η φιλία, δηλαδή η ύπαρξη ενός ατόμου που ενδιαφέρεται για τον συνάνθρωπό του και προσπαθεί να εξασφαλίσει γι' αυτόν το καλό²¹. Ο Δίων κάνει εκτενή αναφορά στη φιλία και στη σημασία της κατά την ομιλία του προς τους Νικομηθείς, όπου εκθέτει τη σημασία της και τα πλεονεκτήματά της, όταν αυτή καθορίζει τις σχέσεις των ανθρώπων. Η φιλία ταυτίζεται με τις σχέσεις ομόνοιας μεταξύ των ανθρώπων²² και όλα όσα χαρακτηρίζουν την ομόνοια βρίσκονται και στη φιλία και αντίστροφα και ωφελούν όσους την επιλέγουν, καθώς με αυτόν τον τρόπο οι πολίτες μπορούν να δημιουργούν ή να διατηρούν τους δεσμούς φιλίας που θα

⁹ Βλ. Αριστοτέλης, *Ρητορική*, 1360b, 11-13.

¹⁰ Βλ. στο ίδιο, 14-18.

¹¹ Βλ. στο ίδιο, 19-24.

¹² Βλ. Lear, «Happiness and the Structure of Ends» [στο:] G. Anagnostopoulos (επιμ.), *A Companion to Aristotle*, Blackwell Publishing Ltd. 2009, σσ. 393-394.

¹³ Βλ. Δίων 38.26-27.

¹⁴ Βλ. Δίων 38.27.

¹⁵ Βλ. στο ίδιο.

¹⁶ Βλ. Δίων 39.7.

¹⁷ Βλ. στο ίδιο.

¹⁸ Βλ. Αριστοτέλης, *Ρητορική*, 1362a, 4.

¹⁹ Βλ. Δίων 38.12 & 14.

²⁰ Βλ. Δίων 39.5.

²¹ Βλ. Αριστοτέλης, *Ρητορική*, 1361b, 36-37.

²² Βλ. Δίων 38.16.

κατοχυρώσουν όλα όσα έχουν ανάγκη οι ίδιοι αλλά και οι πόλεις τους, ώστε να εξασφαλίσουν την ευδαιμονία που άλλωστε αποτελεί και τον σκοπό των οργανωμένων κοινωνιών. Ο Δίων, όμως, παρουσιάζει και τον εαυτό του ως φίλο των πόλεων όπου εκφωνεί τους λόγους του²³, στην προσπάθειά του να κερδίσει την εύνοια του ακροατηρίου του κάθε φορά και να τους πείσει για την ορθότητα των συμβουλών του, οι οποίες στοχεύουν να εξασφαλίσουν το καλό για τους ίδιους και για τις πόλεις τους.

Από τα πιο πάνω γίνεται αντιληπτό ότι ο Δίων χρησιμοποιεί το συμβουλευτικό γένος του ρητορικού λόγου για να μεταλαμπαδεύσει τις απόψεις και τις ιδέες του στο εκάστοτε ακροατήριό του. Όμως θα πρέπει να σημειωθεί και η άποψη του Αριστοτέλη ότι οι ρήτορες, ανεξάρτητα από το είδος που υπηρετούν, είναι δυνατόν να χρησιμοποιήσουν τα στοιχεία που χαρακτηρίζουν και τα υπόλοιπα είδη για να πετύχουν τους στόχους τους²⁴, αν και επιμένει ότι το καθένα υπηρετεί τον σκοπό του²⁵. Ο έπαινος και οι συμβουλές για τον Αριστοτέλη ανήκουν σε ένα κοινό είδος με μοναδικό σημείο διαφοροποίησής τους να είναι ο τρόπος διατύπωσης που χρησιμοποιεί κάθε φορά ο ρήτορας²⁶, επισημαίνοντας ότι θα πρέπει να υποτάσσονται στον σκοπό του ομιλητή δίχως να επηρεάζουν το ύφος²⁷ του κειμένου²⁸.

Χαρακτηριστικότερη περίπτωση διαπλοκής των ειδών του ρητορικού λόγου στους εξεταζόμενους λόγους είναι αυτή του λόγου *Πρὸς Νικομηθεὶς περὶ ὁμοιοίας τῆς πρὸς Νικαεῖς*, όπου ο Δίων αφιερώνει ένα σημαντικό τμήμα του στον έπαινο²⁹ της ομόνοιας³⁰ και σε όσα αυτή προσφέρει στους ανθρώπους, κάνοντας έτσι φανερό το μέγεθος της αρετής αυτής στην κοινωνία των ανθρώπων³¹. Στην πόλη της Απάμειας, πλέκει το εγκώμιο της Ρώμης, από την οποία κατάγεται η πλειονότητα των πολιτών της, κάτι που ο ίδιος λαμβάνει σοβαρά υπόψιν του³², δίνοντας έμφαση στις πράξεις της πόλης της Ρώμης, τις οποίες θα πρέπει να μιμηθούν και οι πολίτες της Απάμειας³³ –*τὸ δ' ἐγκώμιον τῶν ἔργων ἐστίν*– αναφέρει ο Αριστοτέλης³⁴. Στην πόλη της Νίκαιας το προοίμιο του λόγου του αποτελεί το εγκώμιο των πολιτών της πόλης, κάνοντας ιδιαίτερη αναφορά στην καταγωγή τους και στους προγόνους τους³⁵, επιδιώκοντας με αυτήν την επιλογή να κάνει τον λόγο του πιο πειστικό³⁶. Εγκώμιο εκφράζει και απέναντι στα μέλη της Βουλής της Προύσας κατά την προσπάθειά του να αποδείξει ότι ποτέ δεν απομακρύνθηκε από όσα πρόσβευαν τα μέλη της³⁷, αλλά και προς τον γιο του στην προσπάθεια στήριξης της εκλογής του στο αξίωμα του άρχοντος της Προύσας³⁸, προκρίνοντας κυρίως τις αρετές που ο ίδιος έχει και τις οποίες θα χρησιμοποιήσει προς όφελος των συμπολιτών του και τονίζοντας ότι οι πράξεις του ήταν καρπός δικής του σιέψης και όχι εντολών του πατέρα του³⁹.

²³ Βλ. Δίων 41.1 και 50.3.

²⁴ Βλ. Αριστοτέλης, *Ρητορική*, 1358b, 22-25.

²⁵ Βλ. Grimaldi, *Aristotle, Rhetoric I - A Commentary*, New York: Fordham University Press 1980, σ. 83.

²⁶ Βλ. Garver, «Aristotle on the Kinds of Rhetoric», *Rhetorica: A Journal of the History of Rhetoric*, 27 (1) 2009, σ. 17.

²⁷ Βλ. Mezo, «An adaptation of Aristotle: A note on the types of oratory», *Rhetoric Review*, 16 (1) 1997, σ. 165· Burke, *A rhetoric of motives*. Berkeley: University of California Press 1969, σ. 70.

²⁸ Βλ. Αριστοτέλης, *Ρητορική*, 1367b, 36 - 1368a, 1.

²⁹ Το επιδεικτικό γένος μπορεί να υπάρχει και ως μέρος ενός λόγου διαφορετικού είδους: βλ. Lausberg, *Handbook of literary rhetoric: A foundation for literary studies*, Leiden, The Netherlands: Brill 1998, σ. 105.

³⁰ Βλ. Δίων 38.10-20· Jones, *The roman world of Dio Chrysostom*, Cambridge: Harvard University Press 1978, σ. 85.

³¹ Βλ. Αριστοτέλης, *Ρητορική*, 1367b, 27-28.

³² Βλ. Δίων 41.9.

³³ Βλ. Lausberg, *Handbook of literary rhetoric: A foundation for literary studies*, ό.π., σ. 108.

³⁴ Αριστοτέλης, *Ρητορική*, 1367b, 28-29.

³⁵ Βλ. Said, «Dio's use of mythology» [στο:] Simon Swain (επιμ.), *Dio Chrysostom: Politics, Letters, and Philosophy*, Oxford: Oxford University Press. σ. 168· Lausberg, *Handbook of literary rhetoric: A foundation for literary studies*, ό.π., σ. 108· Δίων 39.1.

³⁶ Βλ. Αριστοτέλης, *Ρητορική*, 1367b, 29-30.

³⁷ Βλ. Δίων 50.9.

³⁸ Βλ. Δίων 50.5.

³⁹ Βλ. Αριστοτέλης, *Ρητορική*, 1367b, 21-25.

Ο λόγος *Παραίτησις ἀρχῆς ἐν βουλῇ* μπορεί να θεωρηθεί στο μεγαλύτερο μέρος του ως έπαινος προς τους φιλοσόφους και στο έργο που είναι προορισμένοι να κάνουν, διοχετεύοντας τις γνώσεις τους στην άσκηση εξουσίας και τονίζοντας τις αρετές με τις οποίες είναι εφοδιασμένοι⁴⁰. Στο ίδιο μοτίβο του επαίνου⁴¹ κινούνται και οι αναφορές του στον Όμηρο και στους φιλοσόφους της κλασικής εποχής στον λόγο του *Δημηγορία ἐν τῇ πατριδι*, όπου τονίζει τις αρετές των ανθρώπων αυτών και την αγάπη που απορρέει από αυτές για την πατρίδα τους⁴², θέλοντας έτσι να προσδώσει έναν έπαινο στον εαυτό του και στις ενέργειές του, οι οποίες απέβλεπαν στο όφελος των πόλεων και των κατοίκων τους, όπως έχει κάνει σε άλλους λόγους του⁴³, για να αποδείξει ότι οι επιλογές και οι πράξεις του είναι γνώρισμα ενός ηθικά αξιόλογου ατόμου που υπηρετεί πάντα την κοινωνία των ανθρώπων⁴⁴ και μάλιστα αυτές οι ενέργειές του είναι προϊόν επανάληψης⁴⁵, όπως επισημαίνει και ο Αριστοτέλης⁴⁶. Τέλος, στα στοιχεία που προσδίδουν στους λόγους του Δίωνα χαρακτηριστικά επιδεικτικού λόγου μπορούν να προστεθούν και οι αναφορές του στις ενέργειες των άλλων πόλεων και στην κατασκευή έργων υποδομής που τις ωφέλησαν⁴⁷ και λειτουργούν ως το εγκώμιο των ανθρώπων αυτών, προβάλλοντας το μέγεθος των πράξεών τους και δημιουργώντας την κοινή παραδοχή ότι πρόκειται για κάτι μεγάλο που τους ωφέλησε και επομένως θα ωφελήσει και όλους όσοι τους μιμηθούν⁴⁸.

Σε αραιετά σημεία των λόγων του ο Δίων παρουσιάζεται να κάνει χρήση και στοιχείων που αποτελούν χαρακτηριστικά γνωρίσματα του δικανικού είδους, ώστε να μπορέσει να πετύχει τους στόχους του και να πείσει τους ακροατές του για την αναγκαιότητα όσων προτείνει. Σύμφωνα με τον Αριστοτέλη, η άδικη πράξη συνίσταται, όταν κάποιος προξενεί βλάβη σε κάποιον άλλον ή παραβαίνει τον νόμο με τη θέλησή του⁴⁹. Ο Δίων απολογείται στο ακροατήριό του κυρίως για θέματα που αφορούν τις επιλογές του στην κατασκευή της στοάς και οι οποίες έχουν δημιουργήσει αναστάτωση στην καθημερινότητα των πολιτών, σύμφωνα με τα λεγόμενά του⁵⁰. Οι πράξεις του αυτές παρουσιάζονται να είναι αποτελέσματα της έντονης επιθυμίας του για το καλό και αντικατοπτρίζουν τη βούλησή του να βελτιώσει την εικόνα της πόλης σε όλα τα επίπεδα⁵¹, δηλαδή οι ενέργειές του για την κατασκευή της στοάς έχουν γίνει με πλήρη συνείδηση⁵² αποβλέποντας στο καλό⁵³. Τον ίδιο σκοπό, ότι δεν έχει καμία πρόθεση να βλάψει κανέναν και ότι όλες οι ενέργειές του αποσκοπούσαν στο να μην δυσαρεστήσουν τους πολίτες της Προύσας και της Απάμειας, εξυπηρετούν και οι αναφορές του στην επιλογή του να μην εμπλακεί στις διαπραγματεύσεις μεταξύ των πόλεων μέχρι να είναι σίγουρος ότι η εμπλοκή του δεν θα δυσαρεστήσει κανέναν⁵⁴. Οι πράξεις αυτές προβάλλουν τη λογική από την οποία διακατέχεται ο Δίων⁵⁵ και έρχονται σε αντίθεση με τις πράξεις των πολιτικών του αντιπάλων, οι οποίοι του προσάπτουν μια σειρά από κατηγορίες για διασπάθιση δημοσίου χρήματος και καταστροφή της πόλης και σημαντικών μνημείων αυτής. Αυτοί οι πολιτικοί αντίπαλοι προβαίνουν σε άδικες πράξεις με τη θέλησή τους θέλοντας να εμποδίσουν τον Δίωνα στο έργο που έχει αναλάβει και να βλάψουν την υστεροφημία του και

⁴⁰ Βλ. Δίων 49.9-11.

⁴¹ Βλ. Δίων 47.2.

⁴² Βλ. Δίων 47.2-11.

⁴³ Βλ. Δίων 40.5 και 40.7.

⁴⁴ Βλ. Αριστοτέλης, *Ρητορική*, 1367b, 21-24.

⁴⁵ Βλ. Δίων 40.6.

⁴⁶ Βλ. Αριστοτέλης, *Ρητορική*, 1368a, 13-14.

⁴⁷ Βλ. Δίων 40.11 και 47.16.

⁴⁸ Βλ. Αριστοτέλης, *Ρητορική*, 1368a, 27-29.

⁴⁹ Βλ. Αριστοτέλης, *Ρητορική*, 1368b, 6-7.

⁵⁰ Βλ. Δίων 40.9· 47.18.

⁵¹ Βλ. Δίων 40.1-15· 47.12-13, 18-19, 25· 48.11-12· 49.14-15.

⁵² Βλ. Αριστοτέλης, *Ρητορική*, 1368b, 9-12.

⁵³ Βλ. Αριστοτέλης, *Ρητορική*, 1369a, 3-4.

⁵⁴ Βλ. Δίων 41.8.

⁵⁵ Βλ. Αριστοτέλης, *Ρητορική*, 1368b, 37 - 1369a, 2.

την εικόνα του ως πολίτη και πολιτικού. Υποκινούνται από την οργή που νιώθουν για την αναγνωρισιμότητα που έχαιρε ο Δίων και από τον φόβο τους για την άνοδό του στην πολιτική σκηνή της Προύσας και από τον πόθο τους για να αναλάβουν την εξουσία⁵⁶. Τις ίδιες κατηγορίες προσάπτει και σε όσους προτιμούν τη διαμάχη και τον πόλεμο έναντι της ομόνοιας και της ειρήνης εξαιτίας του πόθου τους για εξουσία στις ομιλίες του προς τους Νικομηδείς⁵⁷ και προς τους συμπατριώτες του όταν μιλά για την αναγκαιότητα ομόνοιας με την Απάμεια, αποικία της Ρώμης στη Βιθυνία.

Κλείνοντας, γίνεται αντιληπτό ότι ο Δίων στους εξεταζόμενους λόγους του δεν υπηρετεί εξολοκλήρου ένα συγκεκριμένο ρητορικό είδος, όπως αυτά ορίζονται από τον Αριστοτέλη στη *Ρητορική*. Αντιθέτως, στις περισσότερες περιπτώσεις, με κεντρικό οδηγό τον συμβουλευτικό λόγο, δημιουργεί ένα **υβρίδιο**⁵⁸, το οποίο εξυπηρετεί κάθε φορά τους πολλαπλούς σκοπούς του ομιλητή. Πρόκειται για μια σύνθετη επιλογή που βοηθά τον Δίωνα να χειριστεί όσο το δυνατό καλύτερα την κατάσταση που επικρατούσε κάθε φορά που ανέβαινε στο βήμα είτε της Βουλής είτε της λαϊκής συνέλευσης των πόλεων της επαρχίας της Βιθυνίας σκοπεύοντας να πείσει το κοινό για την ορθότητα των απόψεών του. Το κυρίαρχο στοιχείο σε κάθε λόγο είναι η ανάγκη να παρθεί μια απόφαση από το ακροατήριο, κάτι που οδηγεί τον Δίωνα να χρησιμοποιήσει κυρίως στοιχεία που διαμορφώνουν τον συμβουλευτικό λόγο. Σε αυτή του την προσπάθεια ο Δίων, εκμεταλλευόμενος κάθε φορά την περίσταση, η οποία ορίζεται ως μια απόπειρα ερμηνείας και ορισμού του εκάστοτε περιβάλλοντος⁵⁹, χρησιμοποιεί στοιχεία, όπως αναφέρθηκε, από τα άλλα δύο είδη ρητορικού λόγου, ώστε να ενισχύσει την εικόνα του στο ακροατήριο, είτε υπερασπιζόμενος τις επιλογές του σε προσωπικό επίπεδο για τα διάφορα πολιτικά θέματα, είτε προβάλλοντας το εγκώμιο της ομόνοιας και των εκάστοτε ακροατών του με απώτερο σκοπό πάντα την πειθώ. Το περιβάλλον στο οποίο κινείται κάθε φορά ο Δίων του παρέχει τα κίνητρα, τα οποία τον αναγκάζουν, είτε να δημιουργήσει εξ' ολοκλήρου μια νέα εικόνα (η σημασία της ομόνοιας για την Νικομήδεια και την Νίκαια), είτε να επαναβεβαιώσει μια εικόνα (το εγκώμιο της ομόνοιας στη Νίκαια μετά τη συνομολόγηση ομόνοιας μεταξύ των πολιτών της), είτε να διορθώσει και να ανατρέψει μια εικόνα (η απόπειρα κάθε φορά να αντικρούσει τις κατηγορίες των αντιπάλων του, αλλά και να αποδείξει ότι όλα όσα προτείνει είναι προς τη σωστή κατεύθυνση)⁶⁰. Γίνεται κατανοητό ότι η δημιουργία των λόγων με τη μορφή αυτή είναι αποτέλεσμα της αναγκαιότητας ύπαρξης της κατάλληλης απάντησης από την πλευρά του Δίωνα στα διάφορα προβλήματα, επιδιώκοντας να μεταβάλει την πραγματικότητα που έχει διαμορφωθεί από την εκάστοτε περίσταση⁶¹. Η τελική μορφή των λόγων του Δίωνα είναι αποτέλεσμα της αλληλεπίδρασης του ομιλητή με το κοινό και όσα αυτό επιθυμεί να ακούσει, όμως δεν πρέπει να παραβλεφθεί ότι ο Δίων, κατά τη διαδικασία σύνθεσης των λόγων του, είχε ως οδηγό του τον διαχωρισμό των ρητορικών ειδών από τον Αριστοτέλη στη *Ρητορική*, αλλά και άλλους αντίστοιχους λόγους από το παρελθόν που διαμορφώνουν το περιβάλλον στο οποίο του επιτρέπεται να κινήθει και για το οποίο είναι αποκλειστικά υπεύθυνος ο ίδιος⁶².

⁵⁶ Βλ. Αριστοτέλης, *Ρητορική*, 1369a, 4· Δίων 47.18 και 50.10.

⁵⁷ Βλ. Δίων 38.8 και 38.20.

⁵⁸ Βλ. Jamieson & Campbell, *Form and Genre: Shaping Rhetorical Action*, Falls Church, VA: Speech Communication Association 1978, σσ. 9-22· Jamieson & Campbell, «Rhetorical Hybrids: Fusions of Generic Elements», *Quarterly Journal of Speech*, 68, 1982, σσ. 146-147. Για παράθεση των σημαντικότερων απόψεων για τα είδη του λόγου στη σύγχρονη ρητορική θεωρία, βλ. Pepe, Appendix. «Speech Genres in Contemporary Rhetorical Theory» [στο:] *The Genres of Rhetorical Speeches in Greek and Roman Antiquity*, Leiden, The Netherlands: Brill 2013, σσ. 519-542.

⁵⁹ Βλ. Miller, «Genre as social action», *Quarterly Journal of Speech*, 70 (2), 1984, σ. 156.

⁶⁰ Βλ. Fisher, «A motive view of communication», *Quarterly Journal of Speech*, 56 (2), 1970, σ. 132· Fisher, «Genre: Concepts and applications in rhetorical criticism», *Western Journal of Speech Communication*, 44 (4), 1980, σ. 293.

⁶¹ Βλ. Bitzer, «The Rhetorical Situation», *Philosophy & Rhetoric*, 1 (1), 1968, σσ. 5-6.

⁶² Βλ. Jamieson, «Antecedent Genre as Rhetorical Constraint», *Quarterly Journal of Speech*, 61, 1975, σσ. 414-415.

Βιβλιογραφία

Πηγές

- Dio Chrysostom, *Discourses 37-60*. Translated by H. Lamar Crosby, Cambridge, MA: Harvard University Press 1946.
Ross David, *Aristotelis ars rhetorica*, Oxford: Clarendon Press 1959.

Βοηθήματα

- Bitzer Lloyd, «The Rhetorical Situation», *Philosophy & Rhetoric*, 1 (1), 1968, σσ. 1-14.
Burke Kenneth, *A rhetoric of motives*, Berkeley: University of California Press 1969.
Fisher Walter, «A motive view of communication», *Quarterly Journal of Speech*, 56 (2), 1970, σσ. 131-139.
_____, «Genre: Concepts and applications in rhetorical criticism», *Western Journal of Speech Communication*, 44 (4), 1980, σσ. 288-299.
Garver Eugene, «Aristotle on the Kinds of Rhetoric», *Rhetorica: A Journal of the History of Rhetoric*, 27 (1), 2009, σσ. 1-18.
Grimaldi William, *Aristotle, Rhetoric I - A Comentary*, New York: Fordahm University Press 1980.
_____, *Aristotle, Rhetoric II - A Comentary*, New York: Fordham Universith Press 1988.
Jamieson Kathleen Hall & Campbell Karlyn Kohrs, *Form and Genre: Shaping Rhetorical Action*, Falls Church, VA: Speech Communication Association 1978.
_____, & _____, «Rhetorical Hybrids: Fusions of Generic Elements», *Quarterly Journal of Speech*, 68, 1982, σσ. 146-157.
Jamieson Kathleen Hall, «Antecedent Genre as Rhetorical Constraint», *Quarterly Journal of Speech*, 61, 1975, σσ. 406-415.
Jones Cristopher, *The roman world of Dio Chrysostom*, Cambridge: Harvard University Press 1978.
Kennedy George, *Ιστορία της Κλασικής Ρητορικής*, Αθήνα: Εκδόσεις Παπαδήμα 2001.
Lausberg Heinrich, *Handbook of literary rhetoric: A foundation for literary studies*, Leiden, The Netherlands: Brill 1998.
Lear Gabriel, «Happiness and the Structure of Ends» [στο:] G. Anagnostopoulos (επιμ.), *A Companion to Aristotle*, Blackwell Publishing Ltd. 2009, σσ. 385-40.
Lefka Aikaterini, «Ancient Greek Philosophy and Current Definitions of Eudaimonia» [στο:] Mitsis P. & Reid H. (επιμ.), *The Poetry in Philosophy: Essays in Honor of Christos C. Evangelion*, Sioux City, Iowa USA: Parnassos Press - Fonte Aretusa 2021, σσ. 301-310.
Mezo Richard, «An adaptation of Aristotle: A note on the types of oratory», *Rhetoric Review*, 16 (1), 1997, σσ. 164-165.
Miller Carolyn, «Genre as social action», *Quarterly Journal of Speech*, 70 (2), 1984, σσ. 151-167.
Moles John, «The Career and Conversion of Dio Chrysostom», *The Journal of Hellenic Studies*, 98, 1978, σσ. 79-100.
Pepe Cristina, «Appendix. Speech Genres in Contemporary Rhetorical Theory» [στο:] *The Genres of Rhetorical Speeches in Greek and Roman Antiquity*, Leiden, The Netherlands: Brill 2013, σσ. 519-542.
Said Suzanne, «Dio's use of mythology» [στο:] Simon Swain (επιμ.), *Dio Chrysostom: Politics, Letters, and Philosophy*, Oxford: Oxford University Press 2000, σσ. 161-186.
Serafim, Andreas, «Sicking Bodies: Stasis as Disease in the Human Body and the Body Politic» [στο:] Helen Gasti (επιμ.), *Δόσις αμφιλαφής. A Volume in Honour of Emerita Professor Katerina Synodinou*, Ioannina: Carpe Diem Publications 2020, σσ. 673-695.

Ευαγγελία Τουφεξίδου

Υποψήφια Διδάκτωρ Πανεπιστημίου Πελοποννήσου

Ευριπίδης, νυν και αεί: Η διαχρονικότητα του ευριπίδειου corpus και η απήχησή του στη σύγχρονη κοινωνία

Είναι γεγονός ότι η σύγχρονη κοινωνία δοκιμάζεται από τη ραγδαία αύξηση φαινομένων κοινωνικής παθογένειας με πολλούς ανθρώπους να αναπτύσσουν συναισθήματα αβεβαιότητας, αγανάκτησης, ανασφάλειας, απογοήτευσης, θυμού και να εξωθούνται συχνά σε πράξεις βίας και αλληλοκαταστροφής, παθογενείς καταστάσεις οι οποίες αποδίδονται σε διάφορες αιτίες – μία εξ αυτών την ανθρωπιστική κρίση. Ζούμε σε ένα μεταλλασσόμενο κοινωνικό περιβάλλον με έντονες ατομιστικές τάσεις και σημαντικό έλλειμμα ανθρωπιάς, με τον ανθρωπισμό να παραγνωρίζεται πλήρως και τους ανθρώπους να παρασύρονται στα κελεύσματα του υλισμού, του εγωκεντρισμού, της έκπτωσης των ηθικών αξιών. Πράγματι, τα τελευταία χρόνια παρατηρούμε ότι οι διαπροσωπικές σχέσεις, είτε μέσα στο οικογενειακό είτε μέσα στο εργασιακό και κοινωνικό περιβάλλον, υφίστανται συνεχείς αρνητικές αλληλεπιδράσεις, προκλήσεις και συγκρούσεις που απομακρύνουν τον άνθρωπο από διαύλους επικοινωνίας, κατανόησης, ενσυναίσθησης και οι δυσλειτουργικές οικογένειες πληθαίνουν αμαυρώνοντας τον κοινωνικό ιστό με φαινόμενα παραβατικών συμπεριφορών και εγκληματικών ενεργειών. Ωστόσο, οι ιδιαιτερότητες του ανθρώπινου ψυχισμού και ειδικότερα αυτές που οδηγούν τον άνθρωπο στον παραλογισμό δεν είναι ένα σύγχρονο φαινόμενο δεδομένου ότι πολλά στοιχεία της ανθρώπινης ύπαρξης όπως ο έρωτας, ο πόνος, η οργή, η εκδίκηση χρονολογούνται από τη γένεση του ανθρώπινου είδους. Ως εκ τούτου, θα ήθελα να εστιάσω την προσοχή μας σε μια συγκεκριμένη χρονική περίοδο της ελληνικής ιστορίας, την κλασική εποχή και να ανασύρω από τη μνήμη έναν πρωτεργάτη ανατόμο της ανθρώπινης ψυχοσύνθεσης, τον τραγικό ποιητή Ευριπίδη, ο οποίος τόλμησε σε μια εποχή παράλληλης κοινωνικής κρίσης να αναδείξει μέσω των δραματικών του έργων τις διαφορετικές πτυχές της ανθρώπινης ψυχολογίας και να αποδώσει στον έρωτα και στο πάθος παραβατικές συμπεριφορές και ειδικά εγκλήματα, τα οποία συγκλόνισαν όχι μόνο τους Αθηναίους πολίτες του 5ου π.Χ. αιώνα αλλά και τα οποία σήμερα παρά ποτέ συγκλονίζουν με την πραγματική τους διάσταση την κοινή γνώμη και αποτυπώνουν τη δυσλειτουργία και αναποτελεσματικότητα των νομικών και κοινωνικών θεσμών. Για να αναδείξουμε τη διαχρονικότητα του ευριπίδειου corpus και να τεκμηριώσουμε την απήχησή της στη σύγχρονη κοινωνία θα πρέπει πρώτα να ανατρέξουμε στην εποχή που γεννάται το αττικό δράμα και όπου οι τραγικοί ποιητές, ιδιαίτερα ο Ευριπίδης, καλούνται να συμμετάσχουν με το προσωπικό τους ύφος στα τεκταινόμενα της κλασικής εποχής.

Τον 5ο αιώνα π.Χ. η αθηναϊκή πολιτεία βρίσκεται στα πρόθυρα μιας πολιτικής και κοινωνικής κρίσης, αναπόφευκτο επακόλουθο των κοινωνικών ανισοτήτων, του μισογυνισμού, της ανδροκρατίας και του Πελοποννησιακού πολέμου, και το αττικό δράμα, κατά πρώτον η αττική κωμωδία και κατά δεύτερον η τραγωδία, γίνονται οι πυλώνες στήριξης της δημοκρατικής Αθήνας καθόσον τα θεατρικά αυτά είδη απηχούσαν σε ένα ευρύ φάσμα πολιτών, γηγενών και ετερογενών θεατών, εντός και εκτός πόλης, και επηρέαζαν το κοινό, ιδιαίτερα τους Αθηναίους πολίτες, στο ίδιο μέτρο και βαθμό θα λέγαμε, που τους επηρέαζαν οι αποφάσεις της εκκλησίας του δήμου και τα λαϊκά διαστήρια ως προς τα φλεγόμενα πολιτικά και κοινωνικά ζητήματα.

Υπό τις ιδιάζουσες αυτές συνθήκες, οι τραγικοί ποιητές Αισχύλος, Σοφοκλής και Ευριπίδης, συνέθεσαν δραματικά έργα, τα οποία προοιούσαν στο θεατρόφιλο κοινό του διονυσιακού θεάτρου πρωτοφανείς συγκινήσεις αλλά και έντονο προβληματισμό ως προς τα μείζονα καθημερινά προβλήματα της αθηναϊκής πολιτείας. Είναι γεγονός ότι η δύναμη της αττικής τραγωδίας ταυτιζόταν με την πρωτοτυπία των τραγικών ποιητών να πλάθουν πρόσωπα και σκηνές που μπορούσαν να συγκινήσουν, να αναστατώσουν, να κλυδωνίσουν, να επιβάλουν συμμετοχή στον πόνο ή στην αγωνία, να εμπνεύσουν τον έλεο και τον φόβο του κοινού και όταν, τέλος, σύμφωνα με τον Αριστοτέλη, επερχόταν η κάθαρση, οι θεατές είχαν τη δυνατότητα όχι μόνο να ανυψώσουν ηθικά και πνευματικά τον εσωτερικό τους κόσμο αλλά και να αρτιώσουν τον συναισθηματικό τους κόσμο. Ειδικότερα, ο Ευριπίδης έκανε την ανατροπή συνθέτοντας δραματικά κείμενα, τα οποία αποτύπωναν με ρεαλισμό ακανθώδη καθημερινά κοινωνικά προβλήματα της πόλης των Αθηνών με έμφαση την προβολή του υποβαθμισμένου και καταπιεσμένου γυναικείου φύλου.

Ο Ευριπίδης τόλμησε σε μια εποχή ανδροκρατικού ιμπεριαλισμού να αναδείξει επίμαχα κοινωνικά ζητήματα της κλασικής Αθήνας και να μεταφέρει στους πολίτες την αληθινή όψη των πραγμάτων, ένα μήνυμα το οποίο αντιπαρατίθετο στις παραδοσιακές αντιλήψεις που άκριτα δεχόταν ο λαός. Ο ποιητής ανέδυσσε τα απόκρυφα του γυναικωνίτη και απογύμνωσε τον γυναικείο ψυχισμό παρουσιάζοντας έντονα τη γυναικεία ροπή σε συναισθηματικές εξάρσεις και βίαια πάθη κινδυνολογώντας να χαρακτηριστεί μισογύνης. Είναι γεγονός ότι ο Ευριπίδης στα δεκαοχτώ διασωθέντα πονήματά του καινοτόμησε όχι μόνο αναλύοντας τον ρόλο των δυο φύλων μέσα από λεκτικές συγκρούσεις και ρητορικά επιχειρήματα αλλά και απεργλωβίζοντας όλες τις δυνάμεις του έρωτα, ιδιαίτερα αυτές που ήταν αυστηρά κρυμμένες στο γυναικωνίτη και στα άδυτα της γυναικείας ψυχής. Μάλιστα, σε πολλές τραγωδίες όπως στον *Ιππόλυτο* και στην *Άλκηστη* δεν δίστασε να ταυτίσει την ιδέα του έρωτα και του γάμου με τον θάνατο. Αναντίρρητα, ο τραγωδιογράφος προέβη στην καινοφανή σύλληψη γυναικείων χαρακτήρων με έντονη τη ροπή στην ωμότητα και στον κυνισμό του λόγου, ωστόσο στην εξέλιξη του δράματος παρατηρούμε ότι χάνουν σταδιακά το εξωπραγματικό και εμφανίζονται ως πραγματικά δραματικοί χαρακτήρες που το μέγεθος της προσωπικής συμφοράς, ο ηθικός εκφυλισμός και η ανδρική αλαζονεία ήταν οι αιτίες της υπερβολής των τραγικών τους πράξεων. Συνελόντι ειπείν, ο ποιητής στα έργα του προέβαλε τη γυναικεία εικόνα όπου η απληστία της εκδίκησης συνυπάρχει με την καλοσύνη και την τρυφερότητα ενώ δεν δίστασε να καταδείξει τους άνδρες ως ηθικούς αυτουργούς της κατάργησης του οίκου. Ωστόσο, η προσωπικότητα και το έργο του Ευριπίδη δεν έτυχαν της ευρείας αποδοχής και εκτίμησης εκ μέρους του θεατρόφιλου κοινού της κλασικής εποχής και χρειάστηκε να περάσει τουλάχιστον ένας αιώνας μέχρι να αναγνωριστεί η μοναδικότητα της δραματουργικής του τεχνικής και να γίνει αναντίρρητα ο πιο δημοφιλής από τους τρεις τραγικούς ποιητές, σύμφωνα δε με τον Αριστοτέλη ο πιο τραγικός από τους τραγικούς ποιητές. Οι λόγοι της αρνητικής αντίδρασης των Αθηναίων πολιτών, σύμφωνα με τον Αυστριακό καθηγητή Albin Lesky, ήταν πολλοί και διαφορετικοί, όπως η δυσπρόσιτη προσωπικότητα του τραγωδιογράφου, η αποστροφή για τον πόλεμο, η επίδραση των σοφιστών, η αθεΐα, ο υποτιθέμενος μισογυνισμός του¹. Αξιοσημείωτη είναι η διαβόητη απεικόνιση του Ευριπίδη εκ μέρους του Αριστοφάνη ως σωκρατικού ορθολογιστή, η οποία προκάλεσε το καυστικό σχόλιο του Nietzsche ότι η θεότητα που μιλούσε διά στόματος του Ευριπίδη δεν ήταν ο Διόνυσος ούτε ο Απόλλων αλλά ένας νεογέννητος δαίμων ονόματι Σωκράτης². Η αλήθεια όμως είναι ότι ο Ευριπίδης αιφνιδίασε το αθηναϊκό κοινό με την πολύπλοκη αντίληψη του τραγικού, την ποικιλομορφία της σκέψης και της γραφής, τον ρηξικέλευθο νεωτερισμό παρουσίασης των ηρώων του ως απλούς, καθημερινούς ανθρώπους.

¹ Βλ. Albin, Lesky, *Η Τραγική ποίηση των αρχαίων Ελλήνων*, μτφρ. Νίκος Χουρμουζιάδης, Αθήνα: Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης 1987, σ. 14.

² Βλ. William, Allan, «Η τραγωδία και η πρόωμη ελληνική φιλοσοφική παράδοση» [στο:] Gregory Justina, *Όψεις και θέματα της αρχαίας ελληνικής τραγωδίας*, μτφρ. Μαρία Καΐσαρ, Όλγα Μπεζεντάκου, Γαρυφαλλιά Φιλίππου, Αθήνα: Παπαδήμας 2010, σ. 102.

Αναμφισβήτητα, ο Ευριπίδης λειτούργησε ως ανατόμος της ανθρώπινης ψυχοσύνθεσης, ως ερευνητής της ανθρώπινης ψυχολογίας επιλέγοντας να προβάλει στα δραματικά του έργα έννοιες ποικίλου και διαχρονικού χαρακτήρα όπως ο έρωτας, η προδοσία, η εκδίκηση, ο ρόλος των δυο φύλων. Ο τραγωδιογράφος εντρυφήσε στο ανθρώπινο πάθος και ανέδειξε τα ανθρώπινα προτερήματα και ελαττώματα καταγράφοντας τις αλληλοσυγκρουόμενες δυνάμεις της αρετής και της κακίας που εμφωλεύουν στην ανθρώπινη ψυχή με αποτέλεσμα ο άνθρωπος να ακροβατεί μεταξύ δυο ακραίων και απόλυτων επιλογών, της σύνεσης και της εγκράτειας ή του παραλογισμού και της εκδίκησης. Αξίζει να μνημονεύσουμε ένα απόσπασμα από την τραγωδία *Ιππόλυτος*, σε μετάφραση Κώστα Βάρναλη, όπου η ευριπίδεια ηρωίδα Φαίδρα αναγνωρίζει ότι οι επικίνδυνες ηδονές του έρωτα δεν ελέγχονται από τη φρόνηση, τη λογική και την αιδώ και είναι αυτές που οδηγούν τον άνθρωπο στην καταστροφή: *Ξέρουμε τα καλά και τα κατέχουμε, / μα δεν τα κάνουμε· άλλοι τα βαριούνται, / άλλοι όμως προτιμούν την ευχαρίστηση / κι όχι το πρόπον – κι είναι δα πολλά / των ανθρώπων τα ευχάριστα ελαττώματα: / το καθισό και το κουβεντολόγι / κι η Ντροπή, που 'ναι δυο λογιών: η μια / είναι καλή, κι η άλλη χαλασμός!* και καταλήγει μονολογώντας ότι *αφού δεν μπορούσα να νικήσω τη Κύπρη / πήρα απόφαση να σκοτωθώ / και αυτό είναι το καλύτερο. / Αν θέλω να φαίνονται οι αρετές μου / δεν θέλω να μαθαίνονται οι πομπές μου*³. Παρατηρούμε λοιπόν ότι ο Ευριπίδης ενέμενε στην καταστροφική πλευρά του έρωτα, στον πόθο και στο πάθος, στην ερωτική παραφορά που μεταβαλλόμενη σε μίσος, ζήλια, οργή και εκδίκηση οδηγεί άνδρες και γυναίκες στην αλληλοκαταστροφή.

Πόσο προφητικός και πραγματικός παρατηρητής της καθημερινής ζωής υπήρξε ο Ευριπίδης! Αν και οι Αθηναίοι πολίτες του 5ου π.Χ. αιώνα δεν ήταν κοινωνικοπολιτικά και πολιτισμικά ώριμοι να αποδεχθούν και να κατανοήσουν τις καινοτόμες δραματικές συλλήψεις του τραγικού ποιητή, ο Ευριπίδης έρχεται να δικαιωθεί περισσότερο από ποτέ στη σύγχρονη εποχή όπου παρατηρείται μια έξαρση φαινομένων παραβατικής συμπεριφοράς. Η υπερβολή της τραγικότητας για την οποία εμμέσως κατηγορήθηκε βρίσκει ανταπόκριση στη κοινωνία του 21ου αιώνα όπου Φαίδρες και Μήδεις αναβιώνουν όχι μόνο πάνω στη σύγχρονη θεατρική σκηνή αλλά στην πραγματική ζωή. Πράγματι, τα εγκλήματα πάθους που στιγματίζουν την καθημερινότητά μας δημιουργούν συνειρμούς που παραπέμπουν στη μεγάλη διαχρονία του Ευριπίδη καθόσον ο τραγικός ποιητής αιώνες πριν προέβη στην περιγραφή της ακρότητας και του παραλογισμού που μπορεί να φτάσει ο άνθρωπος μέσα από τη μυθοπλαστική σκιαγράφηση χαρακτήρων όπως η Φαίδρα και η Μήδεια. Ιδιαίτερα η Μήδεια δεν είναι μόνο η μυθολογική ευριπίδεια persona που συντάραξε με την πράξη της παιδοκτονίας το αθηναϊκό κοινό της κλασικής εποχής αλλά το διαχρονικό πρόσωπο, ανεξαρτήτως φύλου, και θα ήθελα να το τονίσω αυτό, ότι δηλαδή τα εγκλήματα πάθους, οι αυτοκτονίες, οι συζυγοκτονίες και οι παιδοκτονίες δεν προσυπογράφονται μόνο από το γυναικείο φύλο αλλά και από το ανδρικό, η Μήδεια λοιπόν είναι το διαχρονικό πρόσωπο, το οποίο καταδυναστευμένο από έναν άρρωστο εγωισμό, ένα μη διαχειρίσιμο ψυχικό πόνο, μια προσωπική άποψη της ηθικής οδηγείται σε αποτρόπαιες πράξεις.

Η Μήδεια του 5ου π. Χ. όπως και η σύγχρονη «Μήδεια» έχει ενσυναίσθηση των πράξεων της, δεν κρύβεται πίσω από το ακαταλόγιστο, λειτουργεί κατά συνείδηση, με σκληρότητα και χωρίς αναστολές και επιζητά τη δικαίωση μέσω ενός υποκειμενικού κώδικα απόδοσης δικαιοσύνης υποκύπτοντας στα κατώτερα ανθρώπινα ένστικτα. Αν και η προσωπικότητα της Μήδειας έχει επιδεχθεί πολλών ερμηνειών και εικασιών, θα ήθελα να ανατρέξουμε στη θεωρία του Πλάτωνα για την ψυχή, καθόσον πιστεύω ότι η ψυχή είναι αυτή που δρομολογεί τις ανθρώπινες πράξεις. Σύμφωνα με τον Πλάτωνα, η ψυχή διακρίνεται σε τρία μέρη: το λογιστικό, το θυμοειδές και το επιθυμητικό. Το ανώτατο μέρος της ψυχής είναι το λογιστικό, ενώ το επιθυμητικό είναι το κατώτατο. Το πρώτο μέρος είναι αυτό που μας

³ Κώστας Βάρναλης, Ευριπίδης: *Ιππόλυτος*, Αθήνα: Κέδρος 1968 (διαθέσιμο στο: https://www.greek-language.gr/digitalResources/ancient_greek/library/browse.html?text_id=124&page=10#m1)

παρέχει την ικανότητα να σκεφτόμαστε και να κρίνουμε, γι' αυτό και η αρετή που τη συνοδεύει είναι η σοφία. Το επιθυμητικό μέρος είναι αυτό που γεννά όλες μας τις επιθυμίες αλλά και τα πάθη. Τέλος, το θυμοειδές που βρίσκεται ανάμεσα στα δύο άλλα μέρη είναι αυτό που μας δίνει θάρρος, περιέχει τις βουλητικές μας ενέργειες. Η ισορροπία της ψυχικής μας υγείας έρχεται όταν καταφέρουμε να εναρμονίσουμε τα τρία αυτά μέρη της ψυχής.

Ωστόσο, στο πέρασμα των αιώνων, από το χθες στο σήμερα, η ισορροπία αυτή ανατράπηκε πολλές φορές καθόσον οι άνθρωποι έχουμε ενσωματώσει τον υλισμό και το προσωπικό συμφέρον στην καθημερινότητά μας υπονομεύοντας την πίστη μας σε αξίες όπως η γνώση, η σοφία, η αρετή, η αλληλεγγύη, ο αυτοσεβασμός, η αλληλοεκτίμηση. Η ανθρωπολογική και ηθική συνείδηση, μηνύματα τα οποία προσπάθησε να μεταδώσει ο Ευριπίδης στο φιλοθεάμον κοινό της κλασικής εποχής, γίνονται επίκαιρα μηνύματα της εποχής μας, τα οποία πρέπει να μας προβληματίσουν ακόμα περισσότερο καθόσον ο ηθικός εκφυλισμός, ο ατομικισμός και η απληστία μάς έχουν αποπροσανατολίσει από τις πραγματικές αξίες της ζωής. Όπως λοιπόν ο ποιητής πριν από 2.500 χρόνια μέσω των παθών των ηρωίδων του έθεσε σε δοκιμασία τα όρια της συνείδησης των Αθηναίων πολιτών, σήμερα θέτει σε δοκιμασία τα δικά μας όρια προκειμένου να αποτρέψει να υπερισχύσει η υλική μας φύση της πνευματικής. Δεδομένου δε ότι ο έρωτας, η απογοήτευση, η προδοσία, ο πόνος, το μίσος, η οργή και η εκδίκηση είναι διαχρονικά στοιχεία της ανθρώπινης ύπαρξης, αυτά επεξηγούν τη διαχρονικότητα του ευριπίδειου corpus όσο και την απήχυσή του στην κοινωνία, νυν και αεί.

Βιβλιογραφία

Βοηθήματα

Ελληνική Βιβλιογραφία

Κώστας Βάρναλης, Ευριπίδης: *Ιππόλυτος*, Αθήνα: Κέδρος 1968 [διαθέσιμο στο: https://www.greek-language.gr/digitalResources/ancient_greek/library/browse.html?text_id=124&page=10#m1].

Ξενόγλωσση και μεταφρασμένη βιβλιογραφία

Allan, William, «Η τραγωδία και η πρώιμη ελληνική φιλοσοφική παράδοση» [στο:] Gregory Justina *Όψεις και θέματα της αρχαίας ελληνικής τραγωδίας*, μτφρ. Μαρία Καίσαρ, Όλγα Μπεζεντάκου, Γαρυφαλλιά Φιλίππου, Αθήνα: Παπαδήμας 2010.

Lesky, Albin, *Η τραγική ποίηση των αρχαίων Ελλήνων*, μτφρ. Νίκος Χουρμουζιάδης, Αθήνα: Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης 1987.

ΑΝΑΚΟΙΝΩΣΕΙΣ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΦΙΛΟΛΟΓΙΑΣ

Ο μύθος του Καρυωτακισμού

Όπως φαίνεται και από τον τίτλο, η εισήγηση αυτή περιστρέφεται γύρω από τον όρο του καρυωτακισμού και τις μυθοποιητικές διαστάσεις τις οποίες έχει πάρει ο όρος στις μέρες μας.

Ας πάρουμε όμως τα πράγματα από την αρχή. Ο «καρυωτακισμός» από το 1935 που πρωτοχρησιμοποιήθηκε μέχρι και τις μέρες μας συχνά συνοδεύει μελέτες και συζητήσεις οι οποίες σχετίζονται με τον ίδιο τον Καρυωτάκη. Θα έλεγε κανείς ότι ως όρος στρέφεται κατά του κλίματος απαισιοδοξίας και ενός άγονου μιμητισμού που δημιούργησε ο ίδιος ο ποιητής μετά την αυτοκτονία του. Η κριτική όλα αυτά τα χρόνια έχει προχωρήσει και οι μεμονωμένες μελέτες, τα βιβλία, τα συνέδρια και τα αφιερώματα περιοδικών για το έργο του Καρυωτάκη είναι πολλά. Άρα λοιπόν έχουν εξαχθεί ορισμένα συμπεράσματα τα οποία θα γίνει προσπάθεια να παρουσιαστούν και να ενισχυθούν μέσω της παρούσας ανακοίνωσης.

Η γενιά του '30 αποτελεί, όπως γνωρίζουμε, τη συνέχεια, χρονικά, της λεγόμενης γενιάς του '20. Ωστόσο, υφίστανται ιδεολογικοί, αισθητικοί και γλωσσικοί παράγοντες οι οποίοι αποτελούν τροχοπέδη ώστε να υπάρξει εκείνη την εποχή μια συνηθισμένη αντίδραση μιας λογοτεχνικής γενιάς προς την αμέσως επόμενη της¹.

Η πρώτη αναφορά του όρου «καρυωτακισμός» γίνεται τον Σεπτέμβριο του 1935 μέσα από τις σελίδες του 9^{ου} τεύχους του περιοδικού *Τα Νέα Γράμματα* στο άρθρο του νέου τότε κριτικού και διευθυντή του εντύπου Ανδρέα Καραντώνη με τίτλο «Η επίδραση του Καρυωτάκη στους νέους». Γράφει ο ίδιος επί λέξει:

Όσο πιο μοντέρνος και πιο φαντατερός από εξωτερική άποψη παρουσιάζεται ένας αληθινός ποιητής, όσο πιο πολύ εξαρτά την ποιητική του μέθοδο από γλωσσικούς τρόπους μιας φαινομενικά εύκολης χρήσης, τόσο πιο ακριβά πληρώνουν οι οπαδοί του και οι συνεχιστές του την πρωτοτυπία αυτή. Μοναδική περίπτωση τέτοιας ολέθριας επίδρασης που αχρήστευσε πνευματικά μια ολόκληρη λεγεώνα νέων στιχουργών στάθηκε στην ποίηση το έργο του Καρυωτάκη².

Παρακάτω έχουμε και την πρώτη χρήση του «καρυωτακισμού» καθ' αυτού που έχει ως εξής: «τίποτα δεν δικαιολογεί το σημερινό φανέρωμα ποιητών προσκολλημένων στον Καρυωτακισμό με μια τόσο καθυστερημένη, διασκεδαστική κάποτε, μα πάντα καταστρεφτική αφέλεια»³.

Εκτός από τις ηθικές και αισθητικές κατηγορίες που προσάπτει στους νέους ο Καραντώνης, τους προσάπτει και μια «αναρχική διάθεση αυτών προς την καθαρεύουσα» όπως χαρακτηριστικά αναφέρει. Προς επίρρωση μάλιστα των λεγομένων του παραθέτει μια σειρά από στίχους δημοσιευμένων ποιημάτων νέων ποιητών, δίχως όμως να τους

¹ Βλ. Χριστίνα Ντουλιά, *Κ. Γ. Καρυωτάκης: Η αυτοχρή μιας αδέσποτης τέχνης*, Αθήνα: Καστανιώτης 2000, σ. 163.

² Ανδρέας Καραντώνης, «Η επίδραση του Καρυωτάκη στους νέους», *Τα Νέα Γράμματα*, έτος Α', τ. 1. τχ. 9, Σεπτέμβριος 1935, σσ. 478-486. Αναδημοσίευση στο: Κ. Γ. Καρυωτάκης, *Ποιήματα και Πεζά*, επιμ. Δημήτρης Δημηρούλης, Αθήνα: Gutenberg 2019, σ. 621.

³ Στο ίδιο, σ. 622.

κατονομάζει, οι οποίοι μεταχειρίζονται με άσχημο τρόπο την καθαρεύουσα και προφανώς κατά τον Καραντώνη έχουν επηρεαστεί από τους αντίστοιχους τύπους που χρησιμοποιεί στο έργο του ο ίδιος ο Καρυωτάκης. Ας αναφέρουμε μερικούς από τους στίχους που χρησιμοποιεί ο Καραντώνης: «θεωρία μασάμε: οχύρωμα απ' τη χλεύη κι απ' τον οίχτον», «κι είχες τις έξεις αποκτήσει ενός μεθύσου» και «Σ' εμέ βαρύνει σωρός αθλίων ρακιών το παρελθόν»⁴. Το πρώτο απόσπασμα ανήκει σε ποίημα του Γιάννη Ρίτσου, το δεύτερο σε ποίημα Γεωργίου Θ. Βαφόπουλου και το τρίτο σε ποίημα του ελάσσονος ποιητή του μεσοπολέμου που πέθανε σε νεαρή ηλικία, του Μίνου Ζώτου.

Το πολεμικό άρθρο αυτό του Καραντώνη απετέλεσε το εφαλτήριο ώστε διάφοροι κριτικοί ή λογοτέχνες οι οποίοι πρόσκεινται στη γενιά του '30 να ξεσπαθώσουν και αυτοί κατά του Καρυωτάκη χρησιμοποιώντας τον όρο «καρυωτακισμός». Πέντε μήνες αργότερα, τον Φεβρουάριο του 1936, ο Γρηγόριος Ξενόπουλος δημοσιεύει στην εφημερίδα *Ελευθέρα Γνώμη* ένα άρθρο στο οποίο χαρακτηρίζει ως «θόρυβο» που κάνουν οι νέοι με τις συζητήσεις τους γύρω από το όνομα του Καρυωτάκη και ότι «Ο Καρυωτάκης έγινε καρυωτακισμός – κάτι σα σχολή και σα θρησκεία»⁵.

Ακολουθεί άρθρο στην *Καθημερινή* τον Σεπτέμβριο του 1936 του ποιητή Νίκου Παππά, συζύγου της Ρίτας Μπούμη-Παππά με τίτλο «Το τέλος του Καρυωτακισμού» στο οποίο υποστηρίζει ότι «το μόνο ποιητικό πρόβλημα που παρουσιάστηκε στην Ελλάδα αισθητικά, καθολικά είναι ο λεγόμενος καρυωτακισμός»⁶ ο οποίος κατά τη γνώμη του είναι πλέον νεκρός από το 1931 που κυκλοφόρησε η συλλογή *Στροφή* του Σεφέρη.

Ακολουθούν μέχρι το 1940 διάφορα επικριτικά άρθρα όπως του Βάσου Βαρία, του Κ. Θ. Δημαρά και του Μήτσου Παπανικολάου τα οποία κατακεραυνώνουν τον Καρυωτάκη, αλλά και τα άρθρα του Τέλλου Άγρα και του Τιμού Μαλάνου τα οποία αναγνωρίζουν την αξία του Καρυωτάκη ως ποιητή αλλά και ως μεταφραστή⁷.

Για να αντιληφθεί κανείς τους λόγους που γράφτηκε το άρθρο του Καραντώνη χρήσιμο θα ήταν να παρατεθούν ορισμένα στοιχεία για το περιοδικό και για τον ίδιο τον κριτικό. Όπως υποστηρίζει ο Σάββας Καράμπελας στη διδακτορική του διατριβή⁸, η οποία είναι αφιερωμένη στην κυκλοφορία του περιοδικού, ήδη από το 1934 ο μετέπειτα διευθυντής του περιοδικού Γ. Κατσιμπαλής μαζί με τον ίδιο τον Σεφέρη και τον δοκιμιογράφο Δημήτρη Νικολαρεΐζη αποφάσισαν τη δημιουργία των *Νέων Γραμμάτων* με συν-διευθυντή τον Ανδρέα Καραντώνη. Η λογοκρισία του καθεστώτος της 4^{ης} Αυγούστου δεν επηρέασε σε μεγάλο βαθμό τη διεύθυνση των *Νέων Γραμμάτων* διότι, αφ' ενός μεν, υπεύθυνοι στο Υπουργείο Τύπου του καθεστώτος ήταν ο Κλέων Παράσχος και η Ειρήνη η Αθηναία οι οποίοι αμφότεροι διατηρούσαν άριστες σχέσεις με τους ανθρώπους του περιοδικού, αφ' ετέρου δε, εν αντιθέσει με κομμουνιστικά ή προοδευτικά έντυπα την εποχής, όπως οι *Νέοι Πρωτοπόροι* και τα *Νεοελληνικά Γράμματα* αντίστοιχα τεύχη των οποίων κατασχέθηκαν (και οι *Νέοι Πρωτοπόροι* μάλιστα αναγκάστηκαν να διακόψουν την κυκλοφορία τους⁹), η λογοκρισία δεν ενόχλησε ουσιαστικά την έκδοση των *Νέων Γραμμάτων* διότι οι πνευματικές και ιδεολογικές κατευθύνσεις του περιοδικού συνέκλιναν με το πνευματικό κλίμα του καθεστώτος της 4^{ης} Αυγούστου¹⁰. Προς επίρρωση των παραπάνω το 1975 ο Καραντώνης ομολογεί τα εξής: «δεν ενοχλήθηκαν από το περιεχόμενο διότι εμείς δεν το προσαρμόσαμε

⁴ Στο ίδιο, σσ. 628-629.

⁵ Γρηγόριος Ξενόπουλος, «Θόρυβος», εφημ. *Ελευθέρα Σκέψη*, 10 Οκτωβρίου 1936. Αναδημοσίευση στο: Χριστίνα Ντουλιά, Κ. Γ. Καρυωτάκης: *Η αυτοχί μιας αδέσποτης τέχνης*, ό.π., σ. 361.

⁶ Νίκος Παππάς, «Το τέλος του Καρυωτακισμού», εφημ. *Η Καθημερινή*, 28 Σεπτεμβρίου 1936. Αναδημοσίευση στο: Κ. Γ. Καρυωτάκης, *Ποήματα και Πεζά*, ό.π., σσ. 633-637.

⁷ Βλ. Αλέξανδρος Αργυρίου, Κ. Γ. Καρυωτάκης, Αθήνα: Γαβριηλίδης 2015, σσ. 95-99.

⁸ Βλ. Σάββας Καράμπελας, *Το περιοδικό Τα Νέα Γράμματα: 1935-1940, 1944-1945*, Διδακτορική Διατριβή, Ιωάννινα: Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων 2009. Διαθέσιμο στο: <https://www.didaktorika.gr/eadd/handle/10442/27021> (προσπελάστηκε: 1/5/2022).

⁹ Βλ. Μαρία Σακελλαρίου, *Νέοι Πρωτοπόροι (1931-1936)*, Θεσσαλονίκη: University Studio Press 1999, σ. 28.

¹⁰ Βλ. Σάββας Καράμπελας, *Το περιοδικό Τα Νέα Γράμματα: 1935-1940, 1944-1945*, ό.π., σσ. 29-32, 112-114.

εις την ατμόσφαιρα, είχαμε αρχίσει από πριν να συμμορφωνόμαστε με τη γραμμή την οποία σιγά-σιγά εμείς βρήκαμε, θα λέγαμε»¹¹.

Σύμφωνα με τα παραπάνω, αντιλαμβανόμαστε ότι η ποίηση του Καρυωτάκη και η φυσιολογική επίδραση που ασκούσε στους νεότερους, όπως και όλοι βέβαια οι αντιπροσωπευτικοί λογοτέχνες, ενοχλούσε τους κύκλους του περιοδικού το οποίο προωθούσε ανοιχτά τον Γιώργο Σεφέρη, αν αναλογιστεί κανείς και τα λεγόμενα του Καρναντώνη στο προς διερεύνηση άρθρο στο οποίο εκτός των άλλων αναφέρει: «Αν όμως οι νέοι που ακολούθησαν το παράδειγμα του Καρυωτάκη αμέσως μετά την αυτοκτονία του [...] –από τα 1928 δηλαδή ως τα 1931– τίποτα δεν δικαιολογεί το σημερινό φανέρωμα ποιητών προσκολλημένων στον Καρυωτακισμό»¹². Ο Καρναντώνης θέτει ως όριο το 1931 γιατί ήταν το έτος κατά το οποίο κυκλοφόρησε την πρώτη του ποιητική συλλογή ο Γιώργος Σεφέρης με τον χαρακτηριστικό τίτλο *Στροφή*.

Επίσης, γνωστή ήταν και η ενασχόληση του Καρυωτάκη με τον συνδικαλισμό που τον οδήγησε σε ρήξη, στις αρχές του 1928, με τον προϊστάμενό του φιλοβενιζελικό τότε Υπουργό Υγιεινής, Πρόνοιας και Αντιλήψεως Μιχαήλ Κύρκο και ίσως αυτός να ήταν ο λόγος που στις 13 Ιανουαρίου του 1928 –ημέρα κατά την οποία διενεργούνταν αρχαιρεσίες στην Ένωση Δημοσίων Υπαλλήλων Αθηνών που ειλέχθη ο Καρυωτάκης Γενικός Γραμματέας– κοινοποιήθηκε στον ποιητή έγγραφο απόσπασης από την Αθήνα στην Πάτρα με ημερομηνία εκτέλεσης στις 14 Φεβρουαρίου του 1928¹³.

Ο ίδιος ο Καρυωτάκης με την τελευταία του κυρίως συλλογή *Ελεγεία και Σάτιρες* στηλίτευε τα κακώς κείμενα του αστικού κράτους και με την απαισιοδοξία του δεν συμμορφωνόταν με τις επιταγές της ελληνικότητας που προωθούσε η γενιά του '30. Με τις επιταγές αυτές βεβαίως δεν συμμορφωνόταν ούτε το έργο του Γιάννη Ρίτσου ο οποίος τον Αύγουστο του 1934 εξέδωσε την πρώτη του ποιητική συλλογή με τίτλο *Τρακτέρ*. Η συλλογή αυτή, όπως έχει επισημανθεί από την κριτική, έχει έντονη καρυωτακική επίδραση¹⁴ και σε συνδυασμό με τα υποφώσκοντα στοιχεία υψής σοσιαλιστικού ρεαλισμού ορισμένων ποιημάτων του Γ. Ρίτσου¹⁵ ήταν λογικό να κινητοποιήσουν τα αντανάκλαστικά του αστικού-συντηρητικού χώρου ο οποίος διά του Καρναντώνη στο τχ. 7-8 του περιοδικού *Νέα Γράμματα*, ασκεί αρνητική κριτική στη συλλογή *Τρακτέρ* του Γ. Ρίτσου λέγοντας επί λέξει:

ο ποιητής μάς είναι τόσο βαριά λαβωμένος από τον μεγαλοποιημένο του πόνο που τίποτε δεν μπορεί να προσφέρει στον κομμουνισμό. Ο ήχος του τραγουδιού του [...] χτυπά στην ακοή σαν πένθιμη και ακόφωνα κάποια πολύ γνωστή μουσική: της μουσικής του Καρυωτάκη¹⁶.

Προφανώς στο σημείο αυτό, κρίνοντας τον Ρίτσο, ο Καρναντώνης δεν επιθυμεί να προστατεύσει τις κομμουνιστικές ιδέες από την απαισιοδοξία του Καρυωτάκη αλλά χρησιμοποιεί ως πρόσχημα μια εχθρική για τον ίδιο ιδεολογία προκειμένου να επιτεθεί στον ίδιο τον Καρυωτάκη ο οποίος συνεχίζει να ασκεί μια επικίνδυνη για τον ίδιο επιρροή στους νεότερους εν έτη 1935, επτά χρόνια δηλαδή μετά την αυτοκτονία του. Ίσως αυτός να ήταν και ο λόγος που στο επόμενο κιόλας τεύχος δημοσιεύει το άρθρο του με τίτλο «Η επίδραση του Καρυωτάκη τους νέους».

¹¹ Στο ίδιο, σ. 115.

¹² Ανδρέας Καρναντώνης, «Η επίδραση του Καρυωτάκη στους νέους», ό.π., σσ. 478-486. Αναδημοσίευση στο: Κ. Γ. Καρυωτάκης, *Ποιήματα και Πεζά*, ό.π., σσ. 621-622.

¹³ Πρβλ. Γεωργία Δάλλκου, *Κωνσταντίνος Γεωργίου Καρυωτάκης*, Αθήνα: Καστανιώτης 1986, σσ. 72-74.

¹⁴ Βλ. Χριστίνα Ντουριά, Κ. Γ. Καρυωτάκης: *Η αυτοχρή μιας αδέσποτης τέχνης*, ό.π., σσ. 281-292.

¹⁵ Για τη σχέση του Γιάννη Ρίτσου με τον σοσιαλιστικό ρεαλισμό, βλ. Δημήτρης Κόκορης, *Φιλοσοφία και Νεοελληνική Λογοτεχνία*, Αθήνα: Ι. Σιδέρης 2008, σσ. 85-102.

¹⁶ Ανδρέας Καρναντώνης, «Γιάννη Ρίτσου, *Τρακτέρ*», *Τα Νέα Γράμματα*, έτος Α', τ. 1, τχ. 7-8, Αύγουστος 1935, σσ. 339-341.

Ενώ θα περίμενε κανείς να υπάρξει άμεσα μια δυναμική αντίδραση στα έωλα επιχειρήματα περί καρυωτακισμού τα οποία προωθούσε ο Καρναντώνης, ωστόσο αυτό δεν έγινε. Η μόνη αντίδραση τα πρώτα χρόνια, έστω και με ισχνό τρόπο, ήρθε από τον προσκείμενο στην Αριστερά και πρώην διευθυντή των περιοδικών *Λογοτεχνική Επιθεώρηση* και *Νέα Επιθεώρηση* Αιμίλιο Χουρμούζιο. Ο ίδιος φαίνεται μέσα από τα γραπτά του στην εφημ. *Καθημερινή* τον Οκτώβριο του 1936¹⁷, απαντώντας στον Νίκο Παππά, να υποστηρίζει τη μαρξιστική κριτική στη λογοτεχνία και τη θεωρία της αντανάκλασης. Ότι δηλαδή η λογοτεχνική παραγωγή επηρεάζεται άμεσα από την κοινωνικοοικονομική πραγματικότητα της κάθε εποχής¹⁸. Ο ίδιος ο Καρυωτάκης άλλωστε απαντούσε με παρόμοιο τρόπο στις αρχές του 1928 σε αρνητική κριτική που του ασκήθηκε στο 5^ο τεύχος¹⁹ του περιοδικού *Ελληνικά Γράμματα* από τον Βασίλη Ρώτα λέγοντας: «Αλλά θα είχα κι άλλες ερωτήσεις για τον Ρώτα. Λχ. αν πιστεύει σοβαρώς ότι η δική του αισιοδοξία συμβιβάζεται με τη σημερινή πραγματικότητα περισσότερο από τον δικό μου πεσσιμισμό»²⁰.

Ο όρος του καρυωτακισμού συνέχιζε να χρησιμοποιείται με αρνητική χροιά και κατά τις επόμενες δεκαετίες. Από την πλευρά της αριστερής κριτικής, η οποία πλέον είχε υιοθετήσει εν πολλοίς την καλαισθητική μέθοδο του σοσιαλιστικού ρεαλισμού και την εικόνα του θετικού ήρωα που διακατέχεται από αισιοδοξία και πιστεύει στη νίκη των σοσιαλιστικών ιδεών, κατά τη διάρκεια του '50 χρησιμοποιήθηκε από τον Μ. Μ. Παπαϊωάννου και τον Κώστα Κουλουφάκο στο περιοδικό *Επιθεώρηση Τέχνης*. Ο μεν Παπαϊωάννου τον χρησιμοποίησε στην ευρεία συζήτηση περί παρακμής η οποία έλαβε χώρα στις στήλες του περιοδικού σε μια συζήτηση στην οποία συμμετείχαν σημαντικές προσωπικότητες, όπως οι Μάρκος Αυγέρης, Τάσος Βουρνάς, Μανώλης Λαμπριδής²¹, ο δε Κουλουφάκος σε μια αρνητική κριτική του στον συγκεντρωτικό τόμο του Μανόλη Αναγνωστάκη με τίτλο *Ποιήματα 1941-1956*, σημειώνοντας μάλιστα ότι τα ποιήματα του Αναγνωστάκη είναι επηρεασμένα από έναν «νεοκαρυωτακισμό»²².

Ο καρυωτακισμός χρησιμοποιήθηκε ευρέως και τα επόμενα χρόνια αλλά αν παρατηρήσει κανείς προσεκτικά διαφέρει σε κάποιο βαθμό η χρήση του από την ξεκάθαρη αρνητική χροιά που αποδίδονταν τις προηγούμενες δεκαετίες. Τον Ιανουάριο, για παράδειγμα, του 1997 πραγματοποιήθηκε το Συνέδριο *Καρυωτάκης και Καρυωτακισμός* στο οποίο, όπως αντιλαμβανόμαστε και μέσω του τίτλου του, σε πολλές εισηγήσεις γίνεται αναφορά στον όρο όχι όμως με σκοπό να υπονομεύσουν την επιρροή του Καρυωτάκη στους νεότερους αλλά απλώς σημειώνοντας την όποια επίδραση. Τέτοιου είδους εισηγήσεις είναι αυτές του Παντελή Βουτουρή, «Εκδοχές του καρυωτακισμού στην κυπριακή λογοτεχνία»²³, και του Ευριπίδη Γαραντούδη, «Η αναβίωση του καρυωτακισμού: Ο Κ. Γ. Καρυωτάκης και

¹⁷ Βλ. Αιμίλιος Χουρμούζιος, «Νέοι Ποιηταί», εφημ. *Η Καθημερινή*, 5 Οκτωβρίου 1936. Αναδημοσίευση στο: Χριστίνα Ντουσιά, Κ. Γ. Καρυωτάκης: η αυτοχρήση μιας αδέσποτης τέχνης, ό.π., σσ. 370-372 και Αιμίλιος Χουρμούζιος, «Αισθητικά θέματα συζήτησης...», εφημ. *Η Καθημερινή*, 26 Οκτωβρίου 1936. Αναδημοσίευση στο: Χριστίνα Ντουσιά, Κ. Γ. Καρυωτάκης: η αυτοχρήση μιας αδέσποτης τέχνης, ό.π., σσ. 374-378.

¹⁸ Για τη μαρξιστική κριτική στη λογοτεχνία, βλ. Christopher Candwell, «Άγγλοι ποιητές: η παρακμή του καπιταλισμού» [στο:] Κ. Μ. Newton (επιμ.), *Η Λογοτεχνική Θεωρία του Εικοστού Αιώνα*, μτφρ. Αθανάσιος Κατσιμερός & Κώστας Σπαθαράκης, Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης 2013 [Θεωρία και Κριτική της Λογοτεχνίας], σσ. 278-283.

¹⁹ Βασίλης Ρώτας, «Κ. Γ. Καρυωτάκης: Ελεγεία και σάτιρες», *Ελληνικά Γράμματα*, έτος Β', τ. 2, τχ. 5, 16 Φεβρουαρίου 1928, σσ. 182-184.

²⁰ Κ. Γ. Καρυωτάκης, «Απάντηση του κ. Καρυωτάκη», *Ελληνικά Γράμματα*, έτος Β', τ. 2, τχ. 7, 16 Μαρτίου 1928, σσ. 275-276.

²¹ Βλ. Γιώργος Ανδρειωμένος, *Από τη Στράτευση στην Αμφισβήτηση: Λόγοι και αντίλογοι στην «Επιθεώρηση Τέχνης»*, Αθήνα: Ι. Σιδέρης 2020, σσ. 56-96.

²² Βλ. Κώστας Κουλουφάκος, «Μανόλη Αναγνωστάκη: "Τα Ποιήματα", (1941-1956), Αθήνα 1956», *Επιθεώρηση Τέχνης*, έτος Γ', τ. 5, τχ. 27, Μάρτιος 1956, σ. 278.

²³ Βλ. Παντελής Βουτουρή, «Εκδοχές του καρυωτακισμού στην "κυπριακή λογοτεχνία"» [στο:] Μαρία Στεφανοπούλου (επιμ.), *Καρυωτάκης και Καρυωτακισμός*, Αθήνα: Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας 1998, σσ. 167-194.

η ποιητική γενιά του 1970», στην οποία ο Γαργαντούδης επαναφέρει τον όρο «νεοκαρυωτακισμός» που πρωτοχρησιμοποίησε ο Κώστας Κουλουφάκος²⁴.

Ωστόσο, το σημαντικότερο εφόδιο του συγκεκριμένου συνεδρίου αποτελεί το γεγονός ότι προσφέρει για πρώτη φορά οργανωμένο αντίλογο στη χρήση και το νόημα που δόθηκε στον όρο του καρυωτακισμού από τον Καρραντώνη κατά τη δεκαετία του 1930. Ο αντίλογος αυτός προκύπτει από τις εισηγήσεις του Δημήτρη Αγγελάτου, «Η ανώνυμη τέχνη του ευρέτη και η αμηχανία της υποδοχής της: όψεις της ποιητικής του Καρυωτάκη», αλλά κυρίως του Δημήτρη Τζιόβα, «Ποιητική μνήμη ή το φάσμα του Καρυωτακισμού: Εμπειρικός - Κοντός - Γιαννάς», ο οποίος αναφέρει ότι αν και πολλοί μιλούν για μίμηση, ωστόσο δεν έχει διαμορφωθεί ένας κατάλογος μιμητών του Καρυωτάκη και ότι η πεισιθάνατη αντιμετώπιση της ζωής δεν μπορεί να αποδοθεί αποκλειστικά στην ποίηση του Καρυωτάκη ούτε επιπορευείται αναγκαστικά και μόνο από αυτήν. Μέσω αυτής απλώς διαθλώνται ψυχολογικές διαθέσεις και κοινωνικές αποδοκιμασίες²⁵, άποψη που θυμίζει αυτή του Χουρμούζιου.

Στο ίδιο μήκος κύματος βρίσκεται και το κείμενο του Γιώργου Αράγη, «Καρυωτακισμός: ένας δυσφημισμένος όρος», αναλύοντας και αντικρούοντας διεξοδικά τους ισχυρισμούς του Καρραντώνη²⁶. Επίσης υπάρχει και το ογκώδες βιβλίο του Δημήτρη Δημηρούλη, *Κ. Γ. Καρυωτάκης: Ποιήματα και Πεζά* στο οποίο παρουσιάζεται ως κατασκευάσμα και πρόσχημα ο καρυωτακισμός και ελέγχεται ως άστοχη η εμφάνιση του όρου του νεοκαρυωτακισμού από τον Γαργαντούδη²⁷.

Τελευταίος έρχεται ο Δημήτρης Αγγελάτος ο οποίος, στη συζήτηση στρογγυλής τραπέζης στην οποία συμμετέχουν και ο Αλέξης Ζήρας, ο Νάσος Βαγενάς και ο Περιελής Παγκράτης στο πλαίσιο συνεδρίου αφιερωμένου στον Καρυωτάκη που πραγματοποιήθηκε στην Κέρκυρα τον Νοέμβριο του 2019, παραθέτει πως ο καρυωτακισμός είναι ένα εφεύρημα το οποίο κατά τη δεκαετία του 1930 απέβλεπε στη μείωση της αξίας του ποιητικού έργου του Καρυωτάκη, αναφερόμενος μάλιστα και στην άτοπη επιχειρηματολογία του Καρραντώνη περί καρυωτακισμού η οποία επανέρχεται μέχρι και σήμερα²⁸.

Μοναδική ίσως παραφωνία στις παραπάνω μελέτες αποτελεί το βιβλίο του Νάσου Βαγενά, *Η Παραμόρφωση του Καρυωτάκη*, στο οποίο ο συγγραφέας του προσπαθεί άτοπα να υπερασπιστεί τον Σεφέρη και τη γενιά του '30 υποστηρίζοντας μεταξύ άλλων ότι ο Καρραντώνης δεν στρέφεται κατά του ίδιου του ποιητή αλλά κατά των μιμητών του και ότι δήθεν έχει δημιουργηθεί τα τελευταία χρόνια εκτός από τάση αριστεροποίησης του Καρυωτάκη και ένας αντικαρυωτακικός μύθος της γενιάς του '30²⁹. Παρά τις ακραίες γενικεύσεις που περιέχει το συγκεκριμένο βιβλίο προς το πρόσωπο του Καρυωτάκη, όπως μεταξύ άλλων το ότι είχε φιλοφασιστικά αισθήματα και ότι στο έργο του υφίστανται αντισημιτικά και σεξιστικά στοιχεία, τα οποία μάλιστα έχουν επισημανθεί από την κριτική σε αντίστοιχες περιπτώσεις λογοτεχνών³⁰, είναι απορίας άξιο το πώς χρησιμοποιείται ως παραπομπή και βιβλιογραφία σε πολλές περιφερειακές κυρίως μελέτες για τον Καρυωτάκη.

²⁴ Βλ. Ευριπίδης Γαργαντούδης, «Η αναβίωση του Καρυωτακισμού. Ο Κ. Γ. Καρυωτάκης και η ποιητική γενιά του 1970» [στο:] Μαρία Στεφανοπούλου (επιμ.), *Καρυωτάκης και Καρυωτακισμός*, ό.π., σσ. 195-258.

²⁵ Βλ. Δημήτρης Τζιόβας, «Ποιητική μνήμη ή το φάσμα του Καρυωτακισμού: Εμπειρικός - Κοντός - Γιαννάς» [στο:] Μαρία Στεφανοπούλου (επιμ.), *Καρυωτάκης και Καρυωτακισμός*, ό.π., σ. 105.

²⁶ Βλ. Γιώργος Αράγης, «Καρυωτακισμός: Ένας δυσφημισμένος όρος», *Ποίηση*, τχ. 29, Άνοιξη-Καλοκαίρι 2007, σσ. 46-58. Διαθέσιμο στο: <https://giorgosaragis.wordpress.com/2012/05/02/καρυωτακισμός-ένας-δυσφημισμένος-δ/> (προσπελάστηκε: 3/5/2022).

²⁷ Βλ. Κ. Γ. Καρυωτάκης, *Ποιήματα και Πεζά*, επιμ. Δημήτρης Δημηρούλης, Αθήνα: Gutenberg 2019, σ. 108.

²⁸ Βλ. Δημήτρης Αγγελάτος, «Ο Καρυωτάκης σήμερα», *Πόρφυρας*, έτος ΜΑ', τ. 41, τχ. 177-178, Κέρκυρα, Ιανουάριος - Ιούνιος 2022, σσ. 491-505.

²⁹ Βλ. Νάσος Βαγενάς, *Η Παραμόρφωση του Καρυωτάκη*, Αθήνα: Αλεξάνδρεια 32021, σσ. 23-30.

³⁰ Στο ίδιο, σσ. 39-42.

Κλείνοντας, μπορούμε να υποστηρίξουμε πως παρότι η πλειοψηφία της κριτικής με τη συμβολή κυρίως των Τζιόβα, Αγγελάτου, Αράγη και Δημηρούλη, τα τελευταία χρόνια συμφωνεί στα βασικά σημεία όσον αφορά τη χρήση του όρου «καρνωτακισμός», δεν υφίστανται αυτοτελείς μελέτες οι οποίες να ασχολούνται με αυτό το ζήτημα το οποίο δημιουργεί ίσως τη σημαντικότερη των αγκυλώσεων πάνω στο καρνωτακικό έργο, ενώ η απουσία τους και η έλλειψη ενημέρωσης του ευρύτερου κοινού δημιουργεί την εικόνα ενός απαισιόδοξου Καρνωτάκη ο οποίος αυτοκτόνησε, παραβλέποντας τον άλλο Καρνωτάκη ο οποίος ως κοινωνικός ποιητής στρεφόταν με την ειρωνεία του ενάντια στο ασταθές αστικό καθεστώς την εποχής του, ενός Καρνωτάκη που πάλευε για τα δικαιώματα του ίδιου και των συναδέλφων του όντας Γενικός Γραμματέας της Ένωσης Δημοσίων Υπαλλήλων Αθηνών. Στο τχ. 79-80 του περιοδικού *Η Λέξη* ο ποιητής Μίλτος Σαχτούρης γράφει:

Σε κάποιο κείμενο είδα πάλι επαναλαμβανόμενο τον όρο καρνωτακισμός. Καρνωτακισμός σήμερα το 1988, δεν σημαίνει τίποτα. Και γύρω στα 1930 ήταν μια ατυχή λέξη προερχόμενη από την παρεξήγηση ότι ο Καρνωτάκης ήταν τάχα μισάνθρωπος, πεισιθάνατος και τα λοιπά. Ο Καρνωτάκης δεν ήταν τίποτε από άλλα αυτά. Ήταν απλώς επαναστατημένος ενάντια στην Ελλάδα του 1928³¹.

Το παραπάνω απόσπασμα έχει χρησιμοποιηθεί κατά σειρά και σε κείμενο της Χριστίνας Ντουριά³², της εφημερίδας του *Ριζοσπάστη*³³ και του Γιώργου Αράγη³⁴. Ας θυμόμαστε, λοιπόν, με αυτά τα λόγια του Μίλτου Σαχτούρη το έργο του Καρνωτάκη, ενός λυρικού, κοινωνικού ποιητή, αντιπροσωπευτικού της εποχής του ο οποίος συνεχίζει να εμπνέει και να συγκινεί με το έργο του ως τις μέρες μας.

³¹ Μίλτος Σαχτούρης «Καρνωτάκης και “Καρνωτακισμός”», *Η Λέξη*, έτος Η', τ. 8, τχ. 79-80, Νοέμβριος-Δεκέμβριος 1988, σ. 833.

³² Βλ. Χριστίνα Ντουριά, «Ο Καρνωτάκης και οι υπερρεαλιστές» [στο:] Μαρία Στεφανοπούλου (επιμ.), *Καρνωτάκης και Καρνωτακισμός*, ό.π., σσ. 307-308.

³³ Βλ. Σοφία Αδαμίδου, «Ποιητικά Σύμβολα Κοινωνικής “Ανταρσίας”», εφημ. *Ριζοσπάστης*, 20 Οκτωβρίου 2002, σ. 4. Διαθέσιμο στο: <https://www.rizospastis.gr/page.do?publDate=20%2F10%2F02&pageNo=4&id=2806> (προσπελάστηκε: 29/4/2022).

³⁴ Βλ. Γιώργος Αράγης, «Συζήτηση για τον καρνωτακισμό ή τον καρναντισμό. Ή τι σημαίνει η λέξη ελαφροέρχης (Νάσος Βαγενάς)», <https://giorgosaragis.wordpress.com/2013/05/06/486/> (προσπελάστηκε: 5/5/2022).

Βιβλιογραφία

Πηγές

Καρωτάκης Κ. Γ., *Ποιήματα και Πεζά*, επιμ. Δημήτρης Δημηρούλης, Αθήνα: Gutenberg 2019.

Βοηθήματα

Ελληνική βιβλιογραφία

- Αγγελάτος Δημήτρης, «Ο Καρωτάκης σήμερα», *Πόρφυρας*, έτος ΜΑ', τ. 41, τχ. 177-178, Κέρκυρα, Ιανουάριος-Ιούνιος 2022, σσ. 491-505.
- Αδαμίδου Σοφία, «Ποιητικά Σύμβολα Κοινωνικής “Ανταρσίας”», εφημ. *Ριζοσπάστης*, 20 Οκτωβρίου 2002, σ. 4. Διαθέσιμο στο: <https://www.rizospastis.gr/page.do?publDate=20%2F10%2F02&pageNo=4&id=2806> (προσπελάστηκε: 29/4/2022).
- Ανδρειωμένος Γιώργος, *Από τη Στράτευση στην Αμφισβήτηση: Λόγοι και Αντίλογοι στην «Επιθεώρηση Τέχνης»*, Αθήνα: Ι. Σιδέρης 2020.
- Αράγης Γιώργος, «Καρωτακισμός: Ένας δυσφημισμένος όρος», *Ποίηση*, τχ. 29, Άνοιξη-Καλοκαίρι 2007, σσ. 46-58. Διαθέσιμο στο: <https://giorgosaragis.wordpress.com/2012/05/02/καρωτακισμός-ένας-δυσφημισμένος-ό/> (προσπελάστηκε: 3/5/2022).
- _____, «Συζήτηση για τον καρωτακισμό ή τον καραντωνισμό. Ή τι σημαίνει η λέξη ελαφροχέρης (Νάσος Βαγενάς)», <https://giorgosaragis.wordpress.com/2013/05/06/486/> (προσπελάστηκε: 5/5/2022).
- Αργυρίου Αλέξανδρος, Κ. Γ. Καρωτάκης, Αθήνα: Γαβριηλίδης 2015.
- Βαγενάς Νάσος, *Η Παραμόρφωση του Καρωτάκη*, Αθήνα: Αλεξάνδρεια 32021.
- Βουτουρής Παντελής, «Εκδοχές του καρωτακισμού στην “κυπριακή λογοτεχνία”» [στο:] Μαρία Στεφανοπούλου (επιμ.), *Καρωτάκης και Καρωτακισμός*, Αθήνα: Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας 1998, σσ. 167-194.
- Γαργαντούδης Ευριπίδης, «Η αναβίωση του Καρωτακισμού. Ο Κ. Γ. Καρωτάκης και η ποιητική γενιά του 1970» [στο:] Μαρία Στεφανοπούλου (επιμ.), *Καρωτάκης και Καρωτακισμός*, Αθήνα: Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας 1998, σσ. 195-258.
- Δάλκου Γεωργία, *Κωνσταντίνος Γεωργίου Καρωτάκης*, Αθήνα: Καστανιώτης 1986.
- Καράμπελας Σάββας, *Το περιοδικό Τα Νέα Γράμματα: 1935-1940, 1944-1945*, Διδακτορική Διατριβή, Ιωάννινα: Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων 2009. Διαθέσιμο στο: <https://www.didaktorika.gr/eadd/handle/10442/27021> (προσπελάστηκε: 1/5/2022).
- Καραντώνης Ανδρέας, «Γιάννη Ρίτσου, *Τρακτέρω*», *Τα Νέα Γράμματα*, έτος Α', τ. 1, τχ. 7-8, Αύγουστος 1935, σσ. 339-341.
- _____, «Η επίδραση του Καρωτάκη στους νέους», *Τα Νέα Γράμματα*, έτος Α', τ. 1, τχ. 9, Σεπτέμβριος 1935, σσ. 478-486. Αναδημοσίευση στο: Καρωτάκης Κ. Γ., *Ποιήματα και Πεζά*, επιμ. Δημήτρης Δημηρούλης, Αθήνα: Gutenberg 2019.
- Καρωτάκης Κ. Γ., «Απάντηση του κ. Καρωτάκη», *Ελληνικά Γράμματα*, έτος Β', τ. 2, τχ. 7, 16 Μαρτίου 1928, σσ. 275-276.
- Κόκορης Δημήτρης, *Φιλοσοφία και Νεοελληνική Λογοτεχνία*, Αθήνα: Ι. Σιδέρης 2008.
- Κουλουφάκος Κώστας, «Μανόλη Αναγνωστάκη: “Τα Ποιήματα”, (1941-1956), Αθήνα 1956», *Επιθεώρηση Τέχνης*, έτος Γ', τ. 4, τχ. 27, Μάρτιος 1956, σσ. 277-278.
- Ντουλιά Χριστίνα, «Ο Καρωτάκης και οι υπερρεαλιστές» [στο:] Μαρία Στεφανοπούλου (επιμ.), *Καρωτάκης και Καρωτακισμός*, Αθήνα: Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας 1998, σσ. 307-322.
- _____, *Κ. Γ. Καρωτάκης: Η αυτοχρήσιμη τέχνη*, Αθήνα: Καστανιώτης 2000.
- Ξενοπούλου Γρηγόρης, «Θόρυβος», εφημ. *Ελευθέρα Σκέψη*, 10 Οκτωβρίου 1936. Αναδημοσίευση στο: Ντουλιά Χριστίνα, *Κ. Γ. Καρωτάκης: Η αυτοχρήσιμη τέχνη*, Αθήνα: Καστανιώτης 2000, σσ. 361-363.
- Παππάς Νίκος, «Το τέλος του Καρωτακισμού», εφημ. *Η Καθημερινή*, 28 Σεπτεμβρίου 1936. Αναδημοσίευση στο: Καρωτάκης Κ. Γ., *Ποιήματα και Πεζά*, επιμ. Δημήτρης Δημηρούλης, Αθήνα: Gutenberg 2019, σσ. 631-637.
- Ρώτας Βασίλης, «Κ. Γ. Καρωτάκη: Ελεγεία και σάτιρες», *Ελληνικά Γράμματα*, έτος Β', τ. 2, τχ. 5, 16 Φεβρουαρίου 1928, σσ. 182-184.

- Σακελλαρίου Μαρία, *Νέοι Πρωτοπόροι (1931-1936)*, Θεσσαλονίκη: University Studio Press 1999.
- Σαχτούρης Μίλτος, «Καρυωτάκης και “Καρυωτακισμός”», *Η Λέξη*, έτος Η', τ. 8, τχ. 79-80, Νοέμβρης-Δεκέμβρης 1988, σ. 833.
- Τζιόβας Δημήτρης, «Ποιητική μνήμη ή το φάσμα του Καρυωτακισμού: Εμπειρικός - Κοντός - Γιαννάς» [στο:] Μαρία Στεφανοπούλου (επιμ.), *Καρυωτάκης και Καρυωτακισμός*, Αθήνα: Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας 1998, σσ. 105-130.
- Χουρμούζιος Αιμίλιος, «Νέοι Ποιηταί», εφημ. *Η Καθημερινή*, 5 Οκτωβρίου 1936. Αναδημοσίευση στο: Ντουριά Χριστίνα, *Κ. Γ. Καρυωτάκης: η αντοχή μιας αδέσποτης τέχνης*, Αθήνα: Καστανιώτης 2000, σσ. 370-372.
- _____, «Αισθητικά θέματα συζήτησις...», εφημ. *Η Καθημερινή*, 26 Οκτωβρίου 1936. Αναδημοσίευση στο: Ντουριά Χριστίνα, *Κ. Γ. Καρυωτάκης: η αντοχή μιας αδέσποτης τέχνης*, Αθήνα: Καστανιώτης 2000, σσ. 374-378.

Μεταφρασμένη βιβλιογραφία

- Candwell Christopher, «Άγγλοι ποιητές: η παρακμή του καπιταλισμού» [στο:] Κ. Μ. Newton (επιμ.), *Η Λογοτεχνική Θεωρία του Εικοστού Αιώνα*, μτφρ. Αθανάσιος Κατσικερός & Κώστας Σπαθαράκης, Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης 2013 [Θεωρία και Κριτική της Λογοτεχνίας], σσ. 278-283.

Άγγελος Αραγιάννης
Μεταπτυχιακός Φοιτητής Πανεπιστημίου Πελοποννήσου

Ο ταξιδιωτικός λογοτέχνης Νίκος Καζαντζάκης μέσα από το έργο *Ταξιδεύοντας: Ιαπωνία-Κίνα*

Εισαγωγή

Ο Νίκος Καζαντζάκης είναι ιδιαίτερα γνωστός στο ευρύτερο κοινό για τα μυθιστορήματά του, ωστόσο τα ταξιδιωτικά του έργα θα έπρεπε να ήταν εξίσου διακεκριμένα, καθώς η αξία τους είναι πραγματικά σημαντική. Ο Κρητικός συγγραφέας, ταξιδεύοντας σε πολλές χώρες, κατόρθωσε να υλοποιήσει τη γεμάτη απόγνωση προσπάθειά του να κάνει τη σάρκα πνεύμα. Τα ταξίδια για εκείνον αποτελούσαν ένα διάλειμμα από την καθημερινότητα, ώστε να καλύψει τις ανάγκες του ανήσυχου πνεύματός του. Έτσι, η παρούσα εισήγηση συνίσταται στην παρουσίαση και την ανάλυση του έργου του Νίκου Καζαντζάκη *Ταξιδεύοντας: Ιαπωνία-Κίνα* (1938).

Παρουσιάζονται, λοιπόν, ενδιαφέρουσες εντυπώσεις, διαμεσολαβήσεις και επιρροές, καθώς και ουσιώδεις παράμετροι του ταξιδιού του Κρητικού δημιουργού στις χώρες του τίτλου του έργου, τις οποίες επισκέφθηκε το 1935 και οι οποίες διαδραμάτισαν σημαντικό ρόλο στη μετέπειτα πορεία του και στην αποκρυστάλλωση της κοσμοθεώρησής του. Κατά την τεκμηρίωσή μας πιστεύουμε ότι θα καταδειχθεί η θέση που θέλει τον Καζαντζάκη πιονιέρο της ελληνικής ταξιδιωτικής λογοτεχνίας, διότι μέσα από την περιήγησή του αναδύονται βασικά χαρακτηριστικά του οικείου υπο-είδους της πεζογραφίας στη χώρα μας.

1. Εισαγωγή στην ταξιδιωτική λογοτεχνία - η σχέση της με τον Καζαντζάκη

1.1. Ορισμός της ταξιδιωτικής λογοτεχνίας και ο διαχωρισμός της από το ταξιδιωτικό ρεπορτάζ

Η ταξιδιωτική λογοτεχνία δεν αποτελεί ένα λιτό ταξιδιωτικό έγγραφο, αλλά συνίσταται σε κείμενα, στα οποία η περιγραφή των τόπων και των τοπίων συνδράμει τον αναγνώστη να κατανοήσει τον ψυχικό κόσμο του συγγραφέα. Παράλληλα, η ταξιδιωτική λογοτεχνία κατασκεύασε και διατήρησε προκαταλήψεις, αναλήθειες και ιδεολογικές συνιστώσες, διότι οι περιηγητές, ως φορείς της δικής τους ιδεολογίας και κοσμοθεωρίας επέδειξαν τη δική τους οπτική, κυρίως την ευρωπαϊκή, στον τόπο που επισκέπτονταν¹. Παρ' όλ' αυτά, αυτό που κυρίως καθόρισε την ταξιδιογραφία, ως λογοτεχνικό είδος, ήταν η ματιά των ταξιδιωτών, η οποία αποδεσμεύτηκε από την πρακτική της οπτικής, δίνοντας στον χώρο μια λυρικότερη υπόσταση. Όσοι από τους περιηγητές είχαν την κλίση της τέχνης του λόγου, θεωρήθηκαν οι πρώτοι εκπρόσωποι της ταξιδιωτικής λογοτεχνίας. Ωστόσο, η ταξιδιωτική λογοτεχνία βρίσκεται αρκετά κοντά στο ρεπορτάζ, ειδικά όταν το δεύτερο γράφεται από δημοσιογράφους με έμφυτο συγγραφικό ταλέντο. Το ταξιδιωτικό ρεπορτάζ, όμως, υπηρετεί μια σκοπιμότητα και παγιδύεται στον ωφελμιστικό του σκοπό: επιθυμεί να κατευθύνει, να

¹ Βλ. Γεώργιος Παπαντωνάκης & Τριαντάφυλλος Κωτόπουλος, *Ελληνικής λογοτεχνίας: Τα ετεροθαλή*, Αθήνα: Των 2011, σ. 309.

ενημερώσει και να διδάξει με λαϊκωνικό τρόπο τον αναγνώστη. Ωστόσο, αυτό που διαχωρίζει την αληθινή ταξιδιωτική λογοτεχνία από το ρεπορτάζ είναι η βούληση με την οποία άρχισε ο ταξιδιώτης, δημιουργώντας ένα έργο με διαχρονική σημασία, σε αντίθεση με την πρόθεση που έχει ο δημοσιογράφος, ο οποίος θέλει να πληροφορήσει².

1.2. Ταξιδιωτική λογοτεχνία: Η ακμή της στην Ελλάδα τον 20^ο αιώνα

Στην Ελλάδα, η ταξιδιωτική λογοτεχνία έκανε την εμφάνιση της στα τέλη του 19^{ου} αιώνα, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι στο εκτεταμένο χρονικό διάστημα που προηγήθηκε, δεν υφίσταντο ταξιδιωτικές γραφές. Αρχικά, η αρχαία Ελλάδα μας παρέδωσε εκατοντάδες γραπτές καταθέσεις, περιεργές και φανερά ενδιαφέρουσες, που μας δίνουν πληροφορίες για τον τρόπο θεώρησης του κόσμου, στηρίζοντας όμως περισσότερο τη γνώση και λιγότερο τη λογοτεχνία. Στη συνέχεια, το Βυζάντιο μείωσε τη μετακίνηση και έλειψε τους συγγραφείς στα σπουδαστήρια για μελέτη, παρέχοντάς τους τα εγχειρίδια των αρχαίων. Οι γραφές των Βυζαντινών προσεγγίζουν την τέχνη του λόγου, αλλά απέχουν αρκετά από την ταξιδιωτική εντύπωση. Έπειτα, φτάνοντας στον 19^ο αιώνα, μετά την ευόδωση της ελληνικής επανάστασης και τη γέννηση του νεοσύστατου κράτους, οι περισσότεροι Έλληνες περιηγητές και ταξιδιογράφοι ρίχνουν τα βλέμματά τους προς την πατρίδα τους. Η ξένη επίδραση υπήρξε σημαντική, διότι τα ιστορικά γεγονότα δημιούργησαν ένα κλίμα περιηγητισμού από διάφορες χώρες. Μέσα σε αυτό το κλίμα, γονιμοποιείται η ταξιδιογραφική κατάθεση των λογοτεχνών της εποχής, οι οποίοι παρέδωσαν τη σκυτάλη σε μια ομάδα συγγραφέων που σταθεροποίησε τη μορφή της ελληνικής ταξιδιωτικής λογοτεχνίας. Η ομάδα αυτή συνίσταται στους Δημήτριο Βικέλα, Αλέξανδρο-Ρίζο Ραγκαβή, Γεώργιο Δροσίνη, Ανδρέα Καρκαβίτσα και φυσικά σε άλλους. Ωστόσο, η περίοδος που η ταξιδιωτική λογοτεχνία βρίσκει εύφορο έδαφος να καρποφορήσει, είναι η περίοδος του Μεσοπολέμου τον 20^ο αιώνα. Συγκεκριμένα, οι ιστορικές και κοινωνικές συνθήκες αυτής της περιόδου υποβοήθησαν όσο ποτέ το ταξίδι να λάβει, πέρα από αρχέγονη τάση, τον χαρακτήρα της φυγής. Ειδικά στην Ελλάδα, που βίωσε τη Μικρασιατική Καταστροφή του 1922, τη συμφορά της προσφυγιάς, την πολιτική αποσταθεροποίηση και τον κοινωνικό διχασμό, η μετακίνηση έρχεται να επαληθεύσει τη ζωή, σβήνοντας την αιμησία του θανάτου και σφραγίζοντας τη φυγή, όχι ως φιλολογική στάση, αλλά ως υγιή ψυχική ανάγκη. Τέλος, μέσα σε αυτό το κλίμα παρακμής, οι Έλληνες συγγραφείς, όντας πια ωριμότεροι, αναζητούν νέους ορίζοντες και καινούργιες ευκαιρίες δημιουργίας. Αξιοποιώντας τα εφόδια που έλαβαν από τους προγενέστερους, καταφέρνουν με συνειδητό τρόπο να μετουσιώσουν την ταξιδιωτική εντύπωση σε λογοτεχνία. Σε αυτούς τους συγγραφείς ανήκουν ο Νίκος Καζαντζάκης και ο Κώστας Ουράνης, οι οποίοι θεωρούνται μάλιστα πατέρες της ελληνικής ταξιδιωτικής αφήγησης³.

2. Ο ταξιδιωτικός λογοτέχνης Νίκος Καζαντζάκης

2.1. Ο Νίκος Καζαντζάκης και η σχέση του με την ταξιδιωτική λογοτεχνία

Ο Νίκος Καζαντζάκης υπήρξε ο πολυγραφότερος ταξιδιωτικός συγγραφέας της Ελλάδας και ταυτόχρονα ο πρώτος που παρουσίασε την ταξιδιωτική εντύπωση ως γνήσιο λογοτεχνικό είδος. Αρχικά, το 1907 ξεκίνησε να καταγράφει τις ταξιδιωτικές του εντυπώσεις, όταν ήταν ανταποκριτής στην εφημερίδα *Νέον Άστυ*. Αυτά τα κείμενα θεωρούνται περισσότερο οδοιπορικά παρά λογοτεχνικά και δημοσιεύτηκαν στο περιοδικό *Πανακοθήκη*, με τα ψευδώνυμα «Ν.», «Κάρμα Νιρβαμή» και «Αιρίτας». Στη συνέχεια, τον Νοέμβριο του 1925 δημοσιεύει τις εντυπώσεις του από το ταξίδι στη Σοβιετική Ένωση στην εφημερίδα

² Βλ. Ανίτα Πανάρτου, *Ελληνική ταξιδιωτική λογοτεχνία*, Αθήνα: Σαββάλας 2002, σσ. 68-69.

³ Στο ίδιο, σσ. 19-33.

Ελεύθερος Λόγος, οι οποίες αποτέλεσαν τη βάση του έργου *Τί είδα στη Ρουσία* (1928). Οι εντυπώσεις από τα ταξίδια του αποκαλύπτονται αναλυτικά και με αισθητικές αξιώσεις, εξαιτίας της πληθωρικής γραφής του, στους διαδοχικούς τόμους της σειράς *Ταξιδεύοντας*. Η σειρά αυτή καθόρισε τη σχέση του συγγραφέα με το ελληνικό αναγνωστικό κοινό και αποτέλεσε γοητευτικό μανδύα που σκίασε τους άλλους ταξιδιωτικούς δημιουργούς. Παρ' όλ' αυτά, ο Καζαντζάκης είχε τη δυνατότητα να χρησιμοποιήσει γόνιμα τις ταξιδιωτικές του εμπειρίες στα υπόλοιπα έργα του. Για παράδειγμα, τις εμπειρίες από την επίσκεψή του στην Παλαιστίνη, τις εντάσσει στον *Τελευταίο Πειρασμό* και από την επίσκεψή του στην Κίνα στον *Βραχόκηπο*. Ωστόσο, εκεί που τα ταξιδιωτικά κείμενα έχουν ακόμη ουσιαστικότερο ρόλο είναι στην *Αναφορά στον Γκρέκο*, η οποία συνίσταται σε ένα οργανικά δεμένο σύνολο των περισσότερων ταξιδιών του συγγραφέα. Ειδικότερα, στη σειρά *Ταξιδεύοντας*, ο συγγραφέας δεν περιγράφει μόνο εξωτερικά τοπία που θαύμασε, πολιτείες που ερωτεύτηκε και μνημεία που επισκέφτηκε στις οιονει ακατάπαυστες ταξιδιωτικές του περιπλανήσεις, αλλά δοκιμάζει να ζήσει ο ίδιος και να κατανοήσει την αληθινή ζωή των χωρών, όπου ταξίδεψε. Έτσι, βυθίζεται στη θερμή, σκληρή και παλλόμενη πραγματικότητα της καθημερινής, κοινής και άδοξης ζωής, αδιαφορώντας για το κάλλος. Δεν αναζητά, όπως συμβαίνει συνήθως στις ταξιδιωτικές εντυπώσεις, το όμορφο για να το αποδώσει και να γράψει σελίδες λογοτεχνικού ενδιαφέροντος, αλλά επιδιώκει το αληθινό και το ουσιαστικό⁴.

2.2. Αναφορά στο έργο *Ταξιδεύοντας: Ιαπωνία-Κίνα* (1938)

Ο Καζαντζάκης αντιμετωπίζει τις χώρες στις οποίες ταξιδεύει ως προσωπικός και δημιουργικός στοχαστής, διότι καθετί που συναντά και χαιρέται η ματιά του οδηγείται στη γόνιμη διαδικασία της ανήσυχης σκέψης του. Ο Ευάγγελος Παπανούτσος αναφέρει σχετικά: «Εκείνο που έχει να σημειώσει η Γραμματολογία μας όταν θα μνημονεύει και θα σχολιάζει το έργο του είναι πρώτα ότι αυτός ο Κρητικός με την αειτήσια ματιά ανήκει στην (ολιγάριθμη) κατηγορία των Λογοτεχνών που αντίκρισαν τον κόσμο και τη ζωή με μια βαθιά φιλοσοφική διάθεση προικισμένοι καθώς ήσαν με μεταφυσική φλέβα». Ωστόσο, τους στοχασμούς που του γεννιούνται από τη συνεχή περιήγηση του κόσμου, τους εκφράζει με εικόνες της καθημερινής ζωής, με συνομιλίες και με περιγραφές, και όχι με αφηρημένο και απρόσωπο τρόπο. Μέσα από τα πράγματα που βλέπει και αφηγείται, εμφανίζεται μια ζεστή και γεμάτη παλμό σκέψη, που για εκείνον είναι η μόνη πραγματικότητα. Για τον ίδιο, η καυτή ύλη της σύγχρονης ζωής έχει τη μεγαλύτερη σημασία. Οι χώρες που επισκέφθηκε και έγιναν υλικό για τα ταξιδιωτικά του έργα δεν είναι τυχαίες⁵.

Στο έργο *Ταξιδεύοντας: Ιαπωνία-Κίνα* (1938), ο Καζαντζάκης περιγράφει ζωντανά και ρεαλιστικά τα ήθη, τα έθιμα, το θέατρο, την τέχνη και την κοινωνική ζωή των δύο αυτών απροσπέλαστων για τους Δυτικούς χωρών. Ο ίδιος δεν είδε την Ιαπωνία και την Κίνα ως τόπους φυγής και λησμοσύνης για να περιγράψει ρομαντικές ομορφιές, αλλά ως πανάρχαια κέντρα με πλούσια παράδοση και ως κρυφές δυνάμεις με συνεχείς τάσεις ανέλιξης. Δεν είναι τυχαίο, εντέλει, ότι μέσα από την περιήγησή του στην Ιαπωνία γεννήθηκαν αιώνια αγάπη και σεβασμός, που μαρτυρούνται ήδη στον πρόλογο του έργου, όταν ο συγγραφέας υπογραμμίζει το εξής: «Όλες οι χώρες που γνώρισα, τις γνώρισα από τότε πια με την αφή. Ολάκερη τη θύμηση τη νιώθω να μερμηγκιάζει όχι μέσα στο κεφάλι, παρά στις ρώγες των δαχτυλιών μου και στην επιδερμίδα μου όλη. Και τώρα που φέρνω στο νου μου την Ιαπωνία, τα χέρια μου μερμηδίζουν σα ν' αγγίζουν το στήθος αγαπημένης γυναίκας⁶». Επίσης, θεωρεί ότι η Ιαπωνία είναι η μοναδική χώρα που μπορεί να ανέλθει στο μεγαλείο της αρχαίας Ελλάδας, διότι οι Ιάπωνες επιζητούν την ωραιότητα, την απλότητα και τη χάρη,

⁴ Βλ. Απόστολος Σαχίνης, *Η σύγχρονη πεζογραφία μας*, Αθήνα: Βιβλιοπωλείο της Εστίας, Ι. Δ. Κολλάρου & Σία Α.Ε. 1983, σσ. 91-92.

⁵ Βλ. Ε.Π. Παπανούτσος, «Συγγραφέας άλλης κλίμακας», *Νέα Εστία*, τχ. 1211, Χριστούγεννα 1977, σ. 25.

⁶ Νίκος Καζαντζάκης, *Ταξιδεύοντας: Ιαπωνία-Κίνα*, Αθήνα: Καζαντζάκης 2006, σ. 9.

καλλιεργώντας μια στενή επαφή με τη θρησκεία⁷. Ωστόσο, την ταυτίζει και με τη Σοβιετική Ρωσία. Η ταύτιση αυτή προκύπτει από την όμοια λατρεία της μηχανής, από το ίδιο συναίσθημα του κινδύνου που νιώθουν οι Ιάπωνες ότι ελλοχεύει πάντα και από το κοινό πάθος να φθάσουν και να υπερβούν τη Δύση⁸. Επιπρόσθετα, επιθυμούν να κατακτήσουν και να ελευθερώσουν ολόκληρη την Ασία. Ο συγγραφέας, βλέποντας μια νέα δύναμη να αναδύεται, εμμέσως διαβλέπει την είσοδο της Ιαπωνίας στον Β' Παγκόσμιο πόλεμο έξι χρόνια αργότερα. Ο ίδιος γράφει: «Η νέα Ιαπωνία της δύναμης, με τις φάμπρικες και τα κανόνια, ξύπνησε και θεριεύει. Κι ο ήλιος πια που ανατέλνει στη σημαία της μοιάζει καταπληχτικά με διάπυρο μύδρο κανονιού»⁹. Επιπλέον, επισημαίνει ότι εάν ποτέ υλοποιηθεί η ένωση της Ιαπωνίας με την Κίνα, θα μπορούσαν να λυτρωθούν και να συμπορεύονται μαζί, περιφρουρώντας η μία την άλλη και διαμορφώνοντας μια νέα Ανατολή, η οποία θα αντισταθεί στην ηθικο-πνευματική αποτελμάτωση του δυτικού πολιτισμού¹⁰.

Ο συγγραφέας, φτάνοντας στην Κίνα, αντιρρύζει ένα κοινωνικό χάος. Εντοπίζει μια σύγκρουση ανάμεσα στις εντόπιες και τις ξένες δυνάμεις που χαρακτηρίζεται από ανισορροπία και εσωτερικές διαμάχες. Τον 20^ο αιώνα η χώρα είναι υποχρεωμένη να πληρώσει υπέρογιες αποζημιώσεις προς τις ξένες δυνάμεις· έτσι αναγκάζεται να προσφύγει στον δανεισμό και να δεχθεί έλεγχο από τους Δυτικούς στα τελωνεία και στο μονοπώλιο του αλατιού, τους δύο βασιικούς πόρους του κρατικού της προϋπολογισμού. Κυριαρχεί η ένδεια και ο διχασμός, πράγμα που σε έναν μεγάλο βαθμό οφείλεται στη διεφθαρμένη κυβερνώσα δυναστεία· ενώ, δηλαδή, θα μπορούσαν οι κυβερνώντες να οδηγήσουν τη χώρα στην εκβιομηχανοποίησή της και οι κάτοικοι να ξεφύγουν από την εξαθλίωση και την υποδούλωση, την άφησαν «αρυμμένη» πίσω από τα τείχη της Απαγορευμένης Πόλης. Ιδιαίτερα σημαντικό είναι ότι ο Καζαντζάκης πίστευε πως η Κίνα είναι το ιδανικό μέρος για να καταπραυνθούν οι πνευματικές του ανησυχίες. Ο ίδιος αναφέρει χαρακτηριστικά: «Η Κίνα για μένα είναι ένα καινούργιο λιβάδι όπου θα βοσκίσουν οι πέντε μου αίστησες». Ταυτόχρονα, όμως, έρχεται αντιμέτωπος και με τις δικές του ανησυχίες, τις ιδιαίτερες πνευματικές του ανάγκες, τις εσωτερικές του διαμάχες και αντιφάσεις¹¹. Για παράδειγμα, υπογραμμίζει το εξής στο μυθιστόρημα *Ο Βραχόκηπος*: «Δεν το ξέρετε πως δεν κάνουμε άλλο ταξίδι παρά γύρω στην ψυχή μας; Το πολύ-πολύ, μέσα στην ψυχή μας. Δεν βρίσκουμε στην άλλη άκρη του κόσμου, στις πιο εξωτικές χώρες, παρά την ίδια μας την εικόνα»¹². Στο ίδιο έργο αναφέρει: «Βλέποντας την Κίνα, ξέχασα μεμιάς όλες τις χώρες που αγαπούσα, όλους τους φλογερούς μου γεωγραφικούς έρωτες, και στράφηκα ολάκερος προς τη νέαν ερωτική περιπέτεια προς τη χώρα με τα λοξά μογγολικά μάτια και το ασάλευτο, σιληρό, όλο μυστήριο χαμόγελο»¹³. Τα παραπάνω αποσπάσματα του *Βραχόκηπου* υφίσταντο και στο ταξιδιωτικό έργο του συγγραφέα, επαληθεύοντας την επιρροή που άσκησαν οι χώρες αυτές στο έργο του συγγραφέα.

Τέλος, η περιήγηση του συγγραφέα στην Ιαπωνία και στην Κίνα οδήγησε στην αποκρυστάλλωση της κοσμοθεώρησής του, εφόσον ήρθε σε επαφή με τη Βουδιστική και την προγονική θρησκεία, οι οποίες τον συντρόφευσαν για πολλές δεκαετίες. Σε αυτό το έργο διασταυρώνονται, επίσης, και πνευματικότερα θέματα: η ψυχολογία των λαών, τα τοπία, τα μνημεία και οι ήρωες του στοχασμού. Επιπλέον, αυτές οι χώρες αποτέλεσαν εύφορο έδαφος για να λυθούν οι πνευματικές ανησυχίες του συγγραφέα, ώστε να μπορέσει να ολοκληρώσει το μεγαλύτερο έργο του, την *Οδύσεια*¹⁴.

⁷ Βλ. στο ίδιο, σ. 150.

⁸ Βλ. στο ίδιο, σ. 151.

⁹ Στο ίδιο, σ. 153.

¹⁰ Βλ. στο ίδιο, σ. 154.

¹¹ Βλ. Έλενα Αβραμίδου, *Νίκος Καζαντζάκης: Η άπω-ανατολική ματιά*, Θεσσαλονίκη: Ένεικεν 2019, σ. 18.

¹² Νίκος Καζαντζάκης, *Ο Βραχόκηπος*, Αθήνα: Καζαντζάκης 2010, σ. 69.

¹³ Στο ίδιο, σσ. 113-114.

¹⁴ Βλ. Έλενα Αβραμίδου, *Νίκος Καζαντζάκης: Η άπω-ανατολική ματιά*, ό.π., σ. 168.

Συμπέρασμα

Δεδομένου μάλιστα ότι το μελετώμενο έργο ελάχιστα έχει αποτελέσει αυτόνομο αντικείμενο συστηματικής λογοτεχνικής κριτικής και έρευνας, μας παρέχει τη δυνατότητα, μέσω της εξεικόνισης δύο σπουδαιών χωρών και πολιτισμών της Άπω Ανατολής, να εμβαθύνουμε περαιτέρω στη συνθετική σκέψη του Καζαντζάκη, επιχειρώντας τελικά την προσπέλαση ενός θέματος με καινοτόμα στοιχεία. Η ψυχή του Καζαντζάκη αναταράσσεται από άγριους ανέμους και σκοτεινές δυνάμεις. Μια ιερή φλόγα και μια ανησυχία τον βασανίζουν και τον καίνε. Αυτές τις σκοτεινές δυνάμεις που ανεβαίνουν ασταμάτητα, φέρνοντας το καινούργιο, αναδεικνύει στο συγκεκριμένο έργο του, γεγονός που τεκμηριώνεται στο *Ταξιδεύοντας: Ιαπωνία-Κίνα*. Ο Κρητικός συγγραφέας μέσα από αυτό το βιβλίο επιθυμεί να προκαλέσει το ρίγος και τον τρόμο στον ανυποψίαστο αναγνώστη, κι έτσι να τον κάνει να στοχαστεί και να προβληματιστεί σχετικά με το παρόν και το μέλλον. Έτσι, προσφέρει σημαντικές πληροφορίες, κατατοπίζει και περιγράφει αναλυτικά τις χώρες που επισκέφθηκε, καθώς και τα μνημεία που τις διακρίνουν. Ωστόσο, ο ενημερωμένος αναγνώστης θα αισθανθεί πως όλη η ταξιδιωτική ανησυχία έχει ως πρωταρχικό σκοπό τον ανεφοδιασμό της προσωπικής γνώσης του Καζαντζάκη. Τέλος, σε όλα τα ταξιδιωτικά του έργα κινείται στους ξένους τόπους, κυκλοφορεί στις αγορές τους, εισέρχεται σε χώρους κατοίκησης, εργασίας και λατρείας, θέλοντας να εμβαθύνει σ' αυτούς και παράλληλα επιθυμώντας να επαληθεύσει την ατομική του πίστη απέναντι στη ζωή.

Βιβλιογραφία

Πηγές

- Καζαντζάκης Νίκος, *Ταξιδεύοντας: Ιαπωνία-Κίνα*, Αθήνα: Καζαντζάκης 2006.
_____, *Ο Βραχόκηπος*, Αθήνα: Καζαντζάκης 2010.
_____, *Αναφορά στον Γκρέκο*, Αθήνα: Καζαντζάκης 2014.

Βοηθήματα

- Αβραμίδου Έλενα, *Νίκος Καζαντζάκης: Η άπω-ανατολική ματιά*, Θεσσαλονίκη: Ένεκεν 2019.
Παναρέτου Αννίτα, *Ελληνική ταξιδιωτική λογοτεχνία: Η μακριά πορεία των απαρχών ως το 19ο αιώνα*, Αθήνα: Επικαιρότητα 1995.
_____, *Ελληνική ταξιδιωτική λογοτεχνία*, Αθήνα: Σαββάλας 2002.
Παπαντωνάκης Γεώργιος & Τριαντάφυλλος Κωτόπουλος, *Ελληνικής λογοτεχνίας: Τα ετεροθαλή*, Αθήνα: Ίων 2011.
Σαχίνης Απόστολος, *Η σύγχρονη πεζογραφία μας*, Αθήνα: Βιβλιοπωλείο της Εστίας, Ι. Δ. Κολλάρου & Σια Α.Ε. 1983.

Άννα Αφεντουλίδου
Υποψήφια Διδάκτωρ Πανεπιστημίου Πελοποννήσου

Ερευνητικά τεκμήρια και φιλολογικά θέματα σχετιζόμενα με το Αρχείο Σαχίνης

Εισαγωγικά

Στα πλαίσια της διδακτορικής διατριβής μου υπό τον τίτλο *Κριτικός λόγος και λογοτεχνικό πεδίο κατά την (προ και μεταπολιτευτική) δεκαετία 1970-1985. Απαρχή της θεωρητικής «ποιητικής» μιας ομάδας νέων κριτικών ή συνέχεια της κριτικής παράδοσης;* η οποία βρίσκεται σε εξέλιξη, ανιχνεύθηκαν οι δεσπόζουσες τάσεις της λογοτεχνικής κριτικής κατά τη μετάβαση από τη μεταπολεμική στη μεταπολιτευτική περίοδο¹, τάσεις που άσκησαν ισχυρή επίδραση στους/ις νεότερους/ες κριτικούς, οι οποίοι/ες εμφανίστηκαν κατά τη δεκαετία του '70. Μία εκ των σταθερών κριτικών παρουσιών για αρκετές δεκαετίες της προαναφερόμενης περιόδου είναι και ο Απόστολος Σαχίνης.

Ο Απόστολος Σαχίνης (ο οποίος ασχολήθηκε συστηματικά με την κριτική στην εφημερίδα *Έθνος*, στην *Αγγλοελληνική Επιθεώρηση*, στη *Νέα Εστία*, τη *Νέα Πορεία* κ.α.), με καταγωγή από τη Σιάτιστα, γεννήθηκε το 1918 στην Αθήνα. Το 1941 αποφοίτησε από τη Νομική Σχολή του Πανεπιστημίου της Θεσσαλονίκης, ενώ το 1942 έλαβε πτυχίο και από τη Σχολή Πολιτικών και Οικονομικών Επιστημών. Το 1955 έλαβε Masters of Arts από το King's College του Λονδίνου. Το 1957 αναγορεύθηκε Διδάκτορας Φιλοσοφίας στο ίδιο ίδρυμα. Το 1961 έλαβε πτυχίο της Φιλοσοφικής Σχολής Αθηνών. Από το 1959 έως το 1966 υπηρέτησε ως ερευνητής στο Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών του Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών, ενώ κατά την περίοδο 1965-1967 δίδαξε νεοελληνική λογοτεχνία στο Παιδαγωγικό Ινστιτούτο. Το 1968 εκλέχτηκε έιτακτος καθηγητής στη Φιλοσοφική Σχολή του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων, χωρίς όμως να τοποθετηθεί, και το 1970 τακτικός καθηγητής της Νεότερης Ελληνικής Φιλολογίας στη Φιλοσοφική Σχολή Θεσσαλονίκης. Εκεί θα διοριστεί τον Μάρτιο του 1972, μετά από αναπομπή του από το τότε Υπουργείο Παιδείας. Υπήρξε στην έδρα αυτή μέχρι τον Μάιο του 1984. Δίδαξε νεοελληνική λογοτεχνία στη Δραματική Σχολή του Εθνικού Θεάτρου. Τα χρονικά διαστήματα 1979-1981 και 1991-1993 υπήρξε Πρόεδρος της Κριτικής Επιτροπής των Κρατικών Βραβείων Λογοτεχνίας του Υπουργείου Πολιτισμού. Διετέλεσε ένα από τα ιδρυτικά μέλη της Εθνικής Εταιρείας Ελλήνων Λογοτεχνών. Υπήρξε μέλος και το 1987 πρόεδρος του Ιδρύματος Κωστή Παλαμά. Το 1984 εκλέχθηκε τακτικό μέλος της Ακαδημίας Αθηνών στην Τάξη Γραμμάτων και Τεχνών. Ως Ακαδημαϊκός υπήρξε, επίσης, μέλος του Διοικητικού Συμβουλίου του Ιδρύματος Κώστα και Ελένης Ουράνη και το 1991 Γενικός Γραμματέας του. Το 1994 διατέλεσε Γραμματέας των Δημοσιευμάτων της Ακαδημίας Αθηνών. Για τη συμβολή του στην κριτικογραφία των τελευταίων δεκαετιών του 20^{ου} αιώνα (κυρίως στον χώρο της

¹ Βλ. σχετικά με το συγκεκριμένο θέμα και: Γιώργος Ανδρειωμένος, *Από τη στράτευση στην αμφισβήτηση. Λόγοι και αντίλογοι στην «Επιθεώρηση Τέχνης»*, Αθήνα: Ι. Σιδέρης 2020, όπως επίσης και: Γιάννης Δημητροκάκης & Αναστασία Νάτσινα (επιμ.), *Μεταπολίτευση 1974-1981. Λογοτεχνία και πολιτισμική ιστορία*, Ρέθυμνο: Εκδόσεις της Φιλοσοφικής Σχολής Πανεπιστημίου Κρήτης 2021 και Δημήτρης Τζιόβας, *Η Ελλάδα από τη χούντα στην κρίση. Η κουλτούρα της Μεταπολίτευσης*, μτφρ. Ζωή Μπέλλα-Αρμάου & Γιάννης Στάμος, Αθήνα: Gutenberg 2022.

πεζογραφίας) τιμήθηκε τρεις φορές με το Κρατικό Βραβείο Λογοτεχνικού Δοκιμίου και Κριτικής (1958, 1966, 1982). Έθεσε ο ίδιος τέλος στη ζωή του το 1998, μετά από πολύμηνη μάχη με οξεία μορφή λευχαιμίας, όταν κατάλαβε ότι δεν είχε πλέον ελπίδες να την κερδίσει. Κληροδότησε την κινητή και ακίνητη περιουσία του, τη βιβλιοθήκη και το προσωπικό του Αρχείο στο Ίδρυμα της Ακαδημίας Αθηνών².

Τα πεδία της κριτικής ενασχόλησής του στάθηκαν κυρίως η πεζογραφία, παλαιότερη και νεότερη, λιγότερο ζητήματα γενικότερης Θεωρίας³ ή επιλεκτικά το ποιητικό πεδίο (π.χ. ο Παλαμάς). Ο Σαχίνης, όπως επισημαίνει ο Παναγιώτης Μαστροδημήτρης, «συνδύασε τον αξιολογικό στοχασμό με την ερευνητική γνώση και πρότεινε [...] μιαν ενιαία αντίληψη της μελέτης της λογοτεχνίας αξιοποιώντας ωφέλιμα το αγγλοσαξονικό πρότυπο του *scholar-criticism*»⁴. Επίσης, σύμφωνα με τη Βενετία Αποστολίδου, «[...] τρία [αποτέλεσαν] τα κριτήριά του: α) το μορφικό, β) το ιστορικό, γ) το ηθικό κριτήριο, το οποίο προσδιορίζεται με το ερώτημα “πού αποβλέπει το λογοτεχνικό έργο”»⁵. Στη μακρόχρονη θητεία του στη λογοτεχνική κριτική πολλές φορές αποτίμησε με αυστηρότητα βιβλία και συγγραφείς, μη διστάζοντας να διατυπώνει τις αξιολογικές του κρίσεις με οξύ τρόπο.

1. Για το κριτικό και γραμματολογικό έργο του Σαχίνη

Ειδικότερα, ο Απόστολος Σαχίνης ασχολήθηκε (από το πεδίο της πεζογραφίας) με: α') το Ιστορικό μυθιστόρημα και τους πεζογράφους του⁶ (σύμφωνα με τη δική του κατάταξη): Παναγιώτη Σούτσο, Αλέξανδρο Σούτσο, Ιάκωβο Πιτζιπιό, Γρηγόριο Παλαιολόγο, Επαμεινώνδα Φραγκούδη, Αλέξανδρο Ραγιαβή, Στέφανο Ξένο, Κωνσταντίνο Ράμφο, Σπυρίδωνα Ζαμπέλιο, Εμμανουήλ Ροΐδη, Νικόλαο Μακρή, Δημήτριο Βικέλα· β') το Ηθογραφικό μυθιστόρημα και τους πεζογράφους του (σύμφωνα με τη δική του κατάταξη): Παύλο Καλλιγιά, Γεώργιο Δροσίνη, Αντρέα Καρκαβίτσα, Ιωάννη Κονδυλάκη, Αλέξανδρο Παπαδιαμάντη, Κωνσταντίνο Χατζόπουλο, Κωνσταντίνο Θεοτόκη· γ') το Αστικό μυθιστόρημα και τους πεζογράφους του (σύμφωνα με τη δική του κατάταξη): Γιάννη Ψυχάρη, Γρηγόριο Ξενόπουλο, Εμμανουήλ Λυκουόδη, Κωνσταντίνο Χρηστομάνο, Κώστα Παρορίτη, Παύλο Νιρβάνα, Διονύσιο Κόκκινο· δ') υο μυθιστόρημα της εφηβικής ηλικίας, τις «ταξιδιωτικές εντυπώσεις», το πολεμικό μυθιστόρημα και τους πεζογράφους του⁷ (σύμφωνα με τη δική του κατάταξη): Κοσμά Πολίτη, Νίκο Καζαντζάκη, Στρατή Μυριβήλη, Ηλία Βενέζη, Μ. Καραγάτση, Άγγελο Τερζάκη, Γιώργο Θεοτοκά, Θανάση Πετσάλη, Γιάννη Μπεράτη, Γιάννη Χατζίνη, Αλίγια Νάκου, Γαλάτεια Καζαντζάκη, Τάσο Αθανασιάδη, Γεράσιμο Γρηγόρη, Γιάννη Μαργιλή, Μιχάλη Περάνθη, Νίκο Πολίτη· ε') τον Αλκιβιάδη Γιαννόπουλο ως «πρόδρομο των νεότερων πεζογράφων»· στ') τη «λυρική ηθογραφία» και τη «γυναικεία πεζογραφία»· ζ') έγραψε, ακόμη, κριτικά κείμενα για τους πεζογράφους: Άγγελο Βλάχο, Δημήτρη Χατζή, Νίκο Αθανασιάδη, Σπύρο Πλασκοβίτη,

² Βλ. περισσότερα για τον Απόστολο Σαχίνη στην Ψηφιακή Βιβλιοθήκη της Ακαδημίας Αθηνών: <https://digitallibrary.academyofathens.gr/archive/item/12477> (προσπελάστηκε: 17/07/2022), στην ψηφιακή βάση εργασιολογικών δεδομένων: <https://biblionet.gr/%cf%80%cf%81%ce%bf%cf%83%cf%89%cf%80%ce%bf/?personid=12956> (προσπελάστηκε: 17/07/2022). Επίσης, βλ. τη συνέντευξή του στον Μισέλ Φάις, *Διαβάζω*, τχ. 382, Φεβρουάριος 1998, σ. 48, και το βιο-εργογραφικό σημείωμα του Π. Δ. Μαστροδημήτρη στο: *Η νεοελληνική σύνθεση. Θέματα και κατευθύνσεις της νεοελληνικής λογοτεχνίας*, Αθήνα: Νεφέλη 1999, σσ. 349-352.

³ Βλ. Απόστολος Σαχίνης, *Το νεοελληνικό μυθιστόρημα: Ιστορία και κριτική*, Αθήνα: Βιβλιοπωλείον της Εστίας³ 1991.

⁴ Παναγιώτης Μαστροδημήτρης, *Εισαγωγή στη Νεοελληνική Φιλολογία*, Αθήνα: Δόμος 1996, σ. 247.

⁵ Βενετία Αποστολίδου, *Η λογοτεχνία στο πανεπιστήμιο. Η συγκρότηση της επιστήμης της Νεοελληνικής Φιλολογίας (1942-1982)*, Αθήνα: Πόλις 2022, σ. 255.

⁶ Βλ. Απόστολος Σαχίνης, *Το ιστορικό μυθιστόρημα*, Αθήνα: Κωνσταντινίδη³ 1981.

⁷ Βλ. Απόστολος Σαχίνης, *Η σύγχρονη πεζογραφία μας: το μυθιστόρημα της εφηβικής ηλικίας, οι ταξιδιωτικές εντυπώσεις, το πολεμικό μυθιστόρημα*, Αθήνα: Εστία⁴ 2000.

Βασίλη Βασιλικό, Αντώνη Σαμαράκη, Κώστα Κοτζιά⁸. η') έγραψε επίσης για τους «ξένους πεζογράφους του αισθητισμού»: Theophile Gautier, Edgar Allan Poe, Charles Baudelaire, Gustave Flaubert, John Ruskin και τους «Προοραφηλίτες»: Algernon Charles Swinburne, Walter Pater, James Abbott McNeill Whistler, Joris Karl Huysmans και τους «τελευταίους Γάλλους πεζογράφους της decadence»: George Moore, Oscar Wilde, Gabriele D'Annunzio, Aubrey Beardsley και τα λογοτεχνικά περιοδικά *The Yellow Book* και *The Savoy*, καθώς και για τους «νεοέλληνες πεζογράφους του αισθητισμού»: Νικόλαο Επισκοπόπουλο, Περικλή Γιαννόπουλο, Παύλο Νιρβάνα, Σπήλιο Πασαγιάννη, Νίκο Καζαντζάκη, Κωνσταντίνο Χρηστομάνο, Πλάτωνα Ροδοκανάκη⁹. θ') ασχολήθηκε με τη θεωρία και την ιστορία του μυθιστορήματος στην Ελλάδα από το 1760 έως το 1870¹⁰. ι') τέλος, δημοσίευσε εργασίες για το αφηγηματικό έργο του Πετσάλη Διομήδη.

2. Αρχείο Σαχίνη-Δέκα είδη τεκμηρίων

Η έρευνα γύρω από τη ζωή και το έργο του Απόστολου Σαχίνη, μετά τη βιβλιογραφική και κριτικογραφική μελέτη, συνεχίστηκε με την καταλογογράφηση του Αρχείου Σαχίνη στην Ακαδημία Αθηνών¹¹. Το Αρχείο του αποτελείται, σύμφωνα με την ενημέρωση που είχα από τις αρμόδιες υπαλλήλους της Ακαδημίας, από 14 μεγάλες κούτες από χαρτόνι. Οι κούτες αυτές μεταφέρθηκαν σε αποθηκευτικό χώρο της Βιβλιοθήκης της Ακαδημίας, μετά τον θάνατο του αείμνηστου καθηγητή τον Δεκέμβριο του 1997, από το οίκημα του προσωπικού του γραφείου, το οποίο είχε κληροδοτηθεί, όπως προαναφέρθηκε, στην Ακαδημία. Ο ακριβής χρόνος της μεταφοράς δεν μου έγινε γνωστός. Τα περιεχόμενά τους είναι ποικίλα και κατανεμημένα με τυχαία σειρά εντός των κουτιών, τα οποία είναι εξωτερικά αριθμημένα, σχετικά καινούργια, ενώ όσα περιέχονται σε αυτά δεν είναι όλα στην ίδια καλή κατάσταση. Σ' αυτήν την πρώτη καταλογογράφηση προέκυψαν κάποιες πολύ ενδιαφέρουσες παρατηρήσεις και σημαντικά ερευνητικά ερωτήματα. Επίσης, ήρθαν για πρώτη φορά στο φως αρκετά καινούργια στοιχεία, όπως το Συγγραφικό Ημερολόγιο και χειρόγραφα ταξιδιωτικών κειμένων, τα οποία ο Σαχίνης υπέγραφε με ψευδώνυμο. Στο πολύτιμο αυτό αρχείο κατεγράφησαν 10 είδη τεκμηρίων.

2.1. Τεκμήριο Α'

Μέρος του Αρχείου του καθηγητή Κωνσταντίνου Κόντου, το οποίο αποτελείται από πολλά ντοσιέ και φακέλους κάπως διαβρωμένα, καθώς η υγρασία και ακολούθως η απότομη φυσική ξήρανσή τους σε όχι κατάλληλες συνθήκες τα έχει καταστήσει εύθριπτα. Τα περιεχόμενα αυτών των φακέλων είναι τετράδια και φύλλα με λήμματα λεξιλογικά, που προέρχονται από σημειώσεις πάνω στο *Ομηρικό Λεξικό* του Πανατζίδου καθώς και με σημειώσεις που εμπλουτίζουν ή/και τροποποιούν τις *Φιλολογικές Παρατηρήσεις* του Κωνσταντίνου Κόντου του 1887 με σχόλια και δελτία λημμάτων για τον *Πανηγυριστή* του Νεοφύτου Δούκα, *Τα Σούτσια* και τον *Παναγιώτη Σούτσο* του 1853, τη *Γραμματική* του Βερναδάκη, *Σχόλια για τον Διονύσιον Θράκα*, τα *Φιλολογικά Πάρεργα* του Φιλίππου Ιωάννου κ.ά.π. Υπάρχουν, επίσης, έγγραφα, επιστολές, το βιβλίο του Ταμείου της *Επιστημονικής Εταιρείας*, με υπογραφές του Κωνσταντίνου Κόντου και άλλα έντυπα, όπως ένα φύλλο της εφημερίδας *Παλιγγενεσία* του 1873, της εφημερίδας *Κλειώ* της Τεργέστης του 1883, διάφορα διόγραφα και

⁸ Βλ. Απόστολος Σαχίνης, *Νέοι πεζογράφοι: είκοσι χρόνια νεοελληνικής πεζογραφίας, 1945-1965*, Αθήνα: Βιβλιοπωλείον της Εστίας 1984.

⁹ Βλ. Απόστολος Σαχίνης, *Η πεζογραφία του αισθητισμού*, Αθήνα: Βιβλιοπωλείον της Εστίας 41981.

¹⁰ Βλ. Απόστολος Σαχίνης, *Θεωρία και άγνωστη ιστορία του μυθιστορήματος στην Ελλάδα 1760-1870*, Αθήνα: Καρδαμίτσα 21992.

¹¹ Πολύτιμη ήταν η βοήθεια του Προέδρου της Ακαδημίας κ. Αντωνίου Ρεγκάκου, του Γενικού Γραμματέα της κ. Χρήστου Ζερεφού και του καθηγητή κ. Γιώργου Ανδρειωμένου, τους οποίους και ευχαριστώ θερμά.

συμβολαιογραφικές πράξεις του 1885, ένα έγγραφο της Ακαδημίας προς τον «Πρόεδρο της Επιστημονικής Εταιρείας», όπου πιστοποιείται ότι με ημερομηνία 14 Μαΐου 1892 η Ακαδημία (*Συναία Ακαδημία*) παραχώρησε ένα γραφείο στο υπόγειό της, για να στεγαστεί το αρχείο της *Επιστημονικής Εταιρείας*. Σχετικά με τον Κωνσταντίνο Κόντο σημειώνουμε ότι γεννήθηκε το 1834 στην Άμφισσα και πέθανε το 1909 στην Αθήνα. Ήταν από τους σημαντικότερους γλωσσολόγους και κριτικούς φιλολόγους του 19^{ου} αιώνα, και κατά την πολύχρονη πανεπιστημιακή του διαδρομή ανέδειξε πολλούς επιφανείς μαθητές, όπως τον Γεώργιο Χατζιδάκι και τον Θεοφάνη Κακριδή. Υπήρξε επίσης ο ιδρυτής και εκδότης του περιοδικού *Λόγιος Ερμής* και στέλεχος πολλών Επιστημονικών Ενώσεων¹². Εφόσον το αρχείο του Κόντου αποτελεί μέρος του Αρχείου Σαχίνη, εικάζεται ότι ο Απόστολος Σαχίνης είχε φυλάξει το πολύτιμο αυτό αρχείο στο γραφείο του, για να το μελετήσει, αλλά δεν πρόλαβε, καθώς τα προαναφερόμενα έγγραφα βρίσκονται με τυχαία σειρά και κάπως αναμειγμένα με τα υπόλοιπα τεκμήρια του Αρχείου Σαχίνη, γεγονός που οδηγεί στο συμπέρασμα ότι δεν έτυχαν κάποιας συστηματικής αρχειοθέτησης.

2.2. Τεκμήριο Β'

Ένας φάκελος με τυπογραφικά δοκίμια, σημειώσεις και επιστολές σχετικές με το *Λεξικό Τοπωνυμίων της Νοτιοδυτικής Πελοποννήσου* (1967) του Δημητρίου Γεωργακά που εκπονήθηκε με τη συνεργασία του καθηγητή του Πανεπιστημίου της Β. Ντακότα William McDonald. Υπενθυμίζεται για τον καθηγητή Δημήτριο Γεωργακά ότι γεννήθηκε το 1908 στο Σιδηρόκαστρο Τριφυλίας του νομού Μεσσηνίας και πέθανε το 1990 στις ΗΠΑ. Μετά από σπουδές στα πανεπιστήμια των Αθηνών και του Βερολίνου, υπηρέτησε για δώδεκα χρόνια ως συντάκτης στο *Κέντρο του Ιστορικού Λεξικού της Ακαδημίας Αθηνών*. Ήταν μαθητής του γλωσσολόγου Γ. Χατζιδάκι. Ξεκίνησε την ακαδημαϊκή του σταδιοδρομία το 1947 στο Πανεπιστήμιο του Σικάγο και την ολοκλήρωσε το 1975 στο Πανεπιστήμιο της Β. Ντακότα, όπου ίδρυσε και διηύθυνε για είκοσι περίπου χρόνια *Κέντρο Νεοελληνικής Γλώσσας*¹³.

2.3. Τεκμήριο Γ'

Φάκελοι με χειρόγραφα του Α. Σαχίνη: Το χειρόγραφο *Συγγραφικό Ημερολόγιο* σε Α' και Β' Μέρος που αποτελείται από 2.322 αριθμημένες σελίδες και αφορά σε καταγραφές από τις 2-3-1936 έως και τις 2-11-1995 (χωρισμένο σε δύο χρονικές περιόδους: 1936-1971 και 1971-1995). Οι καταγραφές αυτές αποτέλεσαν την πηγή των *Τετραδίων Κριτικής* του που εκδόθηκαν από τις Εκδόσεις *Εστία* από το 1978 έως και το 1996. Το Ημερολόγιο ξεκινά με τη φράση: «Σήμερα αποφάσισα να αρχίσω να γράφω αυτές τις σημειώσεις. Θα είναι σαν ένα Ημερολόγιο αλλά περισσότερο θα γράφω μικρές κριτικές για τα βιβλία που θα διαβάζω.» Επίσης υπάρχουν χειρόγραφες ομιλίες του Σαχίνη όπως π.χ. μία ομιλία για τη συμπλήρωση έξι χρόνων από τον θάνατο του Παλαμά, μία του 1964 για τον Παλαμά ως πεζογράφος κ.ά.

2.4. Τεκμήριο Δ'

Φωτοτυπημένα βιβλία, κυρίως παλαιότερα, ελληνικά και ξενόγλωσσα. Αναφέρονται ενδεικτικά: *Ηθική και Λογοτεχνία των Ζακ Ριβιέρ και Ραμόν Φερναντέζ* σε έκδοση του *Γαλλικού Ινστιτούτου* χωρίς χρονολόγηση, του Αντωνίου Χαλά *Τα σατυρικά γυμνάσματα του Παλαμά* του 1933 και *Η Αλληλογραφία μου με τον ποιητή μας Κ. Παλαμά* του 1934, η *Εισαγωγή*

¹² Βλ. σχετικά: «ΒΡΑΒΕΙΟ ΚΩΝ/ΝΟΥ ΚΟΝΤΟΥ. Ο Κωνσταντίνος Κόντος και το “Κόντειο διαγώνισμα”», στην ιστοσελίδα του ΕΚΠΑ: https://www.deanphil.uoa.gr/klirodotimata/brabeio_konntoy_kontoy/ (προσπελάστηκε: 17/07/2022).

¹³ Βλ. σχετικά και ιστοσελίδα αφιερωμένη στο έργο του: <http://georgakas.lit.auth.gr/dgeorgakas/index.php/component/users/?view=reset&Itemid=101> (προσπελάστηκε: 17/07/2022).

στον Ερωτόκριτο του Ξανθουδίδου του 1915, του Γιουστάβ Σανσόν *Μεθοδολογία της Ιστορίας* του 1925 κ.ά.

2.5. Τεκμήριο Ε΄

Βιβλία και μελέτες σε χειρόγραφα ή δακτυλόγραφα, τα οποία υποβλήθηκαν από τους/τις συντάκτες/τριές τους στην Ακαδημία Αθηνών ως συμμετοχές για Διαγωνισμούς της Ακαδημίας όπως Διηγήματος του *Ιδρύματος Κώστα Ουράνη*, το *Βραβείο Αγγελετοπούλου* κ.ά. Σχετικά με την ποικιλία των θεματικών τους αναφέρονται ενδεικτικά οι εξής τίτλοι: *Ιστορία του Βιοτικού Ορχομενού* (1968), *Περί της Μνηστείας εις το Βυζαντινόν Δίκαιον* (1979), *Διεθνής και Εσωτερική Δικαιοδοσία κατά τον Νέο Κώδικα Πολιτικής Δικονομίας* (1972), *Η προστασία των καταναλωτών από επαχθείς συμβατικές ρήτρες* (1988), *Το πρόβλημα της οριοθέτησεως της υφαλοκρηπίδας* (1992), *Ζωή, ήθη κι έθιμα της Αιγιάλειας της παλιάς Βοστίτσας* (1955) κ.ά.

2.6. Τεκμήριο ΣΤ΄

Φωτογραφίες και επιστολικές κάρτες: βρέθηκαν 82 ασπρόμαυρες φωτογραφίες από την παιδική και τη νεανική ηλικία του Απόστολου Σαχίνη (έως και το 1968) και 36 επιστολικές κάρτες. Οι κάρτες έχουν αποστολέα τον πατέρα του Δημήτρη Σαχίνη, παραλήπτρια τη μητέρα του Αμαλία Παπαχελά με σημείωση: *για Λάλαν ή Λαλάκη Σαχίνη*. Χρονολογούνται από το 1927 έως και το 1939 και το περιεχόμενό τους αφορά σε σύντομα νέα από τα ταξίδια του πατέρα του Α. Σαχίνη, με ερωτήσεις για τη μαθητική πρόοδο του μικρού του γιου, τα μαθήματα και το σχολείο του, αλλά και τις διακοπές και τα θαλασσιά του μπάνια. Υπάρχουν, επίσης, δύο κάρτες με αποστολέα τον Α. Σαχίνη και παραλήπτρια τη μητέρα του, όταν ο ίδιος ήταν σε ηλικία 10 ετών και ταξίδευε με τον πατέρα του στο εξωτερικό. Από το περιεχόμενο των καρτών πιθανολογείται ότι οι γονείς του βρίσκονταν σε διάσταση. Τα ερευνητικά ερωτήματα που προκύπτουν είναι: γιατί στο Αρχείο του Α. Σαχίνη δεν υπάρχουν άλλες φωτογραφίες παρά μόνο αυτές από την παιδική και νεανική ηλικία του, έως περίπου τα 50 του έτη; Γιατί δεν βρέθηκε ούτε μία φωτογραφία των 30 τελευταίων ετών της ζωής του; Γιατί δεν βρέθηκε ούτε μία επιστολή με αποστολέα ή με παραλήπτη τον Α. Σαχίνη; Υπάρχουν κάπου αλλού; Δεν διεσώθησαν; Ο ίδιος έδειξε φροντίδα μόνο γι' αυτές τις φωτογραφίες και τις κάρτες; Σημειώνεται ότι βρίσκονται συγκεντρωμένες και φυλαγμένες σε ένα ξυλόγλυπτο κουτί από χειροτεχνική μαθητική δραστηριότητα του ίδιου (της Ζ' τάξης, όπως αναγράφεται).

2.7. Τεκμήριο Ζ΄

Βρέθηκαν περιοδικά λογοτεχνικά: 49 τεύχη της *Νέας Εστίας*, 8 τεύχη της *Ανακίνησης*, 3 της *Πνευματικής Κύπρου*, 1 της *Ηπειρωτικής Εστίας*, 1 τεύχος του *Πολίτη*, 2 τεύχη του *Διαβάζω*, 13 τεύχη της *Νέας Πορείας*, 4 τεύχη από το *Δώμα*, 6 τεύχη της *Ευθύνης*, 1 τεύχος της *Νέας Σκέψης*. Σε πολλά από αυτά, αλλά όχι σε όλα, υπάρχουν κείμενα του ίδιου και κείμενα με κρίσεις και αναφορές σε βιβλία του.

2.8. Τεκμήριο Η΄

Μικρά ημερολόγια από το 1947-1997, όπου σημείωνε τα θερινά θαλάσσια μπάνια του με τη μορφή καθημερινών σημειώσεων με μολύβι, αδιαλείπτως επί 50 χρόνια, σε περιοχές πλησίον της Αττικής (Κινέτα, Βουλιαγμένη, Πόρος, σε μερικές περιπτώσεις αναγράφεται το όνομα του πλοίου με το οποίο ταξίδευε έως εκεί) κατά τους μήνες Ιούνιο, Ιούλιο, Αύγουστο και Σεπτέμβριο. Στα δύο τελευταία, δηλαδή για τα έτη 1996 και 1997, εποχή της ασθένειάς του, δεν υπάρχουν καταγραφές. Αξιοπαρατήρητο ότι, εκτός από αυτές τις καταγραφές, δεν υπάρχει σημειωμένο τίποτε άλλο.

2.9. Τεκμήριο Θ'

Πολύ σημαντική ανακάλυψη αποτέλεσε ένας Φάκελος υπό τον τίτλο *Ταξιδιωτικά Ημερολόγια 1965-1975*. Περιλαμβάνει 10 ενότητες χειρογράφων με κείμενα ταξιδιωτικών εντυπώσεων και την υπογραφή *Στέφανος Φαβιάτος*. Ύστερα από έρευνα διαπιστώθηκε ότι τα κείμενα αυτά δημοσιεύτηκαν στα περ. *Νέα Εστία* και *Νέα Πορεία* με το όνομα «Στέφανος Φαβιάτος», χωρίς πουθενά να αναφέρεται το όνομα του Α. Σαχίνη. Συγκρίνοντας, ωστόσο, τα χειρόγραφα καταλήγουμε στο συμπέρασμα ότι είναι γραμμένα από τον ίδιο και κάνοντας μια συγκριτική αντιπαραβολή με τα ταξιδιωτικά έγγραφα που αρχειοθετούσε, αποδεικνύεται πως πρόκειται για εντυπώσεις από μέρη που είχε ο ίδιος επισκεφθεί στα πολυάριθμα ταξίδια του. Τα ταξιδιωτικά έγγραφα που βρέθηκαν καταλαμβάνουν το μεγαλύτερο ίσως μέρος του Αρχείου του: Χάρτες, οδικοί και άλλοι, προγράμματα ταξιδιωτικών γραφείων, αποδείξεις από ξενοδοχεία, εισιτήρια, ταξιδιωτικοί Οδηγοί, κάρτες και πολύ πλούσιο υλικό με έγχρωμα φυλλάδια από πολλές χώρες. (Ισπανία, Πορτογαλία, Γαλλία, Αγγλία, Γερμανία, Κύπρος, Βέλγιο, Λουξεμβούργο, Δανία, Ολλανδία, Νορβηγία, Φινλανδία, Σουηδία, Αυστρία, Τυνησία, Μαρόκο, Πολωνία, Αλβανία, Ιταλία, Τουρκία, πρώην Γιουγκοσλαβία, Ουγγαρία, Ελβετία, Τσεχοσλοβακία, Ρουμανία, Καναδάς, ΗΠΑ. κ.ά.)

2.10. Τεκμήριο Ι'

Ένας φάκελος με πολλά έγγραφα που σχετίζονται με την επιστημονική και ακαδημαϊκή του καριέρα στο Πανεπιστήμιο, όπου υπάρχουν όλες οι Εισηγητικές Εκθέσεις καθώς και τα Πρακτικά της εκλογής του ως έκτακτου Καθηγητή και ως τακτικού Καθηγητή. Εισηγήσεις δικές του με προτάσεις καταλόγων βιβλίων, κυρίως ξενόγλωσσων, για να αγοραστούν από το Σπουδαστήριο Ελληνισμού του Α.Π.Θ. Αιτήσεις για αναγνώριση προϋπηρεσίας και αντίστοιχα η πιστοποίηση της προϋπηρεσίας του κ.ά.

Στον φάκελο αυτόν βρίσκονται οι εισηγητικές εκθέσεις του Λίνου Πολίτη τόσο για το *Ιστορικό Μυθιστόρημα* όσο και για την *Πανδώρα*, η επανάκριση του μετά τη δικτατορία (Πρακτικό 1270/24-10-1974) μαζί με των Μαστροδημήτρη, Τσολάκη και Μητσάκη, έγγραφα που δεν υπάρχουν πλέον, όπως αναφέρεται από τη Βενετία Αποστολίδου¹⁴, στα Αρχεία του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, όπως και όλο το ιστορικό της αναπομπής του από το Υπουργείο Παιδείας κατά τη διάρκεια της δικτατορίας: απόφαση αναπομπής του Υπουργείου (10-11-1970), η αρνητική εισηγητική έκθεση των Μπουμπουλίδη και Κόλλια (15-02-1971), τα Πρακτικά από τη συνεδρίαση του ειδικού εκλεκτορικού σώματος που συγκροτήθηκε για να επανεξετάσει την εκλογή του (19-05-1971), τα οποία δείχνουν γιατί καθυστέρησε ο διορισμός του στο Πανεπιστήμιο της Θεσσαλονίκης (18-03-1972) ενώ είχε εκλεγεί δύο χρόνια νωρίτερα (19-03-1970). Όλα τα παραπάνω στοιχεία ολοκληρώνουν αλλά και ανατρέπουν αρχειά την εικόνα που έχουμε για την πορεία του στο Πανεπιστήμιο.

Αξίζει να σημειωθεί ότι όλες οι αρνητικές εισηγήσεις ή τοποθετήσεις εναντίον του κατά τη διάρκεια της δικτατορίας, στη μακρά περιπέτεια των ακαδημαϊκών του κρίσεων, (στην εισηγητική έκθεση για το Πανεπιστήμιο των Ιωαννίνων στις 15-12-1967, στα Πρακτικά της εκλογής του ως έκτακτου εντεταλμένου καθηγητή στις 25-01-1968 και ο διορισμός δύο ολόκληρα χρόνια αργότερα στις 13-01-1970, στην εισηγητική έκθεση για τη Β' Έδρα ΝΕΦ στο ΑΠΘ, τα Πρακτικά της αντίστοιχης συνεδρίασης, στην εισηγητική έκθεση στις 15-02-1971 – όπως φαίνεται και από μία δική του επιστολή που αντικρούει αιτιάσεις για τη «συμπεριφορά» του) δεν επικαλούνται τόσο στοιχεία γύρω από την επιστημονική του ικανότητα όσο χαρακτηριστικά που σχετίζονται με την ιδιότητα και το έργο του ως κριτικού της λογοτεχνίας αλλά και στοιχεία, όπως τα ονομάζουν όσοι τον καταψηφίζουν, «συμπεριφοράς», «άτεγκτων απόψεων», «κακών σχέσεων με τους συναδέλφους» κ.ά.

¹⁴ Βλ. Βενετία Αποστολίδου, *Η λογοτεχνία στο πανεπιστήμιο*, ό.π., σ. 275.

Συμπερασματικά

Ο Απόστολος Σαχίνης, όντας ένας άνθρωπος με ιδιαίτερο απ' ό,τι συνάγεται ψυχισμό, απόλυτος, με αυστηρή προσήλωση στη συνήθεια και στις καθημερινές ρουτίνες –είτε αυτές αφορούσαν τα θαλασσινά του μπάνια είτε την τήρηση του Συγγραφικού του Ημερολογίου– φαίνεται πως έζησε μια μονήρη ζωή. Χωρίς να έχει ενταχθεί ποτέ στο πανεπιστημιακό «κλίμα» και να γίνει αποδεκτός, τήρησε αποστάσεις από τους/τις συναδέλφους του, μια που φαίνεται ότι την νοοτροπία τους δεν μπορούσε να την υιοθετήσει· κι εκείνοι/ες κρατήθηκαν μακριά του. Ο ίδιος δεν ήταν διατεθειμένος να ελιχθεί, να προσαρμοστεί ή να αλλάξει τα αντιληπτικά του σχήματα στο όνομα της αποδοχής των άλλων. Στα κρίσιμα χρόνια της «αποχουντοποίησης» των Πανεπιστημίων, ο διορισμός του –εν μέσω της δικτατορίας και μετά από την απόλυση του Καρατζά από το ΑΠΘ– φορτίστηκε αρνητικά. Παρόλη την ένθερμη υποστήριξή του από τον Γιώργο Σαββίδη, ο οποίος, στη συνεδρίαση της επανάκρισής του το 1974, εισηγήθηκε πως «έχει ταλαιπωρηθεί πολύ και είναι θέμα δικαίου να επανακριθεί θετικά», η καχυποψία παρέμεινε, καθώς ο ίδιος άθελά του ίσως, την τροφοδοτούσε με την άρνηση της προσαρμογής του σε νέα δεδομένα, όποια κι αν ήταν αυτά – όχι για λόγους πολιτικούς αλλά για λόγους ιδιοσυγκρασιακούς. Πιθανόν στην Ακαδημία Αθηνών να βρήκε έναν χώρο που ταίριαζε περισσότερο στην προσωπικότητά του, εκεί ίσως να ένωσε, κάπως, ότι «ανήκει», γεγονός που φάνηκε και από τη διαθήκη του¹⁵. Ιδιόρρυθμος και αυστηρός και μάλλον γι' αυτό απορριπτός από πολλούς, τελείωσε τη ζωή του μόνος, όπως την έζησε.

Υστερα από συνεντεύξεις με παλιούς/ές συνεργάτες/ιδες του¹⁶, οι οποίοι/ες με μεγάλη προθυμία δέχτηκαν να συνεισφέρουν στην έρευνα γύρω από την περιθωριοποιημένη σήμερα πνευματική αυτή μορφή, συμπληρώνω σιγά σιγά το πορτρέτο του κριτικού, καθηγητή και αείμνηστου Ακαδημαϊκού Απόστολου Σαχίνη. Θεωρώ ότι πρόκειται για μια παρεξηγημένη, εν πολλοίς, φυσιογνωμία, η περίπτωση της οποίας αξίζει να αναδειχθεί περαιτέρω. Αλλά επ' αυτού θα επανέλθω, όταν η εικόνα θα έχει πλήρως σχηματιστεί.

Κλείνω την παρούσα Εισήγηση με το πολύ εύστοχο σχόλιο του Αλέξη Ζήρα για τον άνθρωπο Απόστολο Σαχίνη¹⁷ –με τον οποίο είχε συνεργαστεί αρκετές φορές και στα πλαίσια της Κριτικής Επιτροπής Κρατικών Βραβείων– λίγο μετά την αυτοχειρία του:

Τυφλή αίσθηση του καθήκοντος, που εντούτοις έφτανε σε σημείο μονομανίας, προστατευμένη από έναν χαρακτήρα δυσπροσάρμοστο και μονοκόμματο σε όλες τις επιλογές του. Τού ήταν αδιανόητη οποιαδήποτε υποχώρηση ή συνδιαλλαγή σε μία αντιπαράθεση ή και σε έναν διάλογο όπου η «άλλη πλευρά» δεν είχε την εκτίμησή του. Και νομίζω ότι αυτή η αποστασιοποίησή του (οφειλόμενη όχι μόνο στην ιδιοσυγκρασία του και στην αγάπη του προς την βρετανική παράδοση αλλά και στην αμέριστη αφοσίωσή του στον έλεγχο της λογικής) καθόριζε και τη στάση του στο διάστημα της παραμονής του στο «καθαρτήριο» του '75. Απέναντι στις σπασμωδικές κινήσεις άλλων συναδέλφων του που αναζητούσαν ευκαιριακές συμμαχίες δίνοντας εύκολα καινούργιες ομολογίες πίστεως και διαγράφοντας εν μια νυκτί παλιούς θεούς και ανθρώπους, ο Απόστολος Σαχίνης έδειχνε απόλυτα ψύχραιμος. [...] Όπως και να 'χει ήταν συνεπής μέχρι τέλους σ' αυτό το πνεύμα του απόλυτου. Με τον ίδιο τρόπο που ήταν αδιαπραγμάτευτα ορισμένα κριτήρια ηθικής αξιολόγησης του προσορισμού της λογοτεχνίας, φαίνεται πως ήταν αδιαπραγμάτευτη γι' αυτόν και η ουσία της αξιοπρέπειας μπροστά στον Θάνατο.

¹⁵ Βλ. περισσότερα στην ήδη αναφερθείσα πιο πάνω Ψηφιακή Βιβλιοθήκη της Ακαδημίας Αθηνών: <https://digitallibrary.academyofathens.gr/archive/item/19231> (προσπελάστηκε: 17/07/2022).

¹⁶ Όπως η Βικτωρία Καλαντζοπούλου, ο Παναγιώτης Πίστας, η Νίκη Λυκούργου, η Κρίστα Ανεμούδη-Αρζόγλου, τους οποίους και θερμά ευχαριστώ για την προθυμία τους.

¹⁷ Αλέξης Ζήρας, «Εργώμιο ενός γνώστη των πηγών», εφημ. *Η Κυριακάτικη Αυγή*, 14 Δεκεμβρίου 1997, σσ. 34-35.

Βιβλιογραφία

Πηγές

- Σαχίνης Απόστολος, *Η πεζογραφία του αισθητισμού*, Αθήνα: Βιβλιοπωλείον της Εστίας ¹1981.
- _____, *Το ιστορικό μυθιστόρημα*, Αθήνα: Κωνσταντινίδη ³1981.
- _____, *Νέοι πεζογράφοι: είκοσι χρόνια νεοελληνικής πεζογραφίας, 1945-1965*, Αθήνα: Βιβλιοπωλείον της Εστίας 1984.
- _____, *Το νεοελληνικό μυθιστόρημα: Ιστορία και κριτική*, Αθήνα: Βιβλιοπωλείον της Εστίας ³1991.
- _____, *Θεωρία και άγνωστη ιστορία του μυθιστορήματος στην Ελλάδα 1760-1870*, Αθήνα: Καρδαμίτσα ²1992.
- _____, «Συνέντευξη στον Μισέλ Φάις», *Διαβάζω*, τχ. 382, Φεβρουάριος 1998, σ. 48.
- _____, *Η σύγχρονη πεζογραφία μας: το μυθιστόρημα της εφηβικής ηλικίας, οι ταξιδιωτικές εντυπώσεις, το πολεμικό μυθιστόρημα*, Αθήνα: Εστία ⁴2000.

Βοηθήματα

- Ανδρειωμένος Γιώργος, *Από τη στράτευση στην αμφισβήτηση. Λόγοι και αντίλογοι στην «Επιθεώρηση Τέχνης»*, Αθήνα: Ι. Σιδέρης 2020.
- Αποστολίδου Βενετία, *Η λογοτεχνία στο πανεπιστήμιο. Η συγκρότηση της επιστήμης της Νεοελληνικής Φιλολογίας (1942-1982)*, Αθήνα: Πόλις 2022.
- Δημητρακιάκης Γιάννης & Αναστασία Νάτσινα (επιμ.), *Μεταπολίτευση 1974-1981. Λογοτεχνία και πολιτισμική ιστορία*, Ρέθυμνο: Εκδόσεις της Φιλοσοφικής Σχολής Πανεπιστημίου Κρήτης 2021.
- Ζήρας Αλέξης, «Εγκώμιο ενός γνώστη των πηγών», εφημ. *Η Κυριακάτικη Αυγή*, 14 Δεκεμβρίου 1997, σσ. 34-35.
- Μαστροδημήτρης Παναγιώτης, *Εισαγωγή στη Νεοελληνική Φιλολογία*, Αθήνα: Δόμος 1996.
- _____, *Η νεοελληνική σύνθεση. Θέματα και κατευθύνσεις της νεοελληνικής λογοτεχνίας*, Αθήνα: Νεφέλη 1999.
- Τζιόβας Δημήτρης, *Η Ελλάδα από τη χούντα στην κρίση. Η κουλτούρα της Μεταπολίτευσης*, μτφρ. Ζωή Μπέλλα-Αρμάου & Γιάννης Στάμος, Αθήνα: Gutenberg 2022.
- Ψηφιακή Βιβλιοθήκη της Ακαδημίας Αθηνών, <http://digitallibrary.academyofathens.gr/>

Αθανασία Μάλαμα
Μεταπτυχιακή Φοιτήτρια Πανεπιστημίου Πελοποννήσου

Η αρμονία στην ποίηση του Οδυσσέα Ελύτη: Φιλοσοφικές προσεγγίσεις από την αρχαιότητα έως τη σύγχρονη εποχή

Σκοπό της παρούσας εισήγησης αποτελεί η συνοπτική παρουσίαση των πτυχών της έννοιας της αρμονίας στο ποιητικό έργο του Οδυσσέα Ελύτη, οι οποίες αναλύονται στη διπλωματική μου εργασία από φιλοσοφική σκοπιά. Να σημειωθεί ότι ερμηνεύονται τα αντιπροσωπευτικότερα ποιήματα έξι ποιητικών συλλογών του νομπελίστα, επιλεγμένων με βάση τον βαθμό κατά τον οποίο προσφέρονται σε μια φιλοσοφική προσέγγιση της μελετώμενης έννοιας. Συγκεκριμένα, πρόκειται για τις συλλογές: *Προσανατολισμοί*, *Το Άξιον Εστί*, *Το φωτόδεντρο και η δέκατη τέταρτη ομορφιά*, *Τα ετεροθαλή*, *Τρία ποιήματα με σημαία ενκαιρίας* και *Ημερολόγιο ενός αθέατου Απριλίου*.

1. Το ευρύτερο πλαίσιο

Πριν από την πραγμάτευση της ελυτικής αναζήτησης της αρμονίας, κρίνεται απαραίτητη η αναφορά στο ευρύτερο πλαίσιο εντός του οποίου μπορεί αυτή να ενταχθεί. Είναι γνωστό ότι η έννοια της αρμονίας σημάδεψε τον υπερρεαλισμό¹, τη γενιά του Τριάντα², αλλά και το έργο λογοτεχνών όπως ο Διονύσιος Σολωμός³, ο Αλέξανδρος Παπαδιαμάντης⁴, ο Κ. Π. Καβάφης⁵, ο Νίκος Καζαντζάκης⁶ και ο Άγγελος Σικελιανός⁷. Επίσης, η αρμονία

¹ Βλ. ενδεικτικά, Πάνος Καραβίας, *Η διάρκεια του υπερρεαλισμού*, Αθήνα: Γαβριηλίδης 2006 [Μονόκερως, αριθ. 6], σσ. 36, 43, André Breton, *Μανιφέστα του σουρρεαλισμού*, εισ. - μτφρ. - σημ. Ελένη Μοσχονά, Αθήνα-Γιάννινα: Δωδώνη 1983, σσ. 64-65.

² Βλ. Γιώργος Θεοδοιάς, *Ελεύθερο πνεύμα*, επιμ. Κ. Θ. Δημαράς, Αθήνα: Βιβλιοπωλείον της «Εστίας» 2002 [Νέα Ελληνική Βιβλιοθήκη, αριθ. 22], σσ. 5-7, 13-74.

³ Βλ. Αγγελική Πανωφοροπούλου, *Η βεργιλιακή ανταγεία στην ποίηση του Σολωμού*, Αθήνα: Μνημοσύνη 1989, σσ. 10, 161-171.

⁴ Βλ. Κωστής Παλαμάς, «Αλέξανδρος Παπαδιαμάντης» [στο:] Γεωργία Φαρίνου-Μαλαματάρη (επιμ.), *Εισαγωγή στην πεζογραφία του Παπαδιαμάντη. Επιλογή κριτικών κειμένων*, Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης 2005 [Θεωρία και Κριτική της Λογοτεχνίας], σσ. 59-67.

⁵ Βλ. Κ. Θ. Δημαράς, «Μερικές πηγές της καβαφικής τέχνης» [στο:] Μιχάλης Πιερός (επιμ.), *Εισαγωγή στην ποίηση του Καβάφη. Επιλογή κριτικών κειμένων*, Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης 2003 [Θεωρία και Κριτική της Λογοτεχνίας], σσ. 73-97· Δημήτρης Ν. Μαρωνίτης, *Κ. Π. Καβάφης. Μελετήματα*, Αθήνα: Πατάκης 2007 [Γραφή και Ανάγνωση, αριθ. 2], σσ. 123-136· Ασπασία Παπαδοπεράκη, *Ο επικούρειος ποιητής Κ. Π. Καβάφης*, Αθήνα: Σήμα 2009, σ. 32· Filippo Maria Pontani, *Επτά δοκίμια ες μελετήματα για τον Καβάφη (1936-1974)*, πρόλ. Γ. Π. Σαββίδη, εισ. - μτφρ. Massimo Peri, Αθήνα: Μ.Ι.Ε.Τ. 1991, σσ. 49-72· Γ. Π. Σαββίδη, *Βασικά θέματα της ποίησης του Καβάφη. (Τρία δημόσια μαθήματα). Φύση και τέχνη. Έρως και θάνατος. Παρελθόν, παρόν και μέλλον*, Αθήνα: Ίκαρος 1993, σσ. 17-38.

⁶ Βλ. Γεώργιος Χ. Κουμάκης, *Νίκος Καζαντζάκης. Θεμελιώδη προβλήματα στη φιλοσοφία του*, Αθήνα 1996, σσ. 75-85, Χριστίνα Ντουσιά, «“Με αλήθεια και φαντασία”»: Ο Καζαντζάκης αυτοβιογραφούμενος [στο:] Roderick Beaton (επιμ.), *Εισαγωγή στο έργο του Καζαντζάκη. Επιλογή κριτικών κειμένων*, Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης 2011 [Θεωρία και Κριτική της Λογοτεχνίας], σσ. 558-560.

⁷ Βλ. Γεώργιος Αντωνόπουλος, «Η σχέση ανθρώπου-κόσμου προϋπόθεσις ερμηνείας του *Αλαφροϊσκιωτου*» [στο:] Ερατοσθένης Καψωμένος (επιμ.), *Εισαγωγή στην ποίηση του Σικελιανού. Επιλογή κριτικών κειμένων*,

απασχόλησε τον Ελύτη στα θεωρητικά του δοκίμια, που συγκεντρώνονται στους τόμους *Ανοιχτά χαρτιά*⁸ και *Εν λευκώ*⁹, ενώ τις σχετικές απόψεις του έχει διατυπώσει και σε ορισμένες συνεντεύξεις του¹⁰. Επομένως, καθίσταται πρόδηλο ότι ο στοχασμός γύρω από την αρμονία εντάσσεται σε ένα ευρύτερο περικείμενο και συνάδει με τους προβληματισμούς της νεωτερικής εποχής, η οποία, όπως έχει επισημάνει ο Δημήτρης Τζιόβας, αναζήτησε με ιδιαίτερη ένταση την αρμονία¹¹.

2. Η εντός της φύσης αρμονία

Αναλύοντας τώρα τις πτυχές της έννοιας της αρμονίας στο ελυτικό έργο, ωφέλιμο κρίνεται να εστιάσει κανείς πρώτα στην εντός της φύσης αρμονία στη «Γένεση»¹² του *Άξιον Εστί* καθώς και στην «Ωδή στη Σαντορίνη»¹³ των *Προσανατολισμών* με την αρωγή της προσωκρατικής φιλοσοφίας¹⁴. Μελετώντας τη «Γένεση», οι θεωρίες του Εμπεδοκλή¹⁵, του Αναξαγόρα¹⁶ και του Ηρακλείτου¹⁷ κρίνονται ιδιαίτερα σημαντικές στην προσπάθεια κατανόησης της αρμονίας στον φυσικό κόσμο. Ενδεικτικά, σημειώνεται εδώ η εμπεδοκλεία αντίληψη περί των τεσσάρων φυσικών αρχών από τις οποίες προέκυψε όλο το σύμπαν (φωτιά, νερό, αέρας, γη)¹⁸. Αυτή η αντίληψη απηχείται στους επτά ύμνους της «Γένεσης», στον καθέναν από τους οποίους τα τέσσερα αυτά φυσικά στοιχεία δεσπόζουν. Μάλιστα, ο ρόλος ιδιαίτερα του φωτός προβάλλεται ως κυρίαρχος, δεδομένου ότι η «Γένεση» αρχίζει με τον στίχο: «ΣΤΗΝ ΑΡΧΗ το φως Και η ώρα η πρώτη»¹⁹, στίχος που αποκαλύπτει τη

Ηρακλείο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης 2011 [Θεωρία και Κριτική της Λογοτεχνίας], σσ. 169-175· Ρίτσα Φράγκου-Κικιλία, *Πέντε μελετήματα για τον Άγγελο Σικελιανό*, Αθήνα: Ίρις 1999 [Δοκίμιο-Κριτική, αριθ. 4], σσ. 108-131· Της ίδιας, *Άγγελος Σικελιανός. Βαθμίδες μύησης*, Αθήνα: Πατάκης 2004, σσ. 157-178, 222-233.

⁸ Αξιοσημείωτα είναι τα δοκίμια «Πρώτα-πρώτα η ποίηση», «Η αληθινή φυσιογνωμία και η λυρική τόλμη του Ανδρέα Κάλβου» και «Τα όνειρα»: βλ. αντιστοίχως, Οδυσσέας Ελύτης, *Ανοιχτά χαρτιά*, Αθήνα: Ίκαρος 2004, σσ. 3-45, 49-112, 203-253.

⁹ Αξιοσημείωτα είναι τα δοκίμια «Σχέδιο για μια εισαγωγή στο χώρο του Αιγαίου», «Τα επιτύμβια», «Ρωμανός ο Μελωδός», «Η μαγεία του Παπαδιαμάντη», «Τα μικρά έψιλον», «Χρόνος δεσμώτης και χρόνος λυόμενος»: βλ. αντιστοίχως, Οδυσσέας Ελύτης, *Εν λευκώ*, Αθήνα: Ίκαρος 1999, σσ. 17-23, 27-32, 35-56, 59-106, 201-337, 381-407.

¹⁰ Πολύ σημαντικές κρίνονται δύο συνεντεύξεις του, «Αναλογίες φωτός» και «Υπέρβαση και γεωμέτρηση»: βλ. αντιστοίχως, Οδυσσέας Ελύτης, *Συν τοις άλλοις. 37 συνεντεύξεις*, Αθήνα: Ύψιλον/Βιβλία 2011, σσ. 111-129, 255-269.

¹¹ Βλ. Δημήτρης Τζιόβας, *Κουλτούρα και λογοτεχνία. Πολιτισμικές διαθλάσεις και χρονοτόποι ιδεών*, Αθήνα: Πόλις 2014, σσ. 151-176.

¹² Βλ. Οδυσσέας Ελύτης, *Ποίηση*, επιμ. Γιάννης Η. Χάρης, Αθήνα: Ίκαρος 2005, σσ. 121-133.

¹³ Βλ. στο ίδιο, σσ. 56-57.

¹⁴ Για μια αποτίμηση της επίδρασης της προσωκρατικής φιλοσοφίας στην ποίηση του Ελύτη, βλ. Γιώτα Τεμπρίδου, *Το άμοιαστο της ποίησης και το ισόποσο της φιλοσοφίας. Ο διπλός εαυτός του Οδυσσέα Ελύτη*, Διδακτορική Διατριβή, Θεσσαλονίκη: Α.Π.Θ. 2016, σσ. 227-310. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: <https://ikee.lib.auth.gr/record/282232/files/GRI-2016-16157.pdf> (προσπελάστηκε: 4/9/2021).

¹⁵ Βλ. Hermann Diels & Walther Kranz, *Οι Προσωκρατικοί. Οι μαρτυρίες και τα αποσπάσματα*, μτφρ. Βασίλης Α. Κύρκος & Δημοσθένης Γ. Γεωργοβασίλης, τ. Α', Αθήνα: Παπαδήμας 2007, σσ. 552, 554, 556-565, 571, 585, 618-621, 623.

¹⁶ Βλ. Hermann Diels & Walther Kranz, *Οι Προσωκρατικοί. Οι μαρτυρίες και τα αποσπάσματα*, μτφρ. Βασίλης Α. Κύρκος, τ. Β', Αθήνα: Παπαδήμας 2007, σσ. 26, 33-34, 38-39.

¹⁷ Βλ. Hermann Diels & Walther Kranz, *Οι Προσωκρατικοί. Οι μαρτυρίες και τα αποσπάσματα*, τ. Α', ό.π., σσ. 314, 325, 327, 335-338, 340-341, 349, 358, 365.

¹⁸ Βλ. στο ίδιο, σσ. 552, 554, 556-563, 565, 585.

¹⁹ Οδυσσέας Ελύτης, *Ποίηση*, ό.π., σ. 121. Για την ερμηνεία αυτού του στίχου και τη σημασία του φωτός ευρύτερα στην ελυτική ποίηση, βλ. Ανθούλα Δανιήλ, «Ο χώρος και ο χρόνος στην ποίηση του Οδυσσέα Ελύτη: Συνιστώσες μιας αληθινής πραγματικότητας» [στο:] Παναγιώτης Σκορδάς (επιμ.), *Μύθος: Ενωσιολογικές και σημασιολογικές προσεγγίσεις. Οδυσσέας Ελύτης: Ανιχνεύσεις στο έργο του*, Εισηγήσεις δύο αυτοτελών συνεδρίων, Μυτιλήνη: Φιλολογική Βιβλιοθήκη Συνδέσμου Φιλολόγων Ν. Λέσβου 1998 [Βιβλιοθήκη Φιλολόγων Ν.

σημασία του φωτός για την ίδια τη ζωή. Το φως, λοιπόν, ουσιαστικά συνιστά την οργανωτική αρχή της δημιουργίας και ταυτίζεται με τη ζωή, τη φύση και τον άνθρωπο.

Η εντός της φύσης αρμονία παρατηρείται, επίσης, στην «Ωδή στη Σαντορίνη», όπου το νησί της Θήρας μπορεί να παραλληλιστεί με το «άπειρον» του Αναξιμάνδρου. Κατά τον φιλόσοφο, το «άπειρον» είναι η αρχή της δημιουργίας, περιέχει δηλαδή όλες τις αρχές των όντων, και εγγυάται την κοσμική δικαιοσύνη²⁰. Με αντίστοιχο τρόπο, στην «Ωδή στη Σαντορίνη» η νήσος ενσαρκώνει όλες τις αξίες και αναβλύζει ζωή, ενώ συγχρόνως εγγυάται τη φυσική αρμονία. Επιπλέον, οι αναφορές στην «σταυροφόρο ηχώ»²¹ της νήσου, καθώς και στον ήλιο που παίζει «το αρμόνιο της δημιουργίας»²², μπορούν να προσεγγιστούν, ενδεχομένως, στο κάτοπτρο της πυθαγόρειας αντίληψης περί της αρμονικής μουσικής του σύμπαντος²³.

3. Ύλη και πνεύμα

Έχοντας ολοκληρώσει την επισήμανση της διάστασης της εντός της φύσης αρμονίας, αξίζει να αναδειχθεί σε αυτό το σημείο η αρμονική σχέση μεταξύ ύλης και πνεύματος. Ο Ελύτης συχνά προβάλλει στο έργο του την αλληλεξάρτηση και συνεργασία μεταξύ αίσθησης και νόησης²⁴. Αυτή η αντίληψη του απηχεί τη θέση του Ηρακλείτου ότι ο Λόγος υπάρχει μέσα σε καθετί αισθητό ως ενοποιητική αρχή, αρκεί ο άνθρωπος να τον ανακαλύψει²⁵. Επιπροσθέτως, ο Θαλής υποστήριξε ότι μέσα σε καθετί υπάρχει ένας θεός και μια ψυχή²⁶, άποψη που φαίνεται να απηχείται στο εξής χωρίο από το ποίημα «Ελυτόνησος»:

Λέσβου], σ. 66· Μαρία Λαμπαδαρίδου-Πόθου, *Οδυσσέας Ελύτης. Ένα όραμα του κόσμου*, Αθήνα: Παπαδήμας 21994, σσ. 25-28.

²⁰ Βλ. Θεόφιλος Βέικος, *Κοσμολογία και κοσμική δικαιοσύνη στην αρχαία ελληνική διανόηση*, τ. Α', Θεσσαλονίκη 1969, σσ. 18-20, 88-111· Hermann Diels & Walther Kranz, *Οι Προσωκρατικοί. Οι μαρτυρίες και τα αποσπάσματα*, τ. Α', ό.π., σσ. 192, 195-204, 211.

²¹ Οδυσσέας Ελύτης, *Ποίηση*, ό.π., σ. 56.

²² Στο ίδιο, σ. 57.

²³ Για την αρμονία και τη μουσική στην πυθαγόρεια φιλοσοφία, βλ. Κένεθ Γκάθρι, *Οι διδασκαλίες των Πυθαγορείων μέσα από τα αρχαία κείμενα*, μτφρ. Αναστασία Νάνου-Τσάκαλη, Αθήνα: Πύρινος κόσμος 1995, σσ. 21-22, 90, 100· Paul Carton, *La vie sage. Commentaires sur les vers d'or des Pythagoriciens*, Paris: Norbert Maloine [31928], σ. 10· Hermann Diels & Walther Kranz, *Οι Προσωκρατικοί. Οι μαρτυρίες και τα αποσπάσματα*, τ. Α', ό.π., σ. 247· Γεώργιος Σακελλάριος, *Πυθαγόρας. Ο διδάσκαλος των αιώνων*, Αθήνα: Ιδεοθέατρον [χ.χ.], σσ. 126, 133-134, 181, 184-185, 188, 190-191, 196-202. Για τη σημασία της μουσικής στο ελυτικό ποιητικό έργο, βλ. Κάρολος Μητσάκης, *Ενώτια παμφανόωντα... Έξι μελέτες για τον Οδυσσέα Ελύτη*, Αθήνα: Ινστιτούτο του Βιβλίου - Α. Καρδαμίτσα 1998, σσ. 165-181.

²⁴ Βλ. ενδεικτικά, Mario Vitti, *Οδυσσέας Ελύτης. Κριτική μελέτη*, Αθήνα: Ερμής 2000, σσ. 247-248· Νίκος Δήμου, *Προσεγγίσεις. Ελύτης, Έλιοτ, Σουθίνος, Σεφέρης, Σουλτς*, Αθήνα: Νεφέλη 21982, σσ. 11-13, 22· Μαρία Μπούκουρα, «“Απ’ το φαινόν, το μη θολούμενον της ύλης στο σημαίνον του πνεύματος”»: Ο σολωμικός ισχυρισμός ως έρμα μη ακυρώσιμο στην ποιητική του Ελύτη» [στο:] Ερατοσθένης Καψωμένος (επιμ.), *Οδυσσέας Ελύτης. Ο ποιητής και οι ελληνικές πολιτισμικές αξίες*, Πρακτικά Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου, Αθήνα: Γκοβόστης 2000, σσ. 185-191.

²⁵ Βλ. Edward Hussey, «Ηράκλειτος» [στο:] Anthony A. Long (επιμ.), *Οι Προσωκρατικοί φιλόσοφοι. Συναγωγή συστατικών μελετημάτων. Με 1 χάρτη*, μτφρ. Θεοδόσης Νικολαΐδης & Τάσος Τυφλόπουλος, Αθήνα: Παπαδήμας 2007, σσ. 151, 153-154, 156.

²⁶ Βλ. Erwin Rohde, *Ψυχή. Η λατρεία των ψυχών και οι αντιλήψεις περί αθανασίας στους αρχαίους Έλληνες*, μτφρ. Κατερίνα Παυλογεωργιάτου, τ. Β', Αθήνα: Ιάμβλιχος 2004 [Ελλάδα], σσ. 81-82. Για την ελυτική αντίληψη του θεϊκού στοιχείου μέσα στη φύση, βλ. Μαρία Λαμπαδαρίδου-Πόθου, *Οδυσσέας Ελύτης. Ένα όραμα του κόσμου*, ό.π., σσ. 68-70· Μαριλένα Πρωίμου-Ερηνάκη, *Οδυσσέας Ελύτης. Η αθέατη πλευρά του κόσμου και η καθαρότητα του φωτός*, Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα 1997 [Λογοτεχνικά Δοκίμια, αριθ. 2], σ. 96.

Τον Θεό τον έπιανες μες στον αέρα
Μύριζε μέλισσα και χθεσινή βροχή βουνού.²⁷

Καθίσταται, επομένως, ολοφάνερο ότι η συνεργασία μεταξύ νόησης και αίσθησης στο ελυτικό ποιητικό σύμπαν κατέχει μια καιρίας σημασίας θέση. Αυτή η συνεργασία αποσκοπεί στη βαθύτερη σύλληψη της ζωής και του ανθρώπινου φαινομένου, καθώς και στην ανακάλυψη της αλήθειας, η οποία, όπως και η ηρακλειτεία²⁸, δεν είναι μονοσήμαντη· αυτό θα ήταν, άλλωστε, ανέφικτο, όπως διαπίστωσε ο υπαρκτιστής φιλόσοφος Søren Kierkegaard²⁹. Η ελυτική αλήθεια ταυτίζεται με την πολυσημία και ζωντάνια της πραγματικότητας, δεδομένου ότι αναζητείται μέσα στο φυσικό περιβάλλον³⁰. Η σκέψη, επίσης, του Immanuel Kant δύναται να προωθήσει την ερμηνεία της συνεργασίας νόησης και αίσθησης με σκοπό την ανακάλυψη της βαθύτερης αλήθειας³¹, αλλά και του Hegel, ο οποίος με το γνωστό σχήμα «θέση-αντίθεση-σύνθεση» προσέφερε έναν τρόπο αποκωδικοποίησης της διαδικασίας σύνθεσης και γεφύρωσης των αντιθέτων³².

Αξίζει σε αυτό το σημείο να προβληθεί η συνέχεια μεταξύ φύσης και ανθρώπου που παρατηρείται στην ελυτική ποίηση. Αν επικαλεστεί κανείς, μεταξύ άλλων, τις σχετικές απόψεις του Αριστοτέλη³³, καθώς και τη θεωρία του φυσικού νόμου που ανέπτυξε πρώτος ο Ζήνων ο στωικός³⁴, ενώ αργότερα απασχόλησε τον Rousseau³⁵, δύναται να θεωρήσει από μια διαφορετική σκοπιά το γεγονός ότι στην ποίηση του Ελύτη η φύση και ο άνθρωπος δεν αναπτύσσουν ανταγωνιστική σχέση μεταξύ τους³⁶. Η αρμονική τους σχέση καθίσταται εναργέστερη εάν μελετήσει κανείς τη σημασία των αριθμών στο ελυτικό ποιητικό σύμπαν σε

²⁷ Οδυσσέας Ελύτης, *Ποίηση*, ό.π., σ. 351. Το ποίημα προέρχεται από την ποιητική συλλογή *Τα ετεροθαλή*.

²⁸ Βλ. Hermann Diels & Walther Kranz, *Οι Προσωκρατικοί. Οι μαρτυρίες και τα αποσπάσματα*, τ. Α', ό.π., σσ. 325, 327, 335-338, 340-341, 349, 358· Edward Hussey, «Ηράκλειτος» [στο:] Anthony A. Long (επιμ.), *Οι Προσωκρατικοί φιλόσοφοι. Συναγωγή συστατικών μελετημάτων. Με 1 χάρτη*, ό.π., σσ. 153, 157, 162-163.

²⁹ Ο Kierkegaard υποστήριξε ότι δεν είναι δυνατόν να συγκροτηθεί ποτέ ένα ορισμένο σύστημα της ύπαρξης. Συγκεκριμένα, ο φιλόσοφος διατεινόταν ότι πάντοτε η άποψη του ανθρώπου για την ύπαρξη και τον κόσμο θα είναι υποκειμενική, με αποτέλεσμα να διατυπώνονται πολλές διαφορετικές απόψεις, εφόσον η θέαση του ανθρώπινου φαινομένου δεν μπορεί να είναι εξωτερική. Η άποψη του ανθρώπου για την ύπαρξη είναι ως εκ τούτου πολλαπλή και μεταβαλλόμενη· βλ. Σάιρεν Κίρκεγκωρ, *Για το μυστήριο του ανθρώπου*, μτφρ. - ανθολ. Ντίνο Απ. Κατσόγιαννος κ.ά., Αθήνα: Ευθύνη 2002 [Αναλόγιο, αριθ. 14], σσ. 24-32.

³⁰ Είναι ενδεικτικό το γεγονός ότι στον Γ' Ψαλμό των «Παθών», το ποιητικό υποκείμενο αναζητεί «το μέγα μυστήριο» «στ' αγκαθόφυλλα μέσα του ήλιου», ενώ στο ποίημα «Παρασκευή, 10 γ» του *Ημερολογίου ενός αθέατου Απριλίου*, η αλήθεια βρίσκεται «πολύ πιο χαμηλά»· βλ. αντιστοίχως, Οδυσσέας Ελύτης, *Ποίηση*, ό.π., σσ. 152, 477.

³¹ Για μια ευσύνοπτη παρουσίαση των απόψεων του φιλοσόφου, βλ. Immanuel Kant, *Κριτική του καθαρού Λόγου. Η υπερβατική διαλεκτική*, πρόλ. - μτφρ. - παρατ. Μιχαήλ Φ. Δημητριάδης, τ. Α', Αθήνα 1983, σσ. 1-14 (αλλά ολόκληρο το έργο είναι σημαντικό).

³² Βλ. Michael Forster, «Hegel's dialectical method» [στο:] Frederick C. Beiser (επιμ.), *The Cambridge Companion to Hegel*, Cambridge & New York: Cambridge University Press 112005, σσ. 130-170.

³³ Βλ. Κωνσταντίνος Δ. Γεωργούλης, «Εισαγωγή» [στο:] Αριστοτέλη, *Πρώτη Φιλοσοφία (Τα Μετά τα Φυσικά)*, επιμ. Κωνσταντίνος Δ. Γεωργούλης, Αθήνα: Παπαδήμας 52005, σ. IV.

³⁴ Βλ. Νίκος Χωριανόπουλος, *Φύση και ελευθερία στη στωική φιλοσοφία*, Αθήνα: Γεωργιάδης 2003, σσ. 83-101.

³⁵ Βλ. Αλμπέρτο Μπούρτζο, «Ζαν-Ζακ Ρουσό» [στο:] Umberto Eco & Riccardo Fedriga (επιμ.), *Η ιστορία της φιλοσοφίας*, μτφρ. Στέλλα Πικιαρίδη, τ. Ε', Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα & Το Βήμα 2018, σσ. 173-174· Ζαν Ζακ Ρουσό, *Το Κοινωνικό Συμβόλαιο. Αρχές του πολιτικού δικαίου*, μτφρ. Φώντας Κονδύλης, Αθήνα: Δαμιανός [1986:] Jean-Jacques Rousseau, *Αμύλιος ή Περί αγωγής*, μτφρ. Πόλυ Γκέκα, επιμ. Γιώργος Σπανός, τ. Β', Αθήνα: Πλέθρον 2006, σσ. 211-272 (ενδεικτικά).

³⁶ Για την αλληλεπίδραση μεταξύ φύσης και ανθρώπου, βλ. ενδεικτικά, Γιώργης Γιατρομανωλάκης, «Οδυσσέας Ελύτης. Η ποιητική της οικολογίας» [στο:] Paola Minucci & Χρήστος Μπιντούδης (επιμ.), *Ο Ελύτης στην Ευρώπη*, Πρακτικά Συνεδρίου, Πανεπιστήμιο της Ρώμης «La Sapienza», Νοέμβριος 2006, Αθήνα: Ίκαρος 2011, σ. 42· Μαρία Χατζηγακουμή, «Ο κόσμος ο “δεύτερος” στο έργο του Οδυσσέα Ελύτη» [στο:] Paola Minucci & Χρήστου Μπιντούδη (επιμ.), *Ο Ελύτης στην Ευρώπη*, ό.π., σ. 75.

σχέση κυρίως με το πυθαγόρειο φιλοσοφικό σύστημα, όπου συμβολίζουν την αρμονία μέσα στον φυσικό κόσμο³⁷.

Αυτή η σκέψη της ενότητας και αρμονίας διαπιστώνεται, ακόμη, στη σχέση μεταξύ ψυχής και σώματος, με την αρωγή συναφών φιλοσοφικών θεωριών. Ενδεικτικά, ο Αναξιμένης ταύτιζε την ψυχή με τον άνεμο³⁸ και ο Ηράκλειτος με τη φωτιά³⁹, ενώ στα νεότερα χρόνια ο Nietzsche απέρριψε την πίστη στην αθανασία της ψυχής και στην αυτονομία της έναντι του σώματος⁴⁰. Αντίστοιχα, ο Ελύτης συνέλαβε και αποτύπωσε στο ποιητικό του έργο την ενότητα ψυχής και σώματος⁴¹.

4. Εγώ και οι Άλλοι

Επιπροσθέτως, παρατηρείται μια αλληλεξάρτηση μεταξύ Εγώ και Άλλων στην ποίηση του Ελύτη, η οποία μπορεί να ερμηνευθεί με την αρωγή της φιλοσοφίας του Heidegger. Ο Γερμανός φιλόσοφος, που σημάδεψε τον φιλοσοφικό 20^ο αιώνα, υποστήριξε στο πόνημά του *Είναι και χρόνος*, ότι το Είναι διαμορφώνεται σε σχέση με τα «πρόχειρα αντικείμενα» και τους άλλους ανθρώπους, πάντοτε μέσα στο πλαίσιο του χρόνου. Η κατανόηση, επομένως, και η διαμόρφωση του εαυτού συνδέονται άρρηκτα με την κατανόηση του εξωτερικού κόσμου. Το Είναι διαμορφώνεται πάντοτε μέσα σε ένα πλέγμα αλληλεξαρτήσεων: ορίζει τον κόσμο του, τον διαμορφώνει και ταυτόχρονα διαμορφώνεται από αυτόν⁴². Αυτή ακριβώς η ιδιαίτερη σχέση μεταξύ Εγώ και Άλλων προβάλλεται στο *Άξιον Εστί*. Στον τελευταίο Ύμνο της «Γένεσης», κάνουν την εμφάνισή τους οι Άλλοι ως πρόκληση, εφόσον διαταράσσουν την αρμονία του ποιητικού υποκειμένου με τη φύση⁴³. Ωστόσο, η υπέρβαση των δυσκολιών είναι απαραίτητη προκειμένου το υποκείμενο να εδραιώσει το Εγώ του αλλά και την αρμονία στη σχέση του με τον κόσμο. Μέσα στα «Πάθη», οι Άλλοι ως εχθροί προβάλλουν ποικίλα εμπόδια, τα οποία υπερβαίνει τελικά το ποιητικό υποκείμενο. Έτσι, κατορθώνει να ανακτήσει την αρμονία, γεγονός που εξυμνείται στο «Δοξαστικόν»⁴⁴. Επομένως, η σχέση μεταξύ Εγώ και Άλλων μπορεί εντέλει να χαρακτηριστεί αρμονική.

³⁷ Βλ. ενδεικτικά, Στέφανος Μπαλής, *Μαθηματικά και ποίηση. Από τον Αρχιμήδη στον Ελύτη*, Θεσσαλονίκη: Νησίδες 2001, σσ. 9-51· Γιώτα Τεμπρίδου, *Το άμοιαστο της ποίησης και το ισόποσο της φιλοσοφίας. Ο διπλός εαυτός του Οδυσσέα Ελύτη*, ό.π., σσ. 277-308.

³⁸ Βλ. Δημήτριος Ι. Κουτσογιαννόπουλος, *Συμβολή εις το σύστημα της ελληνικής φιλοσοφίας*, τ. Α', Αθήνα: Ηλιος Χ. Χουρζαμάνης 1968, σσ. 23, 27-28, 32.

³⁹ Βλ. Erwin Rohde, *Ψυχή. Η λατρεία των ψυχών και οι αντιλήψεις περί αθανασίας στους αρχαίους Έλληνες*, ό.π., σσ. 82-86.

⁴⁰ Βλ. Φρίντριχ Νίτσε, *Γενεαλογία της ηθικής. Οι διθόραμοι του Διονύσου*, μτφρ. Άρης Δικταίος, Αθήνα: Γκοβόστης [χ.χ.], σσ. 19-53· Φρίντριχ Νίτσε, *Πέραν του καλού και του κακού*, μτφρ. Ελένη Καλιάνη, Αθήνα: Δαμιανός [χ.χ.], σσ. 28-45· Gilles Deleuze, *Ο Νίτσε και η φιλοσοφία*, μτφρ. Γιώργος Σπανός, επιμ. Φώτης Σιατίτσας & Άρης Στυλιανού, Αθήνα: Πλέθρον 2002 [Θεωρία και Κοινωνία], σσ. 138-142.

⁴¹ Βλ. Μαρία Χατζηγιακουμή, «Ο κόσμος ο “δεύτερος” στο έργο του Οδυσσέα Ελύτη» [στο:] Ραοία Μίνουτσι & Χρήστος Μπιντούδης (επιμ.), *Ο Ελύτης στην Ευρώπη*, ό.π., σ. 74. Ενδεικτικά, στην πέμπτη Ωδή των «Παθών» το ποιητικό υποκείμενο αναζητεί την ψυχή του, «το τετράφυλλο δάκρυ», στους ουρανοίς και στους λειμώνες με τον λύγχο των αστεριών· βλ. Οδυσσέας Ελύτης, *Ποίηση*, ό.π., σσ. 148-149. Ο ποιητής υπογραμμίζει.

⁴² Βλ. Μάρτιν Χάιντεγκερ, *Είναι και χρόνος*, πρόλ. - μτφρ. - σχ. Γιάννης Τζαβάρας, τ. Α', Αθήνα-Γιάννινα: Δωδώνη 2^η1998, σσ. 193-219.

⁴³ Βλ. Οδυσσέας Ελύτης, *Ποίηση*, ό.π., σσ. 130-133. Για την εμφάνιση των Άλλων ως πρόκληση, βλ. Χρίστος Αλεξίου, «Ο “ένδον Θεός” στην ποίηση του Άγγελου Σικελιανού και του Οδυσσέα Ελύτη» [στο:] Ερατοσθένης Καψωμένος (επιμ.), *Οδυσσέας Ελύτης. Ο ποιητής και οι ελληνικές πολιτισμικές αξίες*, ό.π., σσ. 252-254· Mario Vitti, *Οδυσσέας Ελύτης. Κριτική μελέτη*, ό.π., σσ. 246-252· Μαρία Λαμπαδαρίδου-Πόθου, *Οδυσσέας Ελύτης. Ένα όραμα του κόσμου*, ό.π., σσ. 21-22, 64-66.

⁴⁴ Βλ. Mario Vitti, *Οδυσσέας Ελύτης. Κριτική μελέτη*, ό.π., σ. 238· Πάνος Θασίτης, «Οδυσσέας Ελύτης. Η συνειδηση του ελληνικού μύθου» [στο:] Mario Vitti (επιμ.), *Εισαγωγή στην ποίηση του Ελύτη. Επιλογή κριτικών κειμένων*, Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης 2^η2000 [Θεωρία και Κριτική της Λογοτεχνίας], σσ. 162-170.

5. Γλώσσα και κόσμος

Εξετάζοντας ευρύτερα την αλληλεπίδραση του ανθρώπου με το περιβάλλον του, αξίζει να επισημανθεί η ιδιοτυπία στη σχέση μεταξύ γλώσσας και κόσμου στο ελυτικό ποιητικό σύμπαν. Αρχικά με την αρωγή του προβληματισμού του φαινομενολόγου Maurice Merleau-Ponty γίνεται αντιληπτή η αμφισημία και ρευστότητα της ελυτικής ποιητικής γλώσσας⁴⁵. Η γλώσσα του Ελύτη δεν μπορεί να ταυτιστεί με τον κόσμο, αφού κρύβει μια τεράστια σημασιοδοτική δύναμη, ικανή ακόμη και να μεταμορφώσει τον τρόπο κατανόησής του. Σε ορισμένα ποιήματα βέβαια, όπως στο «Δώρο ασημένιο ποίημα»⁴⁶ της συλλογής *Το φωτόδεντρο και η δέκατη τέταρτη ομορφιά*, ο φυσικός κόσμος παρομοιάζεται με γραφή, γεγονός που δεν σημαίνει ότι κάθε λέξη μπορεί να αντιστοιχηθεί με ένα συγκεκριμένο αντικείμενο ή μια συγκεκριμένη έννοια του πραγματικού κόσμου, αλλά ότι ο ίδιος ο κόσμος είναι πολύσημος, καθώς και η γλώσσα. Έτσι, ο κόσμος παρομοιάζεται με ένα κείμενο που δέχεται πολλαπλές ερμηνείες. Συνεπώς, η γλώσσα και ο κόσμος αλληλοκαθορίζονται και αλληλοδιαμορφώνονται· η σχέση μεταξύ τους, λοιπόν, μπορεί να θεωρηθεί αρμονική⁴⁷.

Θα πρέπει, επίσης, να εξεταστεί η δύναμη της ελυτικής γλώσσας να αποτυπώνει μια βαθύτερη αλήθεια για τον κόσμο σε σχέση με τον πλατωνικό διάλογο *Κρατύλος*, όπου διατυπώνεται η άποψη ότι υπάρχει φυσική σύνδεση μεταξύ της γλώσσας και των αντικειμένων⁴⁸. Παρότι οι λέξεις γενικά είναι προϊόν σύμβασης, στο ποιητικό σύμπαν του Ελύτη μπορούν να αποκαλύψουν μια βαθύτερη αλήθεια για τον κόσμο⁴⁹. Είναι χαρακτηριστικό το ποίημα «Τρεις φορές οι αλήθεια. ΙΙΙ»⁵⁰ της συλλογής *Το φωτόδεντρο και η δέκατη τέταρτη ομορφιά*, όπου εμφανίζονται ορισμένες αιγιματικές λέξεις, επινοημένες από τον ποιητή και εκφωνημένες από την ίδια τη φύση. Εδώ γίνεται αντιληπτό ότι ο ποιητής προκαλεί τη συμβατικότητα της γλώσσας με τις γλωσσοπλασίες του, αλλά και την

⁴⁵ Βλ. Μωρίς Μερλώ-Ποντύ, *Εγκώμιο της φιλοσοφίας. Και άλλα δοκίμια*, εισ. - μτφρ. Κική Καψαμπέλη, Αθήνα: Εκκρημές 2005 [Ευμενείς Έλεγχοι, αριθ. 7], σσ. 103-129.

⁴⁶ Βλ. Οδυσσέας Ελύτης, *Ποίηση*, ό.π., σ. 231. Για την ερμηνεία του ποιήματος, βλ. Αντώνης Δεκαβάλλες, *Ο Ελύτης από το χρυσό ως το ασημένιο ποίημα*, Αθήνα: Κέδρος 1988, σσ. 112-113· Ερατοσθένης Καψωμένος, *Ο ποιητής Οδυσσέας Ελύτης. Ερμηνευτικά ζητήματα*, επιμ. Γιάννης Η. Παππάς, Πάτρα: Περί Τεχνών 2005, σσ. 47-48.

⁴⁷ Βλ. Γιώργης Γιατρομανωλάκης, «Οδυσσέας Ελύτης. Η ποιητική της οικολογίας» [στο:] Paola Minucci & Χρήστος Μπιντούδης (επιμ.), *Ο Ελύτης στην Ευρώπη*, ό.π., σσ. 36-41· Ερατοσθένης Καψωμένος, «Η σχέση Φύσης-Πολιτισμού στην ποίηση του Ελύτη» [στο:] Παναγιώτης Σκορδάς (επιμ.), *Μύθος: Εννοιολογικές και σημασιολογικές προσεγγίσεις. Οδυσσέας Ελύτης: Ανιχνεύσεις στο έργο του*, ό.π., σ. 105· Ελένα Κουτριάνου, *Με άξονα το φως. Η διαμόρφωση και η κρυστάλλωση της ποιητικής του Οδυσσέα Ελύτη*, Αθήνα: Ίδρυμα Κώστα και Ελένης Ουράνη 2002, σσ. 243-251· Alvaro García Marín, «Οδυσσέας Ελύτης. Μια ελληνική καρβέλα» [στο:] Paola Minucci & Χρήστος Μπιντούδης (επιμ.), *Ο Ελύτης στην Ευρώπη*, ό.π., σσ. 77-95· Μαρία Μπονιούρα, «“Απ’ το φαινόν, το μη θολούμενον της ύλης στο σημαίνον του πνεύματος”· Ο σολωμικός ισχυρισμός ως έρμα μη ακυρώσιμο στην ποιητική του Ελύτη» [στο:] Ερατοσθένης Καψωμένος (επιμ.), *Οδυσσέας Ελύτης. Ο ποιητής και οι ελληνικές πολιτισμικές αξίες*, ό.π., σσ. 185-191.

⁴⁸ Για το περιεχόμενο του διαλόγου, βλ. Franco Montanari, *Ιστορία της αρχαίας ελληνικής λογοτεχνίας. Από τον 8^ο αι. π.Χ. έως τον 6^ο αι. μ.Χ.*, μτφρ. Σπύρος Κουτράκης κ.ά., επιμ. Δανιήλ Ιακώβ & Αντώνης Ρεγκάκος, Θεσσαλονίκη: University Studio Press 2010, σ. 636. Για μια σύγκριση του συγκεκριμένου πλατωνικού διαλόγου με την ελυτική ποίηση, βλ. Massimo Cazzulo, «Μεταξύ σημειομένου και σημαινόντος. Η ονοματοποιία στην ποίηση του Ελύτη» [στο:] Paola Minucci & Χρήστος Μπιντούδης (επιμ.), *Ο Ελύτης στην Ευρώπη*, ό.π., σσ. 111-113· Ελένα Κουτριάνου, *Με άξονα το φως. Η διαμόρφωση και η κρυστάλλωση της ποιητικής του Οδυσσέα Ελύτη*, ό.π., σ. 265· Andrea Menacci, «Η Ελλάδα στον καθρέφτη. Friedrich Hölderlin και Οδυσσέας Ελύτης» [στο:] Paola Minucci & Χρήστος Μπιντούδης (επιμ.), *Ο Ελύτης στην Ευρώπη*, ό.π., σ. 457.

⁴⁹ Βλ. Massimo Cazzulo, «Μεταξύ σημειομένου και σημαινόντος. Η ονοματοποιία στην ποίηση του Ελύτη» [στο:] Paola Minucci & Χρήστος Μπιντούδης (επιμ.), *Ο Ελύτης στην Ευρώπη*, ό.π., σ. 107· Alvaro García Marín, «Οδυσσέας Ελύτης. Μια ελληνική καρβέλα» [στο:] Paola Minucci & Χρήστος Μπιντούδης (επιμ.), *Ο Ελύτης στην Ευρώπη*, ό.π., σσ. 79-80.

⁵⁰ Βλ. Οδυσσέας Ελύτης, *Ποίηση*, ό.π., σ. 209.

υποτιθέμενη μονοσήμαντη σχέση μεταξύ γλώσσας και κόσμου, λέξης και σημασίας. Έτσι, αναδεικνύεται η ικανότητα της ποιητικής γλώσσας να αποκαλύπτει μια άλλη οπτική γωνία θέασης των πραγμάτων⁵¹.

6. Χρόνος και μνήμη

Μετά την εξέταση, λοιπόν, της αρμονικής σχέσης μεταξύ γλώσσας και κόσμου, ωφέλιμο κρίνεται να τονιστούν ορισμένα βασικά σημεία αναφορικά με τον χρόνο και τη μνήμη στην ποίηση του Ελύτη, ανατρέχοντας σε φιλοσοφικές θεωρήσεις από τον Πλάτωνα έως τον Bachelard. Αξιομνημόνευτη είναι η σχέση της μνήμης με το παρελθόν και τη φαντασία, η οποία δύναται να προσεγγιστεί ανατρέχοντας στις θέσεις του Πλάτωνα, του Αριστοτέλη⁵², του Πλωτίνου⁵³, του Husserl⁵⁴ και του Hume⁵⁵, ενώ ιδιαίτερη βαρύτητα αποκτά σε αυτό το πλαίσιο η μπερζονική σύλληψη του χρόνου ως διάρκειας. Ο Γάλλος φιλόσοφος Henri Bergson διατύπωσε την άποψη ότι ο χρόνος θεάται ως ολότητα και συνεχίζει τον κόσμο του υποκειμένου⁵⁶. Έτσι, ενδιαφέρον παρουσιάζουν διάφορα ποιήματα, κυρίως των ποιητικών συλλογών *Το φωτόδεντρο και η δέκατη τέταρτη ομορφιά*, *Τα ετεροθαλή* και *Ημερολόγιο ενός αθέατου Απριλίου*. Ενδεικτικά, στην τελευταία συλλογή, στο ποίημα «Σάββατο, 4»⁵⁷, το ποιητικό υποκείμενο γίνεται μέρος ενός πίνακα του Δομήνικου Θεοτοκόπουλου, ταξιδεύοντας αιώνες πίσω μέσα στο παρελθόν.

Αξιοσημείωτη είναι και η σχέση μεταξύ χώρου και χρόνου στο ελυτικό ποιητικό έργο, αναγιγνώσκοντας παράλληλα τη φιλοσοφία του Gaston Bachelard, όπως αποτυπώνεται στο έργο του *Ποιητική του χώρου*. Ο γνωστός φιλόσοφος υποστηρίζει σε αυτό το πόνημά του ότι ο χώρος προσλαμβάνεται πάντοτε σε σχέση με τον χρόνο, κυρίως σε στιγμές αναπόλησης, όπου η φαντασία του ανθρώπου κατέχει κυρίαρχο ρόλο⁵⁸. Αυτή η άποψη προσφέρεται για την ερμηνεία ποιημάτων του Ελύτη όπου ο αρχέγονος πολλές

⁵¹ Βλ. Γιάννης Δάλλας, «Ο Ελύτης και ο αρχαίος λυρισμός. Ένας ενδογλωσσικός διάλογος» [στο:] Paola Minucci & Χρήστος Μπιντούδης (επιμ.), *Ο Ελύτης στην Ευρώπη*, ό.π., σσ. 184-189· Massimo Cazzulo, «Μεταξύ σημειωμένου και σημειώντος. Η ονοματοποιία στην ποίηση του Ελύτη» [στο:] Paola Minucci & Χρήστος Μπιντούδης (επιμ.), *Ο Ελύτης στην Ευρώπη*, ό.π., σσ. 96-113· Ελένα Κουτριάνου, *Με άξονα το φως. Η διαμόρφωση και η χρυστάλλωση της ποιητικής του Οδυσσέα Ελύτη*, ό.π., σσ. 290-295· Álvaro García Marín, «Οδυσσέας Ελύτης. Μια ελληνική καββάλα» [στο:] Paola Minucci & Χρήστος Μπιντούδης (επιμ.), *Ο Ελύτης στην Ευρώπη*, ό.π., σσ. 89-95.

⁵² Για τον Πλάτωνα και τον Αριστοτέλη, βλ. Paul Ricœur, *Η μνήμη, η ιστορία, η λήθη*, μτφρ. Ξενοφών Κομνηνός, Αθήνα: Ίνδικτος 2013, σσ. 21-43.

⁵³ Βλ. Πλωτίνος, *Εννεάς πρώτη*, κείμε. - μτφρ. - σχ. Πάυλος Καλλιγιάς, Αθήνα: Ακαδημία Αθηνών - Κέντρον Ερευνών της Ελληνικής και Λατινικής Γραμματείας 2006 [Βιβλιοθήκη Α. Μανούση, αριθ. 2], σσ. 86-87.

⁵⁴ Βλ. Paul Ricœur, *Η μνήμη, η ιστορία, η λήθη*, ό.π., σσ. 79-97.

⁵⁵ Βλ. Ντέιβιντ Χιουμ, *Πραγματεία για την ανθρώπινη φύση. Απόπειρα εισαγωγής της πειραματικής μεθόδου συλλογισμού στα ηθικά θέματα*, εισ. - μτφρ. Μαρία Πουρνάρη, τ. Α', Αθήνα: Πατάκης 2005, σσ. 93-95.

⁵⁶ Βλ. Ερρίκος Μπερζόν, *Η δημιουργική εξέλιξη*, μτφρ. Κωστής Παπαγιώργης & Γιάννης Πρελορέντζος, επιμ. - επιμ. Γιάννης Πρελορέντζος, Αθήνα: Πόλις 2006, σσ. 17-22.

⁵⁷ Βλ. Οδυσσέας Ελύτης, *Ποίηση*, ό.π., σ. 473. Για τον ρόλο της μνήμης σε αυτήν την ποιητική συλλογή, βλ. Σόνια Γλίνσκαγια, «Ο χρόνος και η μνήμη στο *Ημερολόγιο ενός αθέατου Απριλίου*» [στο:] Ερατοσθένης Καψωμένος (επιμ.), *Οδυσσέας Ελύτης. Ο ποιητής και οι ελληνικές πολιτισμικές αξίες*, ό.π., σσ. 345-354. Ευρύτερα, για την ιδιαίτερη εμπειρία του χρόνου στο έργο του Ελύτη, βλ. Ανθούλα Δανιήλ, «Ο χώρος και ο χρόνος στην ποίηση του Οδυσσέα Ελύτη: Συνιστώσες μιας αληθινής πραγματικότητας» [στο:] Παναγιώτης Σιορδάς (επιμ.), *Μύθος: Εννοιολογικές και σημασιολογικές προσεγγίσεις. Οδυσσέας Ελύτης: Ανιχνεύσεις στο έργο του*, ό.π., σ. 71· Αντρέας Καραντώνης, *Για τον Οδυσσέα Ελύτη. Με 8 εικόνες εκτός κειμένου*, Αθήνα: Παπαδήμας 1992, σσ. 207-208· Μαρία Κουρούπη, *Οδυσσέας Ελύτης. Μείζονες συνθέσεις σε ελάσσονα κείμενα. Για μια χωρο-χρονική μελέτη*, Καλαμάτα: Έλυτρον 2003, σσ. 81-101· Ελένα Κουτριάνου, «Το Άξιον Εστί και η αισθητική του κυβισμού» [στο:] Νίνας Αγγελίδου κ.ά., *Δεκαέξι κείμενα για το Άξιον Εστί*, Αθήνα: Ίκαρος 2001, σσ. 44-45· Μαριλένα Πρωίμου-Ερηνάκη, *Οδυσσέας Ελύτης. Η αθέατη πλευρά του κόσμου και η καθαρότητα του φωτός*, ό.π., σ. 78.

⁵⁸ Βλ. Gaston Bachelard, *Η ποιητική του χώρου*, μτφρ. Ελένη Βέλτσου & Ιωάννα Δ. Χατζηνικολή, Αθήνα: Χατζηνικολή 1982, σσ. 30-100, 236-255 (ενδεικτικά).

φορές χρόνος διαπερνά το φυσικό τοπίο, συχνά ως ανάμνηση⁵⁹. Είναι ενδεικτικό το χωρίο από το ποίημα «Κυριακή, 3 Μ» της συλλογής *Ημερολόγιο ενός αθέατου Απριλίου*: «Γα βουνά, στο βάθος, πήραν σιγά σιγά να διαλύονται και ν' ανεβαίνουν σαν αναμνήσεις.»⁶⁰

Επίσης, ενδιαφέρον παρουσιάζει ο ρόλος της ιστορίας σε σχέση με την εγελιανή θεώρηση⁶¹, κυρίως στα Αναγνώσματα στα «Πάθη» του *Άξιον Εστί*, στα οποία είναι φανερό η απήχηση του ζοφερού σκηνικού της κατοχής και του εμφυλίου⁶². Έτσι, αναδεικνύεται η δύναμη του ολιστικού πνεύματος που διαπερνά την ιστορία, προσεγγίζοντας τη σκέψη του Hegel.

7. Δικαιοσύνη και ελευθερία

Πλησιάζοντας στο τέλος αυτής της πραγμάτευσης, ωφέλιμο είναι να εκτεθεί συνοπτικά η σημασία των εννοιών της δικαιοσύνης και της ελευθερίας. Κατ' αρχάς, η σύζευξη φωτός και δικαιοσύνης στην έκτη Ωδή των «Παθών»⁶³, όπου προσφωνείται ο ήλιος της δικαιοσύνης, προσεγγίζεται στο κάτοπτρο συναφών φιλοσοφικών αντιλήψεων από τον Ηρόκλιτο⁶⁴ έως τον Πλωτίνο⁶⁵. Το συμπέρασμα που προκύπτει είναι ότι η δικαιοσύνη, το φως και η ζωή, αποτελούν αλληλένδετες έννοιες στην ποίηση του Οδυσσέα Ελύτη, παρά το γεγονός ότι ορισμένες φορές ο ήλιος φαίνεται να έχει και μια σκοτεινή πλευρά. Μέσα από την πάλη του καλού με το κακό, του φωτός με το σκοτάδι, της δικαιοσύνης με την αδικία, μπορεί το δίκαιο φως να επικρατήσει αναδεικνύοντας όλη του τη δύναμη⁶⁶. Άλλωστε, η ταύτιση του φωτός με τη ζωή, το καλό και τη δικαιοσύνη είναι βαθιά ριζωμένη μέσα στην ελληνική παράδοση, όπως έδειξε ο Ερατοσθένης Καψωμένος⁶⁷.

⁵⁹ Για μια ενδιαφέρουσα ανάλυση του ποιήματος «Δήλος» από την ποιητική συλλογή *Το φωτόδεντρο και η δέκατη τέταρτη ομορφιά*, βλ. Ζάχος Ι. Σιαφλέκης, «Ο τόπος της μνήμης ως πολιτισμικό σύμβολο. Η Δήλος στους Roland Barthes, Martin Heidegger, Οδυσσέα Ελύτη» [στο:] Ζάχος Ι. Σιαφλέκης (επιμ.), *Γραφές της μνήμης. Σύγκριση-Αναπαράσταση-Θεωρία*, Αθήνα: Gutenberg & Ελληνική Εταιρεία Γενικής και Συγκριτικής Γραμματολογίας 2011, σσ. 323-344.

⁶⁰ Οδυσσέας Ελύτης, *Ποίηση*, ό.π., σ. 488.

⁶¹ Βλ. Georg Wilhelm Friedrich Hegel, *The philosophy of history*, μτφρ. J. Sibree, εισ. C.J. Friedrich, Mineola-New York: Dover Publications 2004, σσ. 1-110. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: https://books.google.gr/books/about/The_Philosophy_of_History.html?id=bniImd3dIMkC&redir_esc=y (προσπελάστηκε: 4/9/2021).

⁶² Για την απήχηση ιστορικών γεγονότων στα «Πάθη», βλ. Mario Vitti, *Οδυσσέας Ελύτης. Κριτική μελέτη*, ό.π., σ. 244· Πάνος Θασιότης, «Οδυσσέας Ελύτης. Η συνείδηση του ελληνικού μύθου» [στο:] Mario Vitti (επιμ.), *Εισαγωγή στην ποίηση του Ελύτη. Επιλογή κριτικών κειμένων*, ό.π., σσ. 155-158· Ερατοσθένης Καψωμένος, *Ο ποιητής Οδυσσέας Ελύτης. Ερμηνευτικά ζητήματα*, ό.π., σσ. 39-40· Δημήτρης Ν. Μακρωνίτης, *Οδυσσέας Ελύτης. Μελετήματα*, Αθήνα: Πατάκης 2008 [Γραφή και Ανάγνωση, αριθ. 4], σ. 25· Ιωάννης Νικολαΐδης, *Κείμενα μελετήματα και στοχασμού. Προσεγγίσεις, παρατηρήσεις, ποιήματα*, Θεσσαλονίκη: Μαλλιάρης Παιδεία 2011, σσ. 109-110.

⁶³ Βλ. Οδυσσέας Ελύτης, *Ποίηση*, ό.π., σ. 150.

⁶⁴ Για τις σχετικές απόψεις του Εφέσιου που απηχούνται στην ελυτική ποίηση, βλ. Γιώτα Τεμπρίδου, *Το άμοιαστο της ποίησης και το ισόποσο της φιλοσοφίας. Ο διπλός εαυτός του Οδυσσέα Ελύτη*, ό.π., σσ. 245, 248.

⁶⁵ Βλ. Δανιήλ Ιακώβ, *Η αρχαιογνωσία του Οδυσσέα Ελύτη και άλλες νεοελληνικές δοκιμές*, Θεσσαλονίκη: Ζήτρος 2000 [Σκέψη, αριθ. 10], σ. 64· Άννα Κελεσίδου, «Η έννοια της ελπίδας στις *Εννεάδες* του Πλωτίνου» [στο:] Α. Αραβαντινού κ.ά., *Η έννοια της ελπίδας στον νεοπλατωνικό στοχασμό*, πρόλ. Ευάγγελος Μουτσόπουλος, Αθήνα: Ακαδημία Αθηνών - Κέντρον Ερευνών της Ελληνικής Φιλοσοφίας 1998, σσ. 9-21· Μιχαήλ Λειβαδιώτης, «Ο μυστικός Ελύτης» [στο:] Paola Minucci & Χρήστος Μπιντούδης (επιμ.), *Ο Ελύτης στην Ευρώπη*, ό.π., σσ. 60-61· Jean-Yves Blandin, «“Penser, c'est regarder en direction du Premier”» [στο:] Michel Fattal (επιμ.), *Études sur Plotin*, Paris: L'Harmattan 2000, σσ. 129-148.

⁶⁶ Για τη διττή διάσταση του Ήλιου στην ποίηση του Ελύτη, βλ. Αντώνης Δεκαβάλλης, *Ο Ελύτης από το χρυσό ως το ασημένιο ποίημα*, ό.π., σσ. 77-116· Μαρία Λαμπαδαρίδου-Πόθου, *Οδυσσέας Ελύτης. Ένα όραμα του κόσμου*, ό.π., σσ. 73-74· Ελπινίκη Νικολουδάκη-Σουρή, «Οδυσσέας Ελύτη, “Σολωμού συντριβή και δέος”»: Η αφηγηματική σύνταξη της ποιητικής συνάντησης» [στο:] Ερατοσθένης Καψωμένος (επιμ.), *Οδυσσέας Ελύτης. Ο ποιητής και οι ελληνικές πολιτισμικές αξίες*, ό.π., σσ. 193-215.

⁶⁷ Βλ. Ερατοσθένης Καψωμένος, *Ο ποιητής Οδυσσέας Ελύτης. Ερμηνευτικά ζητήματα*, ό.π., σσ. 124-134.

Έπειτα, αναφορικά με την έννοια της ελευθερίας, ωφέλιμο κρίνεται να αξιοποιηθούν θεωρίες αρχαίων και νεότερων φιλοσόφων προκειμένου να αναδειχθεί πόσο φυσική, και όχι απλώς υπερβατική και αφηρημένη, είναι αυτή η έννοια στο έργο του Ελύτη. Αρχικά, διαπιστώνεται ότι η ελευθερία προβάλλεται ως ισορροπία μεταξύ σκέψης και δράσης στο έργο του Ωριγένη⁶⁸, του Kant⁶⁹, του Bergson⁷⁰ και του Sartre⁷¹. Ελεύθερος, λοιπόν, δεν είναι απλώς ο άνθρωπος που οραματίζεται, αλλά και αυτός που πράττει. Έτσι, η ελευθερία δεν αποτελεί μόνο μια αφηρημένη ιδέα, αλλά είναι, επίσης, στενά συνδεδεμένη με την πραγματικότητα, γεγονός που διαφαίνεται στην ελυτική ποίηση κυρίως στα «Πάθη»⁷² του *Άξιον Εστί*. Τέλος, όσον αφορά την πηγή της ελευθερίας, η οποία μπορεί να είναι είτε φυσική είτε πολιτική, κρίνεται εδώ αξιωματικότερη η θέση του Rousseau στο έργο του περί κοινωνικού συμβολαίου, όπου διατείνεται πως η ελευθερία είναι φυσική, με την έννοια ότι όλοι οι άνθρωποι γεννιούνται ελεύθεροι και δεν θα πρέπει οι κοινωνικές συνθήκες να περιορίζουν ή να καταστρέφουν αυτήν την έμφυτη ελευθερία⁷³. Αυτή η αντίληψη φαίνεται να απηχείται στην ελυτική ποίηση, όπου η ελευθερία δεν είναι απλώς μια αφηρημένη ιδέα, αλλά εξαρτάται και από τις εξωτερικές συνθήκες που ενδέχεται να την αναδείξουν ή να την περιορίσουν⁷⁴.

Συμπεράσματα

Ολοκληρώνοντας αυτήν την εισήγηση, ελπίζω πως έχω δείξει πόσο σημαντική και πολύπλευρη είναι η έννοια της αρμονίας στο ποιητικό έργο του Ελύτη. Μια έννοια που σημάδεψε τη νεωτερική εποχή, η αρμονία προβληματίζει διαχρονικά και αποτελεί την προϋπόθεση του ευδαιμόνου βίου. Ο ορισμός της αρμονίας ως σκοπού της ζωής απομακρύνει το άτομο από τον δογματισμό και τον μηδενισμό, όπως προσπάθησε να δείξει ο Ελύτης. Η συνειδητοποίηση της ενότητας των αντιθέτων δεν οδηγεί στον μηδενισμό, όπως φοβόταν ο Nietzsche⁷⁵, αλλά στην αποφυγή του δογματισμού. Έτσι, το άτομο μπορεί να προσεγγίσει συνολικά οποιοδήποτε ζήτημα και να διαμορφώσει τη δική του άποψη έχοντας εξετάσει όλες τις πτυχές του. Άρα, η αρμονία μέσα στον άνθρωπο αλλά και μεταξύ ανθρώπου και κόσμου συνιστά στη σκέψη του Ελύτη το ζητούμενο του ατόμου που επιδιώκει να αντιληφθεί το φαινόμενο της ζωής συνολικά, να συγκροτήσει το Εγώ του με πλήρη συνειδηση της διαλεκτικής, και να ζήσει τρέφοντας έναν απόλυτο σεβασμό προς τον κόσμο, τον άνθρωπο και τη ζωή.

⁶⁸ Βλ. Georgios Lekkas, *Liberté et progrès chez Origène*, Turnhout-Belgium: Brepols 2001 [Monothéismes et Philosophie, αρθ. 3], σσ. 83-95.

⁶⁹ Βλ. Ζιλ Ντελέζ, *Η κριτική φιλοσοφία του Καντ. Η θεωρία των ικανοτήτων*, μτφρ. Ελένη Πεردικούρη, Αθήνα: Βιβλιοπωλείον της «Εστίας» 2000 [Φιλοσοφία], σσ. 53-58.

⁷⁰ Βλ. Ερρίκος Μπερζόν, *Η δημιουργική εξέλιξη*, ό.π., σσ. 178-181, 240-241.

⁷¹ Βλ. Ζαν-Πωλ Σαρτρ, *Το Είναι και το Μηδέν. Δοκίμιο φαινομενολογικής οντολογίας*, μτφρ. Κωστής Παπαγιώργης, Αθήνα: Παπαζήσης 2007, σσ. 677-747.

⁷² Βλ. Οδυσσέας Ελύτης, *Ποίηση*, ό.π., σ. 156. Ωστόσο, ολόκληρη η ενότητα των «Παθών» φαίνεται να αποκαλύπτει την πορεία προς την απελευθέρωση του ανθρώπου, εφόσον η τελική ανάκτηση της αρμονίας μπορεί να χαρακτηριστεί ως απελευθερωτική, εάν ληφθούν υπόψη οι παρατηρήσεις που σημειώθηκαν ανωτέρω αναφορικά με τη σχέση μεταξύ Εγώ και Άλλων.

⁷³ Βλ. Ζαν Ζακ Ρουσσώ, *Το Κοινωνικό Συμβόλαιο. Αρχές του πολιτικού δικαίου*, ό.π.

⁷⁴ Εκτός από τα «Πάθη», βλ. επίσης, Οδυσσέας Ελύτης, *Ποίηση*, ό.π., σ. 447, όπου μια ενδιαφέρουσα αναφορά στην ελευθερία στο ποίημα «Ο κήπος βλέπει» από τα *Τρία ποιήματα με σημαία ευκαιρίας*.

⁷⁵ Βλ. Gilles Deleuze, *Ο Νίτσε και η φιλοσοφία*, ό.π., σσ. 226-236.

Βιβλιογραφία

Πηγές

- Ελύτης Οδυσσέας, *Εν λευκώ*, Αθήνα: Ίκαρος 1999.
 _____, *Ανοιχτά χαρτιά*, Αθήνα: Ίκαρος 2004.
 _____, *Ποίηση*, επιμ. Γιάννης Η. Χάρης, Αθήνα: Ίκαρος 2005.
 _____, *Συν τοις άλλοις. 37 συνεντεύξεις*, Αθήνα: Ύψιλον/Βιβλία 2011.

Βοηθήματα

Ελληνική βιβλιογραφία

- Αλεξίου Χρίστος, «Ο “ένδον Θεός” στην ποίηση του Άγγελου Σικελιανού και του Οδυσσέα Ελύτη» [στο:] Ερατοσθένης Καψωμένος (επιμ.), *Οδυσσέας Ελύτης. Ο ποιητής και οι ελληνικές πολιτισμικές αξίες*, Πρακτικά Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου, Αθήνα: Γκοβόστης 2000, σσ. 233-258.
- Αντωνόπουλος Γεώργιος, «Η σχέση ανθρωπού-κόσμου προϋπόθεσις ερμηνείας του *Αλαφροϊσκωτου*» [στο:] Ερατοσθένης Καψωμένος (επιμ.), *Εισαγωγή στην ποίηση του Σικελιανού. Επιλογή κριτικών κειμένων*, Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης 2011 [Θεωρία και Κριτική της Λογοτεχνίας], σσ. 169-175.
- Βέικος Θεόφιλος, *Κοσμολογία και κοσμική δικαιοσύνη στην αρχαία ελληνική διάνοηση*, τ. Α', Θεσσαλονίκη 1969.
- Vitti Mario, *Οδυσσέας Ελύτης. Κριτική μελέτη*, Αθήνα: Ερμής 2000.
- Γεωργούλης Κωνσταντίνος Δ., «Εισαγωγή» [στο:] Αριστοτέλη, *Πρώτη Φιλοσοφία (Τα Μετά τα Φυσικά)*, επιμ. Κωνσταντίνος Δ. Γεωργούλης, Αθήνα: Παπαδήμας 2005, σσ. I-XCIV.
- Γιατρομανωλάκης Γιώργης, «Οδυσσέας Ελύτης. Η ποιητική της οικολογίας» [στο:] Paola Minucci & Χρήστος Μπιντούδης (επιμ.), *Ο Ελύτης στην Ευρώπη*, Πρακτικά Συνεδρίου, Πανεπιστήμιο της Ρώμης «La Sapienza», Νοέμβριος 2006, Αθήνα: Ίκαρος 2011, σσ. 34-52.
- Δάλλας Γιάννης, «Ο Ελύτης και ο αρχαίος λυρισμός. Ένας ενδογλωσσικός διάλογος» [στο:] Paola Minucci & Χρήστος Μπιντούδης (επιμ.), *Ο Ελύτης στην Ευρώπη*, Πρακτικά Συνεδρίου, Πανεπιστήμιο της Ρώμης «La Sapienza», Νοέμβριος 2006, Αθήνα: Ίκαρος 2011, σσ. 171-189.
- Δανιήλ Ανθούλα, «Ο χώρος και ο χρόνος στην ποίηση του Οδυσσέα Ελύτη: Συνιστώσες μιας αληθινής πραγματικότητας» [στο:] Παναγιώτης Σκορδάς (επιμ.), *Μύθος: Εννοιολογικές και σημασιολογικές προσεγγίσεις. Οδυσσέας Ελύτης: Ανιχνεύσεις στο έργο του*. Εισηγήσεις δύο αυτοτελών συνεδρίων, Μυτιλήνη: Φιλολογική Βιβλιοθήκη Συνδέσμου Φιλολόγων Ν. Λέσβου 1998 [Βιβλιοθήκη Φιλολόγων Ν. Λέσβου], σσ. 65-74.
- Δεκαβάλλες Αντώνης, *Ο Ελύτης από το χροσό ως το ασημένιο ποίημα*, Αθήνα: Κέδρος 1988.
- Δημαράς Κ. Θ., «Μερικές πηγές της καβαφικής τέχνης» [στο:] Μιχάλης Πιερός (επιμ.), *Εισαγωγή στην ποίηση του Καβάφη. Επιλογή κριτικών κειμένων*, Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης 2003 [Θεωρία και Κριτική της Λογοτεχνίας], σσ. 73-97.
- Δήμου Νίκος, *Προσεγγίσεις. Ελύτης, Έλιοτ, Σουίτς, Σεφέρης, Σουλτς*, Αθήνα: Νεφέλη 1982.
- Θασίτης Πάνος, «Οδυσσέας Ελύτης. Η συνείδηση του ελληνικού μύθου» [στο:] Mario Vitti (επιμ.), *Εισαγωγή στην ποίηση του Ελύτη. Επιλογή κριτικών κειμένων*, Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης 2000 [Θεωρία και Κριτική της Λογοτεχνίας], σσ. 147-170.
- Θεοτοκάς Γιώργος, *Ελεύθερο πνεύμα*, επιμ. Κ. Θ. Δημαράς, Αθήνα: Βιβλιοπωλείον της «Εστίας» 2002 [Νέα Ελληνική Βιβλιοθήκη, αρ. 22].
- Ιακώβ Δανιήλ, *Η αρχαιογνωσία του Οδυσσέα Ελύτη και άλλες νεοελληνικές δοκιμές*, Θεσσαλονίκη: Ζήτρος 2000 [Σκέψη, αριθ. 10].
- Ιλινσκαγια Σόνια, «Ο χρόνος και η μνήμη στο *Ημερολόγιο ενός αθέατου Απριλίου*» [στο:] Ερατοσθένης Καψωμένος (επιμ.), *Οδυσσέας Ελύτης. Ο ποιητής και οι ελληνικές πολιτισμικές αξίες*, Πρακτικά Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου, Αθήνα: Γκοβόστης 2000, σσ. 345-354.
- Καραβίας Πάνος, *Η διάρκεια του υπερρεαλισμού*, Αθήνα: Γαβριηλίδης 2006 [Μονόκερως, αρ. 6].
- Καραντώνης Αντρέας, *Για τον Οδυσσέα Ελύτη. Με 8 εικόνες εκτός κειμένου*, Αθήνα: Παπαδήμας 1992.
- Καψωμένος Ερατοσθένης, «Η σχέση Φύσης-Πολιτισμού στην ποίηση του Ελύτη» [στο:] Παναγιώτης Σκορδάς (επιμ.), *Μύθος: Εννοιολογικές και σημασιολογικές προσεγγίσεις. Οδυσσέας Ελύτης: Ανιχνεύσεις στο έργο του*, Εισηγήσεις δύο αυτοτελών συνεδρίων, Μυτιλήνη: Φιλολογική Βιβλιοθήκη Συνδέσμου Φιλολόγων Ν. Λέσβου 1998 [Βιβλιοθήκη Φιλολόγων Ν. Λέσβου], σσ. 105-112.

- _____, *Ο ποιητής Οδυσσέας Ελύτης. Ερμηνευτικά ζητήματα*, επιμ. Γιάννης Η. Παππάς, Πάτρα: Περί Τεχνών 2005.
- Κελεσιδου Άννα, «Η έννοια της ελπίδας στις *Εννεάδες* του Πλωτίνου» [στο:] Α. Αραβαντινού κ.ά., *Η έννοια της ελπίδας στον νεοπλατωνικό στοχασμό*, πρόλ. Ευάγγελος Μουτσόπουλος, Αθήνα: Ακαδημία Αθηνών - Κέντρον Ερεύνης της Ελληνικής Φιλοσοφίας 1998, σσ. 9-21.
- Κουμάκης Γεώργιος Χ., *Νίκος Καζαντζάκης. Θεμελιώδη προβλήματα στη φιλοσοφία του*, Αθήνα 31996.
- Κουρούπη Μαρία, *Οδυσσέας Ελύτης. Μειζόνες συνθέσεις σε ελάσσονα κλίμακα. Για μια χωρο-χρονική μελέτη*, Καλαμάτα: Έλυτρον 2003.
- Κουτριάνου Ελένα, «Το Άξιον Εστί και η αισθητική του κυβισμού» [στο:] Νίνας Αγγελίδου κ.ά., *Δεκαέξι κείμενα για το Άξιον Εστί*, Αθήνα: Ίκαρος 2001, σσ. 36-55.
- _____, *Με άξονα το φως. Η διαμόρφωση και η κρυστάλλωση της ποιητικής του Οδυσσέα Ελύτη*, Αθήνα: Ίδρυμα Κώστα και Ελένης Ουράνη 2002.
- Κουτσογιαννόπουλος Δημήτριος Ι., *Συμβολή εις το σύστημα της ελληνικής φιλοσοφίας*, τ. Α', Αθήνα: Ηλίας Χ. Χουρζαμάνης 1968.
- Λαμπαδαρίδου-Πόθου Μαρία, *Οδυσσέας Ελύτης. Ένα όραμα του κόσμου*, Αθήνα: Παπαδήμας 21994.
- Λειβαδιώτης Μιχαήλ, «Ο μυστικός Ελύτης» [στο:] Paola Minucci & Χρήστος Μπιντούδης (επιμ.), *Ο Ελύτης στην Ευρώπη*, Πρακτικά Συνεδρίου, Πανεπιστήμιο της Ρώμης «La Sapienza», Νοέμβριος 2006, Αθήνα: Ίκαρος 2011, σσ. 53-66.
- Marín Álvaro García, «Οδυσσέας Ελύτης. Μια ελληνική καρβάλα» [στο:] Paola Minucci & Χρήστος Μπιντούδης (επιμ.), *Ο Ελύτης στην Ευρώπη*, Πρακτικά Συνεδρίου, Πανεπιστήμιο της Ρώμης «La Sapienza», Νοέμβριος 2006, Αθήνα: Ίκαρος 2011, σσ. 77-95.
- Μαρωνίτης Δημήτρης Ν., *Κ. Π. Καβάφης. Μελετήματα*, Αθήνα: Πατάκης 2007 [Γραφή και Ανάγνωση, αριθ. 2].
- _____, *Οδυσσέας Ελύτης. Μελετήματα*, Αθήνα: Πατάκης 2008 [Γραφή και Ανάγνωση, αριθ. 4].
- Μητσάκης Κάρολος, *Ενώτια παμφανόωντα... Έξι μελέτες για τον Οδυσσέα Ελύτη*, Αθήνα: Ινστιτούτο του Βιβλίου - Α. Καρδαμίτσα 1998.
- Μπαλής Στέφανος, *Μαθηματικά και ποίηση. Από τον Αρχιμήδη στον Ελύτη*, Θεσσαλονίκη: Νησίδες 2001.
- Μπούκουρα Μαρία, «“Απ’ το φαινόν, το μη θολούμενον της ύλης στο σημαίνον του πνεύματος”: Ο σολωμικός ισχυρισμός ως έρμα μη ακυρώσιμο στην ποιητική του Ελύτη» [στο:] Ερατοσθένης Καψωμένος (επιμ.), *Οδυσσέας Ελύτης. Ο ποιητής και οι ελληνικές πολιτισμικές αξίες*, Πρακτικά Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου, Αθήνα: Γκοβδόστης 2000, σσ. 185-191.
- Νικολαΐδης Ιωάννης, *Κείμενα μελέτης και στοχασμού. Προσεγγίσεις, παρατηρήσεις, ποιήματα*, Θεσσαλονίκη: Μαλλιάρης Παιδεία 2011.
- Νικολουδάκη-Σουρή Ελπινίκη, «Οδυσσέα Ελύτη, “Σολωμού συντριβή και δέος”: Η αφηγηματική σύνταξη της ποιητικής συνάντησης» [στο:] Ερατοσθένης Καψωμένος (επιμ.), *Οδυσσέας Ελύτης. Ο ποιητής και οι ελληνικές πολιτισμικές αξίες*, Πρακτικά Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου, Αθήνα: Γκοβδόστης 2000, σσ. 193-231.
- Ντουσιά Χριστίνα, «“Με αλήθεια και φαντασία”: Ο Καζαντζάκης αυτοβιογραφούμενος» [στο:] Roderick Beaton (επιμ.), *Εισαγωγή στο έργο του Καζαντζάκη. Επιλογή κριτικών κειμένων*, Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης 2011 [Θεωρία και Κριτική της Λογοτεχνίας], σσ. 545-562.
- Παλαμάς Κωστής, «Αλέξανδρος Παπαδιαμάντης» [στο:] Γεωργία Φαρίνου-Μαλαματάρη (επιμ.), *Εισαγωγή στην πεζογραφία του Παπαδιαμάντη. Επιλογή κριτικών κειμένων*, Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης 2005 [Θεωρία και Κριτική της Λογοτεχνίας], σσ. 59-67.
- Πανωφοροπούλου Αγγελική, *Η βεργλιανή ανταγεία στην ποίηση του Σολωμού*, Αθήνα: Μνημοσύνη 1989.
- Παπαδοπεράκη Ασπασία, *Ο επικούρειος ποιητής Κ. Π. Καβάφης*, Αθήνα: Σήμα 2009.
- Πλωτίνος, *Εννεάς πρώτη*, κείμ. - μτφρ. - σχ. Παύλος Καλλιγιάς, Αθήνα: Ακαδημία Αθηνών - Κέντρον Ερεύνης της Ελληνικής και Λατινικής Γραμματείας 2006 [Βιβλιοθήκη Α. Μανούση, αριθ. 2].
- Πρωίμου-Ερηνάκη Μαριλένα, *Οδυσσέας Ελύτης. Η αθέατη πλευρά του κόσμου και η καθαρότητα του φωτός*, Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα 1997 [Λογοτεχνικά Δοκίμια, αριθ. 2].
- Σαββίδης Γ. Π., *Βασικά θέματα της ποίησης του Καβάφης. (Γρία δημόσια μαθήματα). Φύση και τέχνη. Έρωσ και θάνατος. Παρελθόν, παρόν και μέλλον*, Αθήνα: Ίκαρος 1993.
- Σακελλάριος Γεώργιος, *Πυθαγόρας. Ο διδάσκαλος των αιώνων*, Αθήνα: Ιδρυοθέατρον [χ.χ.].
- Σιαφλέκης Ζάχος Ι., «Ο τόπος της μνήμης ως πολιτισμικό σύμβολο. Η Δήλος στους Roland Barthes, Martin Heidegger, Οδυσσέα Ελύτη» [στο:] Ζάχος Ι. Σιαφλέκης (επιμ.), *Γραφές της μνήμης. Σύγκριση - Αναπαράσταση - Θεωρία*, Αθήνα: Gutenberg & Ελληνική Εταιρεία Γενικής και Συγκριτικής Γραμματολογίας 2011, σσ. 323-344.

- Τεμπρίδου Γιώτα, *Το άμοιαστο της ποίησης και το ισόποσο της φιλοσοφίας. Ο διπλός εαυτός του Οδυσσέα Ελύτη*, Διδακτορική Διατριβή, Θεσσαλονίκη: Α.Π.Θ. 2016. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: <https://ikee.lib.auth.gr/record/282232/files/GRI-2016-16157.pdf> (προσπελάστηκε: 4/9/2021).
- Τζιόβας Δημήτρης, *Κουλτούρα και λογοτεχνία. Πολιτισμικές διαθλάσεις και χρονοτόποι ιδεών*, Αθήνα: Πόλις 2014.
- Φράγκου-Κιρίλια Ρίτσα, *Πέντε μελετήματα για τον Άγγελο Σικελιανό*, Αθήνα: Ίρις 1999 [Δοκίμιο-Κριτική, αριθ. 4].
- _____, *Άγγελος Σικελιανός. Βαθμίδες μύησης*, Αθήνα: Πατάκης 2004.
- Χατζηγιακουμή Μαρία, «Ο κόσμος ο “δεύτερος” στο έργο του Οδυσσέα Ελύτη» [στο:] Paola Minucci & Χρήστος Μπιντούδης (επιμ.), *Ο Ελύτης στην Ευρώπη*, Πρακτικά Συνεδρίου, Πανεπιστήμιο της Ρώμης «La Sapienza», Νοέμβριος 2006, Αθήνα: Ίκαρος 2011, σσ. 67-76.
- Χωριανόπουλος Νίκος, *Φύση και ελευθερία στη στωική φιλοσοφία*, Αθήνα: Γεωργιάδης 2003.

Ξενόγλωσση και μεταφρασμένη βιβλιογραφία

- Bachelard Gaston, *Η ποιητική του χώρου*, μτφρ. Ελένη Βέλτσου & Ιωάννα Δ. Χατζηνικολή, Αθήνα: Χατζηνικολή 1982.
- Μπερζόν Ερρίκος, *Η δημιουργική εξέλιξη*, μτφρ. Κωστής Παπαγιώργης & Γιάννης Πρελορέντζος, επιμ. - επιμ. Γιάννης Πρελορέντζος, Αθήνα: Πόλις 2006.
- Blandin Jean-Yves, «“Penser, c’est regarder en direction du Premier”» [στο:] Michel Fattal (επιμ.), *Études sur Plotin*, Paris: L’Harmattan 2000, σσ. 129-148.
- Breton André, *Μανιφέστα του σουρρεαλισμού*, εισ. - μτφρ. - σημ. Ελένη Μοσχονά, Αθήνα-Γιάννινα: Δωδώνη 1983.
- Μπούρτζο Αλμπέρτο, «Zan-Zan Ρουσό» [στο:] Umberto Eco & Riccardo Fedriga (επιμ.), *Η ιστορία της φιλοσοφίας*, μτφρ. Στέλλα Πεκιαρίδη, τ. Ε', Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα & Το Βήμα 2018, σσ. 170-185.
- Carton Paul, *La vie sage. Commentaires sur les vers d’or des Pythagoriciens*, Paris: Norbert Maloine [1928;].
- Cazzulo Massimo, «Μεταξύ σημειωμένου και σημειώντος. Η ονοματοποιία στην ποίηση του Ελύτη» [στο:] Paola Minucci & Χρήστος Μπιντούδης (επιμ.), *Ο Ελύτης στην Ευρώπη*, μτφρ. Βρισηίδα Δρόσου, Πρακτικά Συνεδρίου, Πανεπιστήμιο της Ρώμης «La Sapienza», Νοέμβριος 2006, Αθήνα: Ίκαρος 2011, σσ. 96-113.
- Ντελέζ Ζιλ, *Η κριτική φιλοσοφία του Καντ. Η θεωρία των ικανοτήτων*, μτφρ. Ελένη Πεردικούρη, Αθήνα: Βιβλιοπωλείον της «Εστίας» 2000 [Φιλοσοφία].
- Deleuze Gilles, *Ο Νίτσε και η φιλοσοφία*, μτφρ. Γιώργος Σπανός, επιμ. Φώτης Σιατίτσας & Άρης Στυλιανού, Αθήνα: Πλέθρον 2002 [Θεωρία και Κοινωνία].
- Diels Hermann & Walther Kranz, *Οι Προσωκρατικοί. Οι μαρτυρίες και τα αποσπάσματα*, μτφρ. Βασίλης Α. Κύρκος & Δημοσθένης Γ. Γεωργοβασιλίας, ττ. Α'-Β', Αθήνα: Παπαδήμας 2007.
- Forster Michael, «Hegel’s dialectical method» [στο:] Frederick C. Beiser (επιμ.), *The Cambridge Companion to Hegel*, Cambridge & New York: Cambridge University Press 2005, σσ. 130-170.
- Γκάθρι Κένεθ, *Οι διδασκαλίες των Πυθαγορείων μέσα από τα αρχαία κείμενα*, μτφρ. Αναστασία Νάνου-Τσάκαλη, Αθήνα: Πύρινος κόσμος 1995.
- Hegel Georg Wilhelm Friedrich, *The philosophy of history*, μτφρ. J. Sibree, εισ. C. J. Friedrich, Mineola - New York: Dover Publications 2004. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: https://books.google.gr/books/about/The_Philosophy_of_History.html?id=bniImd3dIMkC&redir_esc=y (προσπελάστηκε: 4/9/2021).
- Χάιντεγκερ Μάρτιν, *Είναι και χρόνος*, μτφρ. - σχ. Γιάννης Τζαβάρας, τ. Α', Αθήνα-Γιάννινα: Δωδώνη 1998.
- Χιουμ Ντέιβιντ, *Πραγματεία για την ανθρώπινη φύση. Απόπειρα εισαγωγής της πειραματικής μεθόδου συλλογισμού στα ηθικά θέματα*, εισ. - μτφρ. Μαρία Πουρνάρη, τ. Α', Αθήνα: Πατάκης 2005.
- Hussey Edward, «Ηράκλειτος» [στο:] Anthony A. Long (επιμ.), *Οι Προσωκρατικοί φιλόσοφοι. Συναγωγή συστατικών μελετημάτων. Με 1 χάρτη*, μτφρ. Θεοδόσης Νικολαΐδης & Τάσος Τυφλόπουλος, Αθήνα: Παπαδήμας 2007, σσ. 150-180.

Η αρμονία στην ποίηση του Οδυσσέα Ελύτη

- Kant Immanuel, *Κριτική του καθαρού Λόγου. Η υπερβατική διαλεκτική*, πρόλ. - μτφρ. - παρατ. Μιχαήλ Φ. Δημητράκοπουλος, τ. Α', Αθήνα 1983.
- Κίριεγκωρ Σάιρεν, *Για το μυστήριο του ανθρώπου*, μτφρ. - ανθολ. Ντίνος Απ. Κατσόγιαννος κ.ά., Αθήνα: Ευθύνη 2002 [Αναλόγιο, αριθ. 14].
- Lekkas Georgios, *Liberté et progrès chez Origène*, Turnhout-Belgium: Brepols 2001 [Monothéismes et Philosophie, αριθ. 3].
- Menacci Andrea, «Η Ελλάδα στον καθρέφτη. Friedrich Hölderlin και Οδυσσέας Ελύτη» [στο:] Paola Minucci & Χρήστος Μπιντούδης (επιμ.), *Ο Ελύτης στην Ευρώπη*, μτφρ. Μιχαήλ Λειβαδιώτης, Πρακτικά Συνεδρίου, Πανεπιστήμιο της Ρώμης «La Sapienza», Νοέμβριος 2006, Αθήνα: Ίκαρος 2011, σσ. 448-458.
- Μερόλ-Ποντύ Μωρίς, *Εγκώμιο της φιλοσοφίας. Και άλλα δοκίμια*, εισ. - μτφρ. Κική Καψαμπέλη, Αθήνα: Εκκρεμές 2005 [Ευμενείς Έλεγχοι, αριθ. 7].
- Montanari Franco, *Ιστορία της αρχαίας ελληνικής λογοτεχνίας. Από τον 8^ο αι. π.Χ. έως τον 6^ο αι. μ.Χ.*, μτφρ. Σπύρος Κουτράκης κ.ά., επιμ. Δανιήλ Ιακώβ & Αντώνης Ρεγκάκος, Θεσσαλονίκη: University Studio Press 2010.
- Νίτσε Φρίντριχ, *Γενεαλογία της ηθικής. Οι διθύραμβοι του Διονύσου*, μτφρ. Άρης Δικταίος, Αθήνα: Γκοβόστης [χ.χ.].
- _____, *Πέραν του καλού και του κακού*, μτφρ. Ελένη Καλκάνη, Αθήνα: Δαμειανός [χ.χ.].
- Pontani Filippo Maria, *Επτά δοκίμια & μελετήματα για τον Καβάφη (1936-1974)*, εισ. - μτφρ. Massimo Peri, πρόλ. Γ. Π. Σαββίδη, Αθήνα: Μ.Ι.Ε.Τ. 1991.
- Ricœur Paul, *Η μνήμη, η ιστορία, η λήθη*, μτφρ. Ξενοφών Κομνηνός, Αθήνα: Ίνδικτος 2013.
- Rohde Erwin, *Ψυχή. Η λατρεία των ψυχών και οι αντιλήψεις περί αθανασίας στους αρχαίους Έλληνες*, μτφρ. Κατερίνα Παυλογεωργιάτου, τ. Β', Αθήνα: Ιάμβλιχος 2004 [Ελλάδα].
- Ρουσσώ Ζαν Ζακ, *Το Κοινωνικό Συμβόλαιο. Αρχές του πολιτικού δικαίου*, μτφρ. Φώντας Κονδύλης, Αθήνα: Δαμειανός [1986;].
- Rousseau Jean-Jacques, *Αμιλίος ή Περί αγωγής*, μτφρ. Πόλυ Γκέκα, επιμ. Γιώργος Σπανός, τ. Β', Αθήνα: Πλέθρον 2006.
- Σαρτρ Ζαν-Πωλ, *Το Είναι και το Μηδέν. Δοκίμιο φαινομενολογικής οντολογίας*, μτφρ. Κωστής Παπαγιώργης, Αθήνα: Παπαζήσης 2007.

Δήμητρα Μοσχολέα
Μεταπτυχιακή Φοιτήτρια Πανεπιστημίου Πελοποννήσου

Ο Νικηφόρος Βρεττάκος ως επιφυλλιδογράφος: Η συνεργασία του με το περιοδικό *Κόσμος, Επιστήμη και Ζωή* (1960-1962)

Το 2012, σε συνέντευξή του στο *Βήμα*, ο γιος του Νικηφόρου Κώστας Βρεττάκος κλήθηκε να αποτιμήσει την απήχηση του έργου του πατέρα του. Στο σημείο αυτό ο ίδιος επισήμανε πως αυτό δεν έχει μελετηθεί επαρκώς και ότι δεν υπήρξε έως τώρα συστηματική αξιολόγησή του. Κριτικοί και φιλόλογοι ασχολήθηκαν με το έργο του, με τρόπο όμως αποσπασματικό. Μέχρι πριν από μερικά χρόνια, το όλο εγχείρημα δυσχέραινε η χρονοβόρα διαδικασία ταξινόμησης του Αρχείου του, η οποία, ωστόσο, έχει, έως έναν βαθμό, ολοκληρωθεί.

Υστερα, λοιπόν, από την έκδοση των ποιητικών απάντων του σε τρεις τόμους και κάποιων μεμονωμένων λογοτεχνικών συμβολών του, μένει να εκδοθούν συγκεντρωτικά και άλλες ειδολογικές κατηγορίες από το έργο του, ούτως ώστε να προβληθούν άγνωστες έως σήμερα πτυχές του Λάκωνα δημιουργού. Ως εκ τούτου, η ανεύρεση και εκδοτική επεξεργασία αθησαύριστου υλικού που τον αφορά, αποτελεί ένα από τα φιλολογικά ζητούμενα που καλό θα ήταν να απασχολήσουν τους νεότερους μελετητές των νεοελληνικών γραμμάτων και του έργου του.

Σημαντικό μέρος του έργου αυτού είναι δημοσιευμένο σε εφημερίδες και περιοδικά – μέρος των οποίων δεν μπορεί εύκολα να εντοπιστεί. Η σχετική δε έρευνα δυσχεραίνεται από το ότι ο ίδιος δεν συνήθιζε να διατηρεί στο αρχείο του τα αποκόμματα τέτοιων συνεργασιών του¹. Από την άλλη, είναι γνωστό πως συνεργάστηκε ως κριτικός και ως συντάκτης με πολλά έντυπα, όπως τα περιοδικά *Επιθεώρηση Τέχνης*, *Δρόμοι της Ειρήνης*, *Κόσμος - Επιστήμη και Ζωή*, *Ελληνικά Χρονικά*, καθώς και με τα *Ελεύθερα Γράμματα*, του οποίου υπήρξε διευθυντής. Υπήρξε φιλολογικός συνεργάτης, επίσης, διαφόρων μεταπολεμικών εφημερίδων, μεταξύ των οποίων ήταν αρχικά *Η Προοδευτική Αλλαγή* και σε μεταγενέστερο χρόνο *Τα Νέα*, *Η Ελευθεροτυπία* και *Η Καθημερινή*².

Στο πλαίσιο αυτής της παρουσίασης, επιχειρείται μια μικρή συμβολή στην ανάδειξη της δραστηριότητας του Νικηφόρου Βρεττάκου ως επιφυλλιδογράφου, με επίκεντρο τη συνεργασία του με το περιοδικό *Κόσμος - Επιστήμη και Ζωή*, με το οποίο συνεργάστηκε συστηματικά για δύο περίπου έτη. Απώτερος στόχος της γράφουσας είναι να προβληθεί, όσο το δυνατόν πιο συνοπτικά και με σαφήνεια, το περιεχόμενο τέτοιων συνεργασιών του ποιητή που περιλαμβάνονται στα τεύχη τα οποία κατέστη δυνατόν να εντοπιστούν, επιχειρώντας παράλληλα μια μικρή αναφορά στη γενική φυσιογνωμία του συγκεκριμένου εντύπου, έτσι όπως αυτή γίνεται αντιληπτή από τη δομή και το περιεχόμενο των στηλών του.

Το συζητούμενο περιοδικό υπήρξε, κατά μείζονα λόγο, ένα κοινωνικά προσανατολισμένο έντυπο, το οποίο κυκλοφόρησε μεταξύ των ετών 1959-1962. Κατά το τελευταίο έτος της έκδοσής του, βλέπουμε να τυπώνεται κάθε δεκαπενθήμερο, έναντι της προηγούμενης εβδομαδιαίας κυκλοφορίας του. Εκδότης του υπήρξε ο Κύπριος, δημοσιογράφος και λογοτέχνης, Λουκής Ακριτάς, ο οποίος έμεινε γνωστός περισσότερο για

¹ Βλ. την προαναφερθείσα συνέντευξη του Κώστα Βρεττάκου στη Λαμπρινή Κουζέλη, εφημ. *Το Βήμα*, 20 Φεβρουαρίου 2012. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: <https://www.tovima.gr/2012/02/20/culture/okostas-brettakos-milaei-gia-ton-nikiforo-brettako/> (προσπελάστηκε: 15/5/2022).

² Οι αναφορές από τον κατάλογο της εργογραφίας Βρεττάκου που έχει συγκροτηθεί από τη Δημόσια και Κεντρική Βιβλιοθήκη Σπάρτης. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: <https://nikiforos.dspixel.com/archive-nvrettakou-el/ergografia/epifyllides/167-analush> (προσπελάστηκε: 15/5/2022).

την πολιτική δράση που ανέπτυξε και για τη συμμετοχή του στην εκπαιδευτική μεταρρύθμιση του 1964 – παρότι διαθέτει επίσης αξιόλογο δημιουργικό έργο, μεγάλο μέρος του οποίου βρίσκεται δημοσιευμένο σε εφημερίδες και περιοδικά με τα οποία κατά καιρούς συνεργάστηκε. Ως αρχισυντάκτης του εντύπου αναφέρεται έως και το 1961 ο Γεώργιος Μακρής και ως επιμελητής του ο Νίκος Γιούμας. Ο τελευταίος αναγράφεται αργότερα και ως αρχισυντάκτης. Από το 1962 και εξής, πέρα από την ήδη μνημονευθείσα αλλαγή ως προς τη συχνότητα της κυκλοφορίας του εντύπου, παρατηρείται και μια τυπογραφική αναπροσαρμογή των τευχών, σε μικρότερο μέγεθος. Οι αλλαγές αυτές μας οδηγούν στην υπόθεση πως οι οικονομικές δυσχέρειες που, ενδεχομένως, αντιμετώπιζε το εν λόγω περιοδικό θα πρέπει να συντέλεσαν στην οριστική διακοπή της κυκλοφορίας του, κατά το ίδιο έτος. Την υπόθεση, μάλιστα, αυτή ενισχύουν αναγγελίες που ανευρίσκονται στα τελευταία τεύχη του, όπως: «Ο Κόσμος θα εκδίδεται κάθε πρώτη του μηνός», συνοδευόμενες από αναφορές που δηλώνουν ρητά πως παρότι η έκδοσή του υπόκειται σε μεγάλο συναγωνισμό παρεμφερών εντύπων, αυτό αγωνίζεται να συνεχίσει την κυκλοφορία του, αδυνατώντας, ωστόσο, να συντηρήσει και να βελτιώσει αισθητικά την έντυπη μορφή της έκδοσης³. Μπορεί, βέβαια, αρχικά το εγχείρημα του διαφοροτικού τυπογραφικού σχήματος να στόχευε σε κάποια βελτίωση της έκδοσης, από πλευράς τυποτεχνικής, αλλά η όλη προσπάθεια δεν στάθηκε τελικώς δυνατόν να ευοδωθεί κατά το επιθυμητό⁴.

Οι στήλες του περιοδικού φιλοξένησαν, πρωτίστως, άρθρα κοινωνικού, αλλά και ευρύτερα ανθρωπιστικού ενδιαφέροντος. Περιλαμβάνονταν, ακόμα, κάποιες μόνιμες στήλες που ασχολούνταν με θέματα επιστημονικά, σε συγχρονισμό με την ευρύτερη τάση της εποχής, όπου το ενδιαφέρον για τη ραγδαία ανάπτυξη των επιστημών και της τεχνολογίας ήταν ιδιαίτερα έντονο, σε παγκόσμια κλίμακα. Το ύφος του λόγου που κυριαρχεί στις στήλες του περιοδικού αποκτά συχνά δημοσιογραφική χροιά, αφού η βασική στόχευση των συντακτών παρέμενε η καταγραφή και ο σχολιασμός της επικαιρότητας που αφορούσε μια «νέα εποχή», με ποικίλες ανακατατάξεις σε διάφορους τομείς. Επρόκειτο, άλλωστε, για μια εποχή κατά την οποία σημειώνονταν σημαντικές κοινωνικές και πολιτικές ανατροπές, που επηρέαζαν τις εξελίξεις και τη διαμόρφωση των συνειδήσεων τόσο σε εθνικό όσο και σε παγκόσμιο επίπεδο. Ταυτόχρονα, ήταν η εποχή που προωθείτο εμφατικά το αίτημα για επιρράτηση της παγκόσμιας ειρήνης, ύστερα από την τραγική εμπειρία του Β' Παγκοσμίου Πολέμου και τη χρήση της πυρηνικής ενέργειας, αλλά μέσα σε ένα κλίμα εξοπλιστικών ανταγωνισμών και πολιτικοκοινωνικής διαίρεσης του κόσμου σε αντιμαχόμενα στρατόπεδα, στο πλαίσιο του αποικληθέντος Ψυχρού Πολέμου, που βρισκόταν στο απόγειό του.

Οι συνεργάτες του περιοδικού ήταν τόσο Έλληνες όσο και ξένοι. Ανάμεσα στα ονόματα των Ελλήνων συνεργατών του, ξεχωρίζουν ορισμένα με συστηματικότερη συνεισφορά σε αυτό, όπως ήταν ο δημοσιογράφος και ιστορικός συγγραφέας Κώστας Καιροφύλας, δημοσιεύματα του οποίου εμφανίζονται στις στήλες ιστορικού ενδιαφέροντος, έως και λίγο πριν από το θάνατό του (17 Ιουλίου 1961)⁵, ο λογοτέχνης Άλκης Τροπαιάτης, τον οποίο βλέπουμε να κρατά πολλές φορές τη στήλη «Με το περισκόπιο» (αντί για τον

³ Βλ. ανωνύμως, «Ο Κόσμος (θα εκδίδεται) κάθε πρώτη του μηνός», *Κόσμος - Επιστήμη και Ζωή*, τχ. 9, 5 Δεκεμβρίου 1962, σ. 3.

⁴ Βλ. σχετικά, ανωνύμως, «Με το 1962, ένα αποφασιστικό βήμα του “Κόσμου” προς τα εμπρός...», τχ. 134, 20-27 Δεκεμβρίου 1961, σ. 3: «Από την Τετάρτη, 17 Ιανουαρίου 1962, ο Κόσμος θα εκδίδεται σε 140-150 σελίδες, μικρότερου σχήματος, και θα κυκλοφορεί, ταυτόχρονα, σ' ολόκληρη την Ελλάδα και το εξωτερικό, κάθε 15 μέρες.»

⁵ Βλ. ενδεικτικά ορισμένα από τα δημοσιεύματα του Κώστα Καιροφύλα στο περ. *Κόσμος - Επιστήμη και Ζωή*: «Όταν ο Καποδίστριας έφερε τις πατάτες στην Ελλάδα», τχ. 87, 20-26 Ιανουαρίου, σσ. 26, 40· «Το καρναβάλι στην Αθήνα», τχ. 88, 26-31 Ιανουαρίου 1961, σ. 38· «Το καρναβάλι των Αθηναίων», τχ. 90, 7-14 Φεβρουαρίου 1961, σ. 29· «Δηλητήρια και εγκλήματα», τχ. 92, 21-28 Φεβρουαρίου 1961, σ. 14· «Ένας Υδραίος ψαράς σουλτάνος του Αλγερίου», τχ. 93, 1-7 Μαρτίου 1961, σσ. 17-18 κ.ά. [τελευταία δημοσίευση πριν από την αναγγελία θανάτου του:] «Το καρφί που κάρφωσαν στο Χριστό», τχ. 108, 22-29 Ιουνίου 1961, σ. 33.

Νικηφόρο Βρεττάκο και άλλοτε από κοινού με αυτόν στο ίδιο τεύχος)⁶, η θεατρόφιλη συγγραφέας Κωστούλα Μητροπούλου⁷, καθώς και ορισμένοι άλλοι συνεργάτες που επιλέγουν να υπογράφουν με ψευδώνυμα (οι συνηθέστεροι εξ αυτών υπογράφουν ως «Ειδικός» και ως «Φιλότεχνος»). Από τη δεύτερη, και μάλλον μεγαλύτερη κατηγορία συνεργατών, η οποία, όπως αναφέρθηκε, απαρτίζεται από ξένους, κυρίως Γάλλους, αρθρογράφους, αναφέρονται, εντελώς ενδεικτικά, τα ονόματα του δημοσιογράφου επιστημονικών θεμάτων Pierre de Latil⁸, του γιατρού και λογοτεχνικού συγγραφέα André Soubiran⁹ και του συγγραφέα Pierre La Mure¹⁰ (με δημοσιεύσεις λογοτεχνικών αποσπασμάτων από έργα του σε συνέχειες, σε μετάφραση της Σύλβας Ακριτά).

Παρά την όποια πολιτική τοποθέτηση και τα φρονήματα καθενός εκ των συνεργατών, αυτό που γίνεται αντιληπτό είναι ότι τα ενδιαφέροντα και ο τρόπος πραγμάτευσης των θεμάτων έχουν μια καθαρά ανθρωπιστική βάση, που δύσκολα θα μπορούσε να ταυτιστεί με κάποια συγκεκριμένη πολιτική ή ιδεολογική θεώρηση, παρά την ενεργή ανάμειξη του εκδότη του Λουκή Ακριτά στην πολιτική ζωή της χώρας. Το κύριο χαρακτηριστικό των προσεγγίσεων που δημοσιεύονται είναι η ανοιχτότητα των αντιλήψεων των συντακτών τους και η προσοδευτική τους ματιά. Άλλωστε για τον ίδιο τον Ακριτά, η απόφαση συμμετοχής του στα ελλαδικά πολιτικά και δημοσιογραφικά δρώμενα μπορεί να ερμηνευτεί ως απόρροια του προσωπικού του οράματος για ελευθερία στην έκφραση και αναμόρφωση της κοινωνικής καθημερινότητας, δεδομένα που σε μεγάλο βαθμό συνδέθηκαν με την αναφερθείσα εκπαιδευτική μεταρρύθμιση στην οποία πρωταγωνίστησε. Η συνεχής προβολή αυτού του ανθρωπιστικού οράματός του γίνεται αντιληπτή και από τις υπάρχουσες αναφορές στην πολιτική του δράση και στους αγώνες του για ζητήματα της Κύπρου, απ' όπου καταγόταν, και καθίσταται προφανής ιδιαίτερα στο πλαίσιο της σχετικής αρθρογραφίας του. Στη συνάφεια των προεκτεθέντων, είναι χαρακτηριστικά όσα αναφέρει ο ίδιος σε σχέση με την πολιτική ή μη φυσιογνωμία του εντύπου:

Ο Κόσμος δεν έχει καμία σχέση με την πολιτική, έχει όμως άμεση και στενή σχέση με τα μεγάλα προβλήματα του Έθνους και του Λαού, έστω κι αν εμπλέκεται σ' αυτά η πολιτική.¹¹

Στο ίδιο μοτίβο κινούνται και όσα γράφει ο Νικηφόρος Βρεττάκος στη στήλη «Με το περισκόπιο», όπου δημοσιεύει κατά βάση τα κείμενά του:

Η στήλη αυτή δεν είναι πολιτική, και συνεπώς δεν βλέπει τα πράγματα κάτω από ένα ορισμένο πρίσμα. Δεν υπάρχουν δηλαδή πράγματα τα οποία βλέπει και τα οποία δεν βλέπει, απλώς βλέπει και σημειώνει χωρίς πολιτική διάκριση αυτά που βλέπει.¹²

Αναφορικά εξάλλου με τα κοινωνικά και πολιτικά φρονήματα του Βρεττάκου, ισχύει ότι ο ίδιος παρέμεινε αποστασιοποιημένος από τις επικρατούσες κομματικές και ιδεολογικές

⁶ Ενδεικτικές αναφορές σε δημοσιεύματα του συγγραφέα Άλκη Τροπαιάτη στο *Κόσμος - Επιστήμη και Ζωή*: «Δυο χρόνια ζωής», τχ. 104, 24-31 Μαΐου 1961, σ. 2· «Μαύροι, λευκοί...», τχ. 105, 31 Μαΐου - 7 Ιουνίου, σ. 2· «Η μοίρα των ειρηνοποιών», τχ. 106, 7-16 Ιουνίου 1961, σ. 2· «Σύγχρονες Μήδειες», τχ. 107, 14-22 Ιουνίου 1961, σ. 2· «Κολασμός και επιβράβευση», τχ. 108, 22-29 Ιουνίου 1961, σ. 2· «Ο Απόστολος των φτωχών», τχ. 109, 29 Ιουνίου - 6 Ιουλίου 1961, σ. 2· «Δικτάτορες και Δικτατορίες», τχ. 110, 6-12 Ιουλίου 1961, σ. 3 κ.ά.

⁷ Για τα δημοσιεύματα της αναφερομένης σχετικά με το θέατρο, βλ. ενδεικτικά: «Δωδέκατη Αυλαία», τχ. 102, 10-17 Μαΐου 1961, σσ. 26-27· «Ο Ντύρρεναττ και η θύελλα των αντιρρήσεων του ελληνικού λαού», τχ. 99, 21-26 Απριλίου 1961, σσ. 26-27, 39· «Χωρίς αμφιβολία δεν υπάρχει τίποτα...», τχ. 97, 5-12 Απριλίου 1961, σσ. 18, 40 κ.ά.

⁸ Βλ. πρόχειρα, Pierre de Latil, «Ο σιωπηλός κόσμος», τχ. 74, 25-31 Οκτωβρίου 1961, σσ. 15-17· «Η ζωή χωρίς μικρόβια», τχ. 94, 7-14 Μαρτίου 1961, σσ. 22-25, 40.

⁹ Βλ. ενδεικτικά: «Φροντίδες κατά την εγκυμοσύνη», τχ. 88, 26-31 Ιανουαρίου 1961, σσ. 20-21, 40· «Έχετε "τρύπια" μνήμη», τχ. 90, 7-14 Φεβρουαρίου 1961, σ. 30 κ.ά.

¹⁰ Βλ. ενδεικτικά αναφορές από αποσπάσματα του Pierre La Mure στο *Κόσμος - Επιστήμη και Ζωή*: «Μουλέν Ρουζ», τχ. 74, 25-31 Οκτωβρίου 1960, σσ. 37-39· τχ. 87, 20-26 Ιανουαρίου 1961, σσ. 33-34· «Τραγούδι αγάπης», τχ. 88, 26-31 Ιανουαρίου, σσ. 33-35, 40· τχ. 116, 17-23 Αυγούστου 1961, σσ. 35-36.

¹¹ Λουκής Ακριτάς, «Το ηλεκτρικό λαμπίονι και τα πνευματικά σκοτάδια», *Κόσμος - Επιστήμη και Ζωή*, τχ. 102, 10-17 Μαΐου 1961, σ. 14.

¹² Νικηφόρος Βρεττάκος, «Με το περισκόπιο», *Κόσμος, Επιστήμη και Ζωή*, τχ. 106, 7-16 Ιουνίου 1961, σ. 5.

αντιλήψεις της εποχής του, χωρίς αυτό να σημαίνει πως δεν υπήρξε πολιτικά και κοινωνικά κινητοποιημένος από την αρχή ως το τέλος της ζωής του, πάντοτε με προοδευτικό δημοκρατικό πρόσημο¹³.

Όπως επομένως καθίσταται αντιληπτό από τις παραπάνω σχετικές αναφορές, από την εξέταση των κειμένων που έχουμε στην διάθεσή μας, αλλά και από όσα γνωρίζουμε σε σχέση με την ιδιοσυγκρασία των βασικών συντακτών, η φυσιογνωμία του εντύπου θα μπορούσε να ταυτιστεί με την πρόθεση μιας κριτικής ματιάς στα κοινωνικοπολιτικά και πνευματικά δρώμενα της επικαιρότητας. Πρώτιστος στόχος του είναι η συνεχής προβολή ενός ανθρωπιστικού ιδεώδους και η πνευματική αφύπνιση του κοινού στο οποίο απευθύνεται, που είναι κυρίως οι νέοι. Δεν θα μπορούσε εύκολα να υποστηριχθεί ότι η φυσιογνωμία του χρωματίζεται πολιτικά, αφού ο γενικός προσανατολισμός του δεν έγκειται στην ανάδειξη κάποιας συγκεκριμένης τοποθέτησης ή ιδεολογίας την οποία επιβάλλει κάποια πολιτική ιδιοτέλεια. Αυτό, άλλωστε, όπως είδαμε, αναφέρεται ρητά και από τους βασικότερους συνεργάτες του.

Παράλληλα με τη συνεργασία του με το συζητούμενο εδώ περιοδικό, ο Βρεττάκος δημοσιεύει σχόλια, κριτικές και δοκίμιά του σε μια σειρά από άλλα έντυπα της ίδιας περιόδου, όπως η *Επιθεώρηση Τέχνης* και οι *Δρόμοι της Ειρήνης*. Καθότι δεν γνωρίζουμε κάποια άλλη συστηματική επαγγελματική του ενασχόληση κατά το διάστημα αυτό, υποθέτουμε ότι αυτή του η δραστηριότητα θα πρέπει να του εξασφάλιζε τον βιοπορισμό του. Ειδικότερα, στο πλαίσιο της συνεργασίας του με το *Κόσμος - Επιστήμη και Ζωή* δημοσίευε αρχικά επιφυλλίδες, κρατώντας κυρίως τη στήλη «Με το περισκόπιο», τυπώνοντας, ωστόσο, κατά καιρούς και άλλα σχολιαστικού τύπου κείμενα. Σταδιακά, η στήλη «Με το περισκόπιο» επεκτάθηκε και η συνεργασία του Βρεττάκου μεταφέρθηκε στις εσωτερικές σελίδες¹⁴. Το δε περιεχόμενο της στήλης διαχωρίζεται δομικά σε οκτώ είδη μικρών «σημειωμάτων», όπως ο ίδιος τα ονομάζει, καθένα εκ των οποίων μπορεί να αναφέρεται σε διαφορετικά θέματα. Επιχειρώντας εν συνεχεία μια αδρομερή παρουσίαση του περιεχομένου των κειμένων αυτών, αξίζει να προβεί κανείς σε μια πρώτη κατηγοριοποίηση της θεματολογίας τους.

Σε πρώτο πλάνο, λοιπόν, βλέπουμε να αναδεικνύονται θέματα της επικαιρότητας, από τα οποία πολλές φορές αφορμάται ο ποιητής προκειμένου να εκφράσει το στοχασμό του. Έτσι, έχουμε συχνές αναφορές σε «διαπλανητικά» γεγονότα και σε ταξίδια στο διάστημα που λαμβάνουν χώρα κατά τη συγκεκριμένη εποχή. Ένα ακόμη επίκαιρο θέμα της περιόδου αποτελεί (φευ! όπως και σήμερα) το δημογραφικό πρόβλημα και η εγκατάλειψη της υπαίθρου, κυρίως από τους νέους. Ο ίδιος, μάλιστα, προβλέπει το επερχόμενο δράμα του συνωστισμού στο άστυ και ιδιαίτερα στην Αθήνα. Άλλοτε, πάλι, αντικρίζει με αισιοδοξία ποικίλα φαινόμενα των χρόνων εκείνων, αναφερόμενος στην εγχώρια ανάπτυξη του τουρισμού, που πρόκειται να φέρει θετικές επιπτώσεις σε πολλαπλά επίπεδα¹⁵. Αντικρίζει, ωστόσο, με δέος και κάποια ανησυχία τις μεγάλες πολιτισμικές μεταβολές του 20^{ου} αιώνα, ιδίως σε σχέση με τη ραγδαία αύξηση των υλικών αγαθών, η οποία επιφέρει αρνητικές συνέπειες στους τομείς του πνεύματος και δυσχεραίνει την καλλιτεχνική βούληση¹⁶. Η ραγδαία ανάπτυξη του μηχανικού εξοπλισμού φέρνει επίσης στο προσκήνιο νέα ζητήματα και πολλές ανησυχίες στον κόσμο, ανάμεσα στις οποίες κυριαρχεί

¹³ Βλ. σχετικά: Γιώργος Ανδρειωμένος, «Ο Νικηφόρος Βρεττάκος και η Αριστερά», *Το Λέντρο*, τχ. 224-225, Άνοιξη 2019, σσ. 30-32.

¹⁴ Βλ. το παράθεμα στον υπότιτλο του άρθρου: «Η τακτική συνεργασία του Νικηφόρου Βρεττάκου, από το σημερινό τεύχος, μετατίθεται στις εσωτερικές σελίδες του “Κόσμου”, ώστε τα θέματα που σχολιάζει να έχουν αμεσότερη επικαιρότητα. Η πολύπλευρη κοινωνική και πνευματική όραση του Βρεττάκου και η μοναδική ποιητική του ευαισθησία θα δώσουν στα θέματα, που απασχολούν τον σύγχρονο αναγνώστη, νέες προοπτικές [...]»: Νικηφόρος Βρεττάκος, «Με το περισκόπιο», *Κόσμος - Επιστήμη και Ζωή*, τχ. 93, 1-7 Μαρτίου 1961, σ. 7.

¹⁵ Στο ίδιο, σσ. 7-8.

¹⁶ Βλ. Νικηφόρος Βρεττάκος, «Ο σύγχρονος κόσμος δημιουργεί ή διαλύεται;», *Κόσμος - Επιστήμη και Ζωή*, τχ. 1, 10 Οκτωβρίου 1962, σσ. 49-50.

ο φόβος μιας ενδεχόμενης πυρηνικής καταστροφής¹⁷. Τέτοιες ανησυχίες ειφράζονται εν προκειμένω τόσο μέσα από τον έμμετρο λόγο της περιόδου, όσο και μέσω της Τέχνης, ευρύτερα¹⁸. Ανάλογοι προβληματισμοί, άλλωστε, διαπερνούν σημαντικό μέρος της ποιητικής δημιουργίας του συγγραφέα, κατά τα ίδια χρόνια, με αποτέλεσμα να μην προκαλεί εντύπωση στον αναγνώστη η συχνή επίκλησή τους και η ανοιχτή παράθεσή τους και στο πλαίσιο της συζητούμενης εδώ αρθρογραφίας του.

Κάτι που επίσης φαίνεται να τον απασχολεί, ήδη από τα νεανικά του χρόνια αλλά και εδώ, είναι ο φιλοσοφικός στοχασμός, ιδιαίτερα σε σχέση με τον Άνθρωπο και τη Φύση. Κατά τον δημιουργό, η ζωή εξαρτάται από τα φυσικά φαινόμενα. Πρόκειται, με άλλα λόγια, για μια αιώνια διαπάλη, αλλά και μια άμεση σύνδεση των ανθρώπινων όντων με τη φύση, ενώ τα στοιχεία της τελευταίας είναι που, τελικά, θεμελιώνουν την ανθρώπινη υπόσταση¹⁹. Η φυσιοκρατική αυτή αντίληψη και η αδιάσπαστη σύνδεση του εξωτερικού με τον εσωτερικό κόσμο μπορούν να συσχετιστούν με αισθησιοκρατικές φιλοσοφικές θεωρήσεις που διαδόθηκαν στον ευρωπαϊκό χώρο, ιδιαίτερα κατά τον 19ο αιώνα.

Κάτι ακόμη το οποίο αξίζει να παρατηρηθεί, είναι ότι σε πολλά από αυτά τα κείμενα πραγματεύεται έννοιες καθαρά φιλοσοφικές – κάτι που μας δημιουργεί την αίσθηση ότι το ύφος της γραφής του συχνά συνάδει με κάποια φιλοσοφική τοποθέτηση. Η πραγμάτευση της έννοιας του υψηλού, για παράδειγμα, η οποία, όπως γνωρίζουμε, θεμελιώθηκε πρωτίστως με τις θεωρίες του Λογγίνου και αποτέλεσε θεμελιώδη έννοια για μεταγενέστερους φιλοσόφους, αποτελεί αντικείμενο συζήτησης και σε κάποια κείμενα του Βρεττάκου, έχοντας ως κομβικό σημείο της την πίστη στις ανθρώπινες δυνατότητες. Στη συνάφεια αυτή, η έκκληση του ποιητή προς τον άνθρωπο ώστε να συνειδητοποιήσει τις υψηλές δυνατότητές του, να υπερβεί τα ιδεατά όρια και, εργαζόμενος για έναν υψηλό στόχο, να φθάσει εγγύτερα προς τη θέωση, κινεί το σύγχρονο αναγνωστικό ενδιαφέρον²⁰. Από την άλλη, ο τρόπος με τον οποίο είναι διατυπωμένες οι θέσεις αυτές, εύκολα μπορεί να παραπέμψει έναν επαρκή αναγνώστη σε αντίστοιχες θεωρήσεις και έννοιες του νεότερου φιλοσοφικού στοχασμού – και ειδικότερα στον «Υπεράνθρωπο» του Νίτσε.

Ταυτόχρονα, αρκετά συχνά ο Βρεττάκος τονίζει τη σημασία της αίσθησης του χρέους και της πανανθρώπινης αποστολής – ζητήματα που προσεγγίζονται από τον κλάδο της ηθικής φιλοσοφίας –, επισημαίνοντας πως οι καλές πράξεις έγκεινται στην ηθική ικανοποίηση του εαυτού, καθώς και ότι ο άνθρωπος είναι προορισμένος από τη φύση να δημιουργεί ένα έργο υψηλό. Δεν είναι, μάλιστα, τυχαίο ότι κατά τον ίδιο, θεμελιώδες γνώρισμα για έναν μεγάλο ποιητή αποτελεί το διαρκές συναίσθημα πραγμάτωσης ενός υψηλού χρέους. Αναφερόμενος δε στον Άγγελο Σικελιανό, ο Βρεττάκος διατείνεται πως αυτό που ξεχωρίζει τον Λευκαδίτη δημιουργό από τους συγχρόνους του και τον καθιστά μεγάλο ποιητή, είναι η αίσθηση του υψηλού χρέους και η προσπάθεια προσέγγισης του υπερβατού, η οποία διαφαίνεται τόσο μέσα από τους στίχους του, όσο και από το εγχείρημα της Δελφικής Ιδέας²¹. Το όραμα για συνένωση των λαών και συγκρασμό των εποχών, καθώς και η ιδέα της επικράτησης της παγκόσμιας ειρήνης συγκροτούν την πνευματική παρακαταθήκη που άφησε το έργο του Σικελιανού και επανέρχονται, ως μοτίβα, διαρκώς στο συγγραφικό έργο του Βρεττάκου.

¹⁷ Βλ. Νικηφόρος Βρεττάκος, «Ο επιφύλλης», *Κόσμος - Επιστήμη και Ζωή*, τχ. 4-5, 5 Δεκεμβρίου 1962, σσ. 4-5-βλ. επίσης: Νικηφόρος Βρεττάκος, «Τώρα που αρχίζει μια νέα εποχή...», *Κόσμος - Επιστήμη και Ζωή*, τχ. 105, 31 Μαΐου - 7 Ιουνίου 1961, σσ. 4-5.

¹⁸ Βλ. Νικηφόρος Βρεττάκος, «Μοντέρνα ποίηση», *Κόσμος - Επιστήμη και Ζωή*, τχ. 5, 7 Νοεμβρίου 1962, σσ. 5-6.

¹⁹ Βλ. ενδεικτικά: Νικηφόρος Βρεττάκος, «Μυγδαλιές», *Κόσμος - Επιστήμη και Ζωή*, τχ. 90, 7-14 Φεβρουαρίου 1961, σ. 2· βλ. επίσης: Νικηφόρος Βρεττάκος, «Με το περισκόπιο», *Κόσμος - Επιστήμη και Ζωή*, τχ. 87, 20-26 Ιανουαρίου 1961, σ. 2.

²⁰ Βλ. Νικηφόρος Βρεττάκος, «Ξαναγυρίζω σπίτι μου είμαι καλά...», *Κόσμος - Επιστήμη και Ζωή*, τχ. 99, 21-26 Απριλίου 1961, σ. 39.

²¹ Βλ. Νικηφόρος Βρεττάκος, «Η Δελφική Ιδέα», *Κόσμος - Επιστήμη και Ζωή*, τχ. 110, 6-12 Ιουλίου 1961, σσ. 4-5, 42.

Χαρακτηριστική είναι ακόμη η απόπειρα ερμηνείας του για μια λογοτεχνική ηρωίδα της συνεργάτιδας του περιοδικού, Κωστούλας Μητροπούλου, ιδωμένης μέσα από τις υπαρξιστικές φιλοσοφικές θεωρήσεις του Jean-Paul Sartre περί μοναξιάς²². Για τον τελευταίο γνωρίζουμε πως υπήρξε ένθερμος υποστηρικτής της θεωρίας του Μαρξισμού και του Κομμουνιστικού Κόμματος. Αυτό μπορεί, ως έναν βαθμό, να δικαιολογεί το ενδιαφέρον του Βρεττάκου για τις φιλοσοφικές του αντιλήψεις. Ωστόσο, όπως υπαινιχθηκε η γράφουσα πιο πάνω, το ενδιαφέρον του δημιουργού για τον φιλοσοφικό στοχασμό διαφαίνεται από νωρίς. Γνωρίζουμε ότι σε πρώιμο στάδιο της πνευματικής του πορείας, διδαι δύο φιλοσοφικές διαλέξεις στην Εμπορική Σχολή Γυθείου, γύρω από τον Χριστιανισμό, τον Μαρξισμό και άλλα ζητήματα φιλοσοφικού περιεχομένου. Το ενδιαφέρον του αυτό γίνεται επίσης αισθητό από τον ποιητικό και δοκιμαϊκό του λόγο, όπως και από την ύπαρξη μιας αδημοσίευτης μελέτης του με τον τίτλο *Περί όντων*, στην οποία, μεταξύ άλλων, διαφαίνεται το ενδιαφέρον και ο συσχετισμός των φιλοσοφικών του αντιλήψεων με την επιστήμη της Φυσικής²³. Τέτοιου είδους προσεγγίσεις δεν έχουν, όμως, επιχειρηθεί συστηματικά σε σχέση με το έργο του, εκτός ίσως από κάποιες υπάρχουσες αναφορές οι οποίες κυρίως εστιάζουν στη γνώση του για το έργο των αρχαίων φιλοσόφων²⁴.

Μια ακόμη ενδιαφέρουσα παράμετρο αποτελεί το ενδιαφέρον του ποιητή για την Ιστορία, όπως αυτό γίνεται αντιληπτό στο δοκιμαϊκό του λόγο, κατά τον ίδιο τρόπο με τον οποίο αυτό διαφαίνεται και μέσω της ποίησής του: «Η ποίηση είναι ιστορία. Τα πράγματα όπως τα ζούμε. Αν έκανα μια προσωπική ανάλυση της ποίησης, θ' αποκάλυπτα ότι δεν υπάρχει στίχος που να μην έχει επηρεασθεί από κάποιο εξωτερικό γεγονός [...]», υποστηρίζει χαρακτηριστικά ο ίδιος κάπου²⁵. Έτσι και εδώ βλέπει κανείς να αφορμάται από συμβάντα του παρελθόντος ή από γεγονότα της σύγχρονης του πραγματικότητας, προκειμένου να προβάλλει το στοχασμό του για το παρελθόν και τον οραματισμό του για το μέλλον, όπως συμβαίνει, για παράδειγμα, με τη συχνή αναδρομή που επιχειρεί στα τραγικά ιστορικά γεγονότα του Β' Παγκοσμίου Πολέμου και την αναγκαιότητα για επικράτηση της ειρήνης που διαρκώς επικαλείται στα συναφή γραπτά του.²⁶ Αναφορικά δε με τη σημασία του ιστορικού παράγοντα ο ίδιος αναφέρει κάπου αλλού: «...ο εθνικός μας χώρος είναι παγκόσμιος χώρος. Ένας χώρος με ιδιάζουσα ιστορία και ιδιάζουσες συνθήκες ζωής. Ένας χώρος που μερικοί από μας πιστεύουν αυτό που θα πρέπει να γίνει συνείδηση όλων. Ότι δηλαδή το μέλλον του μπορεί να καταλάβει στην ιστορία την ίδια έκταση που έχει καταλάβει και το παρελθόν του»²⁷. Όπως οι επιμέρους ανθρωπιστικές ανησυχίες του γράφοντος εισάγονται στο προσκήνιο μέσω της αναδρομής του σε ιστορικά γεγονότα, έτσι συμβαίνει να συναντάμε σε σημειώματά του αναφορές και σε σύγχρονά του δρώμενα, όπως στον αντιαποικιοκρατικό πόλεμο της Αλγερίας²⁸, στο τραγικό γεγονός της ρίψης της ατομικής βόμβας στη Χιροσίμα και στις πυρηνικές δοκιμές²⁹.

Παράλληλα, ο ποιητής τονίζει την ανάγκη για εθνική ανάταση, θεωρώντας πως την ύπαρξη αυτής της δυνατότητας επιβεβαιώνει η ιστορία του ελληνικού έθνους, κάνοντας ο ίδιος ενδεικτικές αναφορές στους πολέμους του 1821 και ιδιαίτερα του 1940³⁰. Το έκδηλο δε ενδιαφέρον του συγγραφέα για την ιστορία συνάδει και με το γενικότερο

²² Βλ. Νικηφόρος Βρεττάκος, «Με το περισκόπιο», *Κόσμος - Επιστήμη και Ζωή*, τχ. 100, 26 Απρ. - 3 Μαΐου 1961, σσ. 5-6.

²³ Βλ. Γιώργος Ανδρειωμένος, *Ανιχνεύοντας τον πρώιμο Βρεττάκο*, Αθήνα: Ποταμός 2015, σσ. 28-30.

²⁴ Βλ. σχετικά: Γεωργία Κακούρου-Χρόνη, *Η θεωρία του Νικηφόρου Βρεττάκου για την ποίηση*, Αθήνα 1995, σσ. 87-92, 97-102.

²⁵ Παρατίθεται στο ίδιο, σ. 201.

²⁶ Βλ. Νικηφόρος Βρεττάκος, «Με το περισκόπιο: Μέγιστον μάθημα», *Κόσμος - Επιστήμη και Ζωή*, τχ. 92, 21-28 Φεβρουαρίου 1961, σ. 2 κ.α.

²⁷ Νικηφόρος Βρεττάκος, «Με το περισκόπιο», *Κόσμος - Επιστήμη και Ζωή*, τχ. 106, 7-16 Ιουνίου 1961, σ. 6.

²⁸ Στο ίδιο, σ. 5.

²⁹ Βλ. Νικηφόρος Βρεττάκος, «Τώρα που αρχίζει μια νέα εποχή...», *Κόσμος - Επιστήμη και Ζωή*, τχ. 105, 31 Μαΐου - 7 Ιουνίου 1961, σσ. 4-5.

³⁰ Βλ. Νικηφόρος Βρεττάκος, «Με το περισκόπιο», *Κόσμος - Επιστήμη και Ζωή*, τχ. 101, 3-7 Μαΐου 1961, σ. 5.

προσανατολισμό του εντύπου, που φιλοξενούσε συστηματικά ξεχωριστή στήλη ειδικού ενδιαφέροντος, με τον τίτλο «Ιστορία και Τέχνη». Η αναδρομή, λοιπόν, στην Ιστορία αποτελεί για τον Βρεττάκο έναν ιδιαίτερα προσφιλή τρόπο εισαγωγής θεμάτων, όχι μόνο στο πλαίσιο της αρθρογραφίας του, αλλά και στο ποιητικό του έργο, όπου επίσης τον βλέπουμε να εμπνέεται από ιστορικά γεγονότα, προγενέστερα ή σύγχρονα με αυτόν³¹.

Ορισμένα ακόμη στοιχεία που χαρακτηρίζουν την πνευματική δραστηριότητα του συγγραφέα, αποτελούν η διαρκής παρακολούθηση και ο σχολιασμός της λογοτεχνικής και πνευματικής κίνησης, συνδυασμένα με το ενδιαφέρον και τις πολλαπλές μνείες του στα Κρατικά Βραβεία Λογοτεχνίας, όπως, βέβαια, και οι πολλές αναφορές του στο θέμα της ποίησης. Μάλιστα, η διαρκής παρακολούθηση της κυκλοφορίας των εντύπων από αυτόν, γίνεται αντιληπτή πρωτίστως από αντίστοιχα σημειώματά του. Αναφορικά δε με τη δομή της στήλης «Με το περισκόπιο», γράφει τον Μάρτιο του 1961:

Το τελευταίο αυτό σημείωμα, σκέφτομαι να το αφιερώσω σε κάθε τεύχος κάθε βδομάδα, σ' ένα από τα πολλά αξιόλογα βιβλία που βγαίνουν στην Ελλάδα. Μια σύντομη ανάλυση που θάχει φαντάζομαι ιδιαίτερο ενδιαφέρον για τους αναγνώστες μου.³²

Από το ενδιαφέρον του δεν ξεφεύγει ωστόσο και η κίνηση των περιοδικών³³, καθώς και η πορεία του κινηματογράφου και του θεάτρου³⁴. Δεν παραλείπει, ακόμη, να αναφερθεί και σε ζητήματα ποιότητας της σύγχρονης Τέχνης, διαπιστώνοντας με κάποια ανησυχία την απομάκρυνση του μεγάλου κοινού από τον εθνικό χαρακτήρα αυτής³⁵. Τέλος, από τα σημειώματα αυτά μπορεί κανείς να παρακολουθήσει, όπως σημειώθηκε, και την κίνηση των Κρατικών Βραβείων Λογοτεχνίας, καθώς και τις υπάρχουσες κριτικές αναφορές του ποιητή σε βραβευμένα έργα³⁶.

Επιπροσθέτως, συχνά συμβαίνει γεγονότα παρμένα από την καθημερινή επικαιρότητα να συσχετίζονται με την εγχώρια πνευματική κίνηση. Πολλές φορές βλέπουμε να γίνεται λόγος για «ηθική κρίση» και «έλλειψη ιδανικών» τα οποία συνδέονται, κατά μείζονα λόγο, με μια γενικότερη υστέρηση των γραμμάτων και των τεχνών³⁷. Από την άλλη, σε σχέση με ζητήματα που αφορούν τον έμμετρο λόγο και την τέχνη, υποστηρίζεται χαρακτηριστικά ότι ο κόσμος οφείλει να διατηρεί επαφή με τις καλές τέχνες και ιδιαίτερα με την ποίηση. Ιδιαίτερα δε ο ποιητικός λόγος θα πρέπει να απευθύνεται σε όλους, όχι μόνο στους μορφωμένους. Αναφερόμενος, μάλιστα, με τρόπο επιδοκιμαστικό στις νεότεριες μορφές και αναζητήσεις της σύγχρονης ποίησης, υποστηρίζει πως χρειάζεται προσπάθεια, προκειμένου αυτές να γίνουν βαθύτερα κατανοητές από την πλευρά του αναγνώστη³⁸.

Με ιδιαίτερη ευαισθησία αναφέρεται ο Βρεττάκος και σε ζητήματα γύρω από την εθνική παιδεία. Ειδικότερα, σε σχέση με τη διδασκαλία της Ιστορίας, επισημαίνει επανειλημμένα την αναγκαιότητα να μην αποικρύπτονται, αλλά να γνωστοποιούνται στα παιδιά μέσω της εκπαίδευσης τα πολεμικά εγκλήματα κατά της ανθρωπότητας³⁹.

³¹ Βλ. σχετικά: Γεωργία Κακούρου-Χρόνη, *Η θεωρία του Νικηφόρου Βρεττάκου για την ποίηση*, ό.π., σσ. 48, 50.

³² Νικηφόρος Βρεττάκος, «Με το περισκόπιο», *Κόσμος - Επιστήμη και Ζωή*, τχ. 93, 1-7 Μαρτίου 1961, σ. 8.

³³ Βλ. Νικηφόρος Βρεττάκος, «Με το περισκόπιο», *Κόσμος - Επιστήμη και Ζωή*, τχ. 94, 7-14 Μαρτίου 1961, σ. 5.

³⁴ Στο ίδιο· βλ. επίσης: «Η αναβίωση της αρχαίας τραγωδίας», *Κόσμος - Επιστήμη και Ζωή*, τχ. 112, 19-27 Ιουλίου 1961, σσ. 4-5.

³⁵ Βλ. Νικηφόρος Βρεττάκος, «Με το περισκόπιο», *Κόσμος - Επιστήμη και Ζωή*, τχ. 111, 12-19 Ιουλίου 1961, σ. 4.

³⁶ Βλ. ενδεικτικά την κριτική παρουσίαση του μυθιστορημάτος *Ο ήλιος του θανάτου*, του Παντελή Πρεβελάκη· βλ. επίσης: αναφορά στο βραβευμένο το 1960 με το Α' κρατικό βραβείο ποίησης *Άξιον εστί* του Οδυσσέα Ελύτη: «Με το περισκόπιο», *Κόσμος - Επιστήμη και Ζωή*, τχ. 95, 22-29 Μαρτίου 1961, σ. 42 κ.α.

³⁷ Με αφορμή τα όσα γράφει για το βιβλίο του Γιώργου Θεοδοσιάδη *Ταξίδι στη Μέση Ανατολή και στο Άγιον Όρος*, στο: Νικηφόρος Βρεττάκος, «Με το περισκόπιο», *Κόσμος - Επιστήμη και Ζωή*, τχ. 101, 3-7 Μαΐου 1961, σ. 6.

³⁸ Βλ. Νικηφόρος Βρεττάκος, «Μικρός περίπατος στην ποίηση», *Κόσμος - Επιστήμη και Ζωή*, τχ. 102, 10-17 Μαΐου 1961, σσ. 5-6.

³⁹ Βλ. Νικηφόρος Βρεττάκος, «Με το περισκόπιο», *Κόσμος - Επιστήμη και Ζωή*, τχ. 95, 22-29 Μαρτίου 1961, σσ. 6, 42· βλ. επίσης: Νικηφόρος Βρεττάκος, «Με το περισκόπιο: Μέγιστον μάθημα», *Κόσμος - Επιστήμη και Ζωή*, τχ. 92, 21-28 Φεβρουαρίου 1961, σ. 2 (σημ. 14).

Ταυτόχρονα, αναφέρεται επικριτικά στο εκπαιδευτικό σύστημα, που προάγει την αποστήθιση ανούσιων πληροφοριών και συντακτικών κανόνων, «αποξηραίνοντας» την όποια ευφυΐα των μαθητών και καθιστώντας τους ανίκανους να καλλιεργήσουν έναν ελεύθερο τρόπο σκέψης. Τοιούτοτρόπως, οι νέοι γίνονται σταδιακά έρμαια αυτής της νέας, καταστροφικής τάξης που έχει ως επακόλουθο την ευρύτερη πνευματική κρίση. Ο ίδιος επιρρίπτει ευθύνες, και ως προς αυτό, στην «πολιτική καικοδαιμονία», που μαστίζει τη χώρα⁴⁰, μιας και η διαστρέβλωση της εθνικής πνευματικής υπόστασης επληγάζει πρωτίστως από το ζήτημα της παιδείας που λαμβάνουν οι νέοι. Στο σημείο αυτό ανακύπτει και το θέμα της ανάδειξης των μεγάλων «εθνικών φορέων» της Ελλάδας, που είναι οι λογοτέχνες της, μέσω της εκπαίδευσης και της διδασκαλίας της Λογοτεχνίας. Επίσης, ως προς τον τομέα της ανάπτυξης των Γραμμάτων και των Τεχνών, αλλά και της γενικότερης πνευματικής υπόστασης της χώρας, ο Βρεττάκος επισημαίνει, μεταξύ άλλων, την αναγκαιότητα της περαιτέρω ανάπτυξης της επιστήμης της Λαογραφίας στην Ελλάδα⁴¹.

Επικριτικά στέκεται ο δημιουργός και απέναντι στην πολιτειακή / πολιτική εθνική οργάνωση, ενώ έκδηλο καθίσταται το ενδιαφέρον του και για την ανάπτυξη της πολιτιστικής δραστηριότητας, η οποία όμως χρειάζεται οργάνωση και αρμόδιους τομείς που θα αναλάβουν να την διασφαλίσουν⁴². Συχνά καταγγέλλει τη διαφθορά των κρατικών μηχανισμών που κατατείνουν στην ενίσχυση της έντασης του ανθρώπινου δράματος, αφού αναγκάζουν τον καθένα να δρα σκεπτόμενος μόνον τον βιοπορισμό και το κυνήγι του χρήματος, παρακωλύοντας τις πνευματικές δράσεις που υπηρετούν αυτό που ονομάζεται «ωραίο» και προάγει την ουσιαστική ωφελιμότητα. Υποστηρίζει, μάλιστα, πως την ευθύνη για τη διαφθορά των κρατικών μηχανισμών φέρει η ίδια η πολιτική⁴³.

Από την κριτική του ματιά δεν ξεφεύγει και ο σχολιασμός της ειδησεογραφίας και του Τύπου κατά την ώρα του Ψυχρού Πολέμου, θίγοντας κάποτε και ζητήματα δημοσιογραφικής δεοντολογίας, ενώ ιδιαίτερα καυστική κριτική ασκείται από τον ίδιο και στη λειτουργία του πολιτεύματος στην Ελλάδα⁴⁴. Στο σημείο αυτό εντοπίζονται κοινά σημεία, από πλευράς θεματικής, ανάμεσα στα κείμενα του Νικηφόρου Βρεττάκου και του Λουκή Ακριτά, αφού σε άρθρα του τελευταίου εντοπίζεται συχνά μια τάση για έντονη κριτική στην εγχώρια δημοσιογραφική δραστηριότητα, πολύ περισσότερο όμως στην πολιτική ζωή του τόπου. Ακολούθως, ο Βρεττάκος δεν παραλείπει να θίξει ζητήματα περί μη αξιοκρατικής διαδικασίας διορισμού σε θέσεις εργασίας γραμματέων, κλητήρων, βιβλιοθηκωτών, επαγγελματιών σχετιζόμενων με την πνευματική ζωή, αναφερόμενος μάλιστα στο Ανώτατο Πνευματικό Ίδρυμα της χώρας, την Ακαδημία⁴⁵. Συμπερασματικά, επισημαίνει πως η υπάρχουσα πολιτική διαφθορά αποτελεί τον πρωταρχικό κίνδυνο για την Ελλάδα, καταγγέλλοντας με έντονη καυστικότητα τον «παρασιτισμό» και την «παλιανθρωπιά» που επικρατεί στην πολιτική ζωή του τόπου, ιδιαίτερα μέσα από μια αναφορά στο μυθιστόρημα του Αρχάδιου Λευκού, *Δαίμονες και Σταυροί*⁴⁶.

Στις σελίδες του *Κόσμου* συναντάμε επίσης οδοιπορικά εντυπώσεων, γραμμένα από τον Βρεττάκο – κείμενα τα οποία παρουσιάζουν αριστέο ενδιαφέρον, καθώς αποτελούν περιγραφές τόπων και τοπίων από διάφορες περιηγήσεις του Νικηφόρου στα Καλάβρυτα, τη Μονή Αγίας Λαύρας και την Τριπολιτσά⁴⁷. Βρίσκουμε επίσης εντυπώσεις από την ανάβαση στο βουνό

⁴⁰ Βλ. Νικηφόρος Βρεττάκος, «Με το περισκόπιο», *Κόσμος - Επιστήμη και Ζωή*, τχ. 109, 29 Ιουνίου - 6 Ιουλίου 1961, σσ. 5-6.

⁴¹ Βλ. Νικηφόρος Βρεττάκος, «Με το περισκόπιο», *Κόσμος - Επιστήμη και Ζωή*, τχ. 108, 22-29 Ιουνίου 1961, σ. 6.

⁴² Βλ. Νικηφόρος Βρεττάκος, «Με το περισκόπιο», *Κόσμος - Επιστήμη και Ζωή*, τχ. 96, 29 Μαρτίου - 4 Απριλίου 1961, σ. 6.

⁴³ Βλ. Νικηφόρος Βρεττάκος, «Με το περισκόπιο», *Κόσμος - Επιστήμη και Ζωή*, τχ. 106, 7-16 Ιουνίου 1961, σ. 5.

⁴⁴ Βλ. Νικηφόρος Βρεττάκος, «Με το περισκόπιο», *Κόσμος - Επιστήμη και Ζωή*, τχ. 111, 12-19 Ιουλίου 1961, σσ. 4-5.

⁴⁵ Βλ. Νικηφόρος Βρεττάκος, «Με το περισκόπιο», *Κόσμος - Επιστήμη και Ζωή*, τχ. 109, 29 Ιουνίου - 6 Ιουλίου 1961, σ. 6.

⁴⁶ Βλ. Νικηφόρος Βρεττάκος, «Με το περισκόπιο», *Κόσμος - Επιστήμη και Ζωή*, τχ. 106, 7-16 Ιουνίου 1961, σ. 6.

⁴⁷ Βλ. Νικηφόρος Βρεττάκος, «Από τους ίδιους αυτούς δρόμους πέρασαν κάποτε...», *Κόσμος - Επιστήμη και Ζωή*, τχ. 97, 5-12 Απριλίου 1961, σσ. 4-5, 42.

Καλλίδρομο και από το οδοιπορικό στον Ταϋγετο, περιηγήσεις στα χωριά της Αλαγονίας, στη γη της Μεσσηνίας, φτάνοντας ως την Αρκαδία. Σε αντιδιαστολή δε με την απαράμιλλη ομορφιά του φυσικού τοπίου έρχεται ο «μηχανικός πολιτισμός» τον οποίο αντικρίζει κανείς επιστρέφοντας στην Αθήνα⁴⁸. Γενικότερα, τα οδοιπορικά του Νικηφόρου Βρεττάκου ανευρίσκονται δημοσιευμένα σε διάφορα έντυπα με τα οποία κατά καιρούς συνεργάστηκε. Ένα μεγάλο μέρος δε των κειμένων αυτών αναφέρεται και μελετάται συστηματικότερα σε υπάρχουσα σχετική εργασία, η οποία βασίζεται σε έντυπες και αρχαιολογικές πηγές⁴⁹.

Η παραπάνω σύνοψη είναι ενδεικτική και δεν καλύπτει όλο το εύρος των θεμάτων. Είναι ωστόσο αριετή, ώστε να αντιληφθεί κανείς πως η μελέτη του δοκιμιακού αυτού λόγου μπορεί να συντελέσει στην ανάδειξη του συγγραφέα του ως ανθρώπου και ως λογοτέχνη. Είδαμε πως πολλά από τα θέματα αυτά εντάσσονται στο πλαίσιο της ποιητικής του, όπως η απεριφραστή αγάπη για τη φύση και για τον άνθρωπο, η διαρκής και επίκαιρη για την εποχή του αγωνία για την επικράτηση της παγκόσμιας ειρήνης, οι ιστορικές πηγές που συχνά, όπως έχει διαπιστωθεί, συγκροτούν τον ποιητικό του λόγο⁵⁰.

Από την άλλη πλευρά, κάποιες από τις θεματικές που επισημαίνονται στο πλαίσιο της παραπάνω σύντομης επισκόπησης, φέρνουν ενδεχομένως στο προσκήνιο νέα ζητήματα και ιδέες προσέγγισης, που έως τώρα δεν έχουν προσεχθεί όσο θα έπρεπε. Στο σημείο αυτό θα μπορούσαμε να επισημάνουμε την κλίση του Νικηφόρου Βρεττάκου προς το νεότερο φιλοσοφικό στοχασμό, ένα ζήτημα που, σε συσχέτισμό με το λογοτεχνικό του έργο, χρίζει περαιτέρω επιστημονικής διερεύνησης.

Είναι επίσης σημαντικό ότι μέσα από την αναδρομή στα δημοσιευμένα αυτά κείμενα μπορούμε να παρακολουθήσουμε την προοπτική του συγγραφέα σε σχέση με επιμέρους ζητήματα που αφορούν την επικαιρότητα και την πνευματική κίνηση της εποχής του. Αντιλαμβανόμαστε την προσωπική του τοποθέτηση απέναντι σε παγκόσμιας εμβέλειας κοινωνικά και ευρύτερα ανθρωπολογικά ζητήματα, σε θέματα που αφορούν την παιδεία και την εκπαίδευση, την πολιτική και τη φιλοσοφία του απέναντι στη ζωή και στον άνθρωπο. Αντιλούμε επίσης πληροφορίες για τα επιμέρους ενδιαφέροντά του για την Τέχνη, όπως και για την ευρύτερη δράση του για την εγχώρια πολιτισμική ανάπτυξη, μέσα από τις αναφορές του ίδιου⁵¹.

Συνοπολογίζοντας όχι μόνο την χρησιμότητα, αλλά και την υψηλή αισθητική αξία των κειμένων αυτών, θα πρέπει τελικώς να επισημάνουμε την ανάγκη συγκέντρωσης ενός σχετικού πρωτογενούς υλικού και εκπόνησης ενός αντίστοιχου εκδοτικού εγχειρήματος, το οποίο θα περιλαμβάνει τουλάχιστον ένα σημαντικό μέρος από το πλούσιο συγγραφικό έργο του Νικηφόρου Βρεττάκου, συμπεριλαμβανομένων των άρθρων και των επιφυλλίδων, των μεταφράσεων και των κριτικών κειμένων του, με την πεποίθηση πως ένα τέτοιο εγχείρημα θα ήταν βέβαια σκόπιμο και εξαιρετικά ωφέλιμο για τους μεταγενέστερους αναγνώστες και μελετητές.

⁴⁸ Βλ. Νικηφόρος Βρεττάκος, «Βλέποντας τόπους αγαπημένους», *Κόσμος - Επιστήμη και Ζωή*, τχ. 104, 24-31 Μαΐου 1961, σσ. 6, 40.

⁴⁹ Βλ. Γεωργία Κακούρου-Χρόνη, *Και τα βουνά, οι φίλοι σου, σε χαιρετάνε. Ο Νικηφόρος Βρεττάκος μύσσης της μεγαλοπρέπειας των βουνών*, Αθήνα: Ίδιομορφή 2015, σσ. 1-25. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: <https://www.academia.edu/11354543/...>

⁵⁰ Βλ. Γεωργία Κακούρου-Χρόνη, *Η Θεωρία του Νικηφόρου Βρεττάκου για την ποίηση*, ό.π., σσ. 48-51 (βλ. και σημ. 26).

⁵¹ Αναφορικά με το ενδιαφέρον και τη δράση του για το ζήτημα της πολιτισμικής ανάπτυξης, βλ. μια ενδεικτική αναφορά του, όπου πραγματεύεται το θέμα της σύγχρονης δραματικής τέχνης σε σύγκριση με την αρχαία, θέτοντας ζητήματα σύγχρονης ερμηνείας του αρχαίου δράματος, αναφερόμενος επίσης στη συμβολή του Δημήτρη Ροντήρη. Ως Δημοτικός Σύμβουλος Πειραιώς ο Βρεττάκος πέτυχε να δώσει το Δημοτικό Θέατρο στον Ροντήρη και με τον τρόπο αυτό κατάφερε, όπως ο ίδιος διατείνεται, να συγκροτήσει τον πυρήνα του πειραϊκού θεάτρου, επιτυγχάνοντας έτσι την επακόλουθη μεγάλη απήχηση που γνώρισε στην Ευρώπη: βλ. Νικηφόρος Βρεττάκος, «Η αναβίωση της αρχαίας τραγωδίας», *Κόσμος - Επιστήμη και Ζωή*, τχ. 112, 19-27 Ιουλίου 1961, σσ. 4-5.

Βιβλιογραφία

Πηγές

- Βρεττάκος Νικηφόρος, «Με το περισκόπιο», *Κόσμος - Επιστήμη και Ζωή*, τχ. 87, 20-26 Ιανουαρίου 1961.
- _____, «Μυγδαλιές», *Κόσμος - Επιστήμη και Ζωή*, τχ. 90, 7-14 Φεβρουαρίου 1961.
- _____, «Με το περισκόπιο: Μέγιστον μάθημα», *Κόσμος - Επιστήμη και Ζωή*, τχ. 92, 21-28 Φεβρουαρίου 1961.
- _____, «Με το περισκόπιο», *Κόσμος - Επιστήμη και Ζωή*, τχ. 93, 1-7 Μαρτίου 1961.
- _____, «Με το περισκόπιο», *Κόσμος - Επιστήμη και Ζωή*, τχ. 94, 7-14 Μαρτίου 1961.
- _____, «Με το περισκόπιο», *Κόσμος - Επιστήμη και Ζωή*, τχ. 95, 22-29 Μαρτίου 1961.
- _____, «Με το περισκόπιο», *Κόσμος - Επιστήμη και Ζωή*, τχ. 96, 29 Μαρτίου - 4 Απριλίου 1961.
- _____, «Από τους ίδιους αυτούς δρόμους πέρασαν κάποτε...», *Κόσμος - Επιστήμη και Ζωή*, τχ. 97, 5-12 Απριλίου 1961.
- _____, «Ξαναγυρίζω σπίτι μου είμαι καλά...», *Κόσμος - Επιστήμη και Ζωή*, τχ. 99, 21-26 Απριλίου 1961.
- _____, «Με το περισκόπιο», *Κόσμος - Επιστήμη και Ζωή*, τχ. 100, 26 Απρ. - 3 Μαΐου 1961.
- _____, «Με το περισκόπιο», *Κόσμος - Επιστήμη και Ζωή*, τχ. 101, 3-7 Μαΐου 1961.
- _____, «Μικρός περίπατος στην ποίηση», *Κόσμος - Επιστήμη και Ζωή*, τχ. 102, 10-17 Μαΐου 1961.
- _____, «Βλέποντας τόπους αγαπημένου», *Κόσμος - Επιστήμη και Ζωή*, τχ. 104, 24-31 Μαΐου 1961.
- _____, «Τώρα που αρχίζει μια νέα εποχή...», *Κόσμος - Επιστήμη και Ζωή*, τχ. 105, 31 Μαΐου - 7 Ιουνίου 1961.
- _____, «Με το περισκόπιο», *Κόσμος - Επιστήμη και Ζωή*, τχ. 106, 7-16 Ιουνίου 1961.
- _____, «Με το περισκόπιο», *Κόσμος - Επιστήμη και Ζωή*, τχ. 108, 22-29 Ιουνίου 1961.
- _____, «Με το περισκόπιο», *Κόσμος - Επιστήμη και Ζωή*, τχ. 109, 29 Ιουνίου - 6 Ιουλίου 1961.
- _____, «Η Δελφική Ιδέα», *Κόσμος - Επιστήμη και Ζωή*, τχ. 110, 6-12 Ιουλίου 1961.
- _____, «Με το περισκόπιο», *Κόσμος - Επιστήμη και Ζωή*, τχ. 111, 12-19 Ιουλίου 1961.
- _____, «Η αναβίωση της αρχαίας τραγωδίας», *Κόσμος - Επιστήμη και Ζωή*, τχ. 112, 19-27 Ιουλίου 1961.
- _____, «Ο σύγχρονος κόσμος δημιουργεί ή διαλύεται;», *Κόσμος - Επιστήμη και Ζωή*, τχ. 1, 10 Οκτωβρίου 1962.
- _____, «Μοντέρνα ποίηση», *Κόσμος - Επιστήμη και Ζωή*, τχ. 5, 7 Νοεμβρίου 1962.
- _____, «Ο εφιάλτης», *Κόσμος - Επιστήμη και Ζωή*, τχ. 4-5, 5 Δεκεμβρίου 1962.

Βοηθήματα

Ελληνική βιβλιογραφία

- Ακριτάς Λουκής, «Το ηλεκτρικό λαμπιόνι και τα πνευματικά σκοτάδια», *Κόσμος - Επιστήμη και Ζωή*, τχ. 102, 10-17 Μαΐου 1961.
- Ανδρειωμένος Γιώργος, *Ανχνεύοντας τον πρώιμο Βρεττάκο*, Αθήνα: Ποταμός 2015.
- _____, «Ο Νικηφόρος Βρεττάκος και η Αριστερά», *Το Δέντρο*, τχ. 224-225, Άνοιξη 2019.
- Ανωνύμως, «Με το 1962, ένα αποφασιστικό βήμα του “Κόσμου” προς τα εμπρός...», *Κόσμος - Επιστήμη και Ζωή*, τχ. 134, 20-27 Δεκεμβρίου 1961.
- _____, «Ο Κόσμος (θα εκδίδεται) κάθε πρώτη του μηνός», *Κόσμος - Επιστήμη και Ζωή*, τχ. 9, 5 Δεκεμβρίου 1962.
- Βρεττάκος Κώστας, «Συνέντευξη στη Λαμπρινή Κουζέλη», εφημ. *Το Βήμα*, 20 Φεβρουαρίου 2012. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: <https://www.tovima.gr/2012/02/20/culture/o-kenstas-brettakos-milaei-gia-ton-nikiforo-brettako/> (προσπελάστηκε: 15/5/2022).
- Δημόσια και Κεντρική Βιβλιοθήκη Σπάρτης, «Εργογραφία Ν. Βρεττάκου», <https://nikiforos.dspixel.com/archive-n-vrettakou-el/ergografia/epifyllides/167-analush> (προσπελάστηκε: 15/5/2022).
- Καιροφύλας Κώστας, «Όταν ο Καποδίστριας έφερε τις πατάτες στην Ελλάδα», *Κόσμος - Επιστήμη και Ζωή*, τχ. 87, 20-26 Ιανουαρίου 1961.
- _____, «Το καρναβάλι στην Αθήνα», *Κόσμος - Επιστήμη και Ζωή*, τχ. 88, 26-31 Ιανουαρίου 1961.
- _____, «Το καρναβάλι των Αθηναίων», *Κόσμος - Επιστήμη και Ζωή*, τχ. 90, 7-14 Φεβρουαρίου 1961.

Ο Νικηφόρος Βρεττάκος ως επιφυλλιδογράφος

- _____, «Δηλητήρια και εγγλήματα», *Κόσμος - Επιστήμη και Ζωή*, τχ. 92, 21-28 Φεβρουαρίου 1961.
- _____, «Ένας Υδροαίος ψαράς σουλτάνος του Αλγερίου», *Κόσμος - Επιστήμη και Ζωή*, τχ. 93, 1-7 Μαρτίου 1961.
- _____, «Το καρφί που κάρφωσαν στο Χριστό», *Κόσμος - Επιστήμη και Ζωή*, τχ. 108, 22-29 Ιουνίου 1961.
- Κακούρου-Χρόνη Γεωργία, *Η θεωρία του Νικηφόρου Βρεττάκου για την ποίηση*, Αθήνα 1995.
- _____, *Και τα βουνά, οι φίλοι σου, σε χαιρετάνε. Ο Νικηφόρος Βρεττάκος μύστης της μεγαλοπρέπειας των βουνών*, Αθήνα: Ιδιομορφή 2015. Διαθέσιμο στο: [https://www.academia.edu/11354543/...](https://www.academia.edu/11354543/)
- de Latil Pierre, «Η ζωή χωρίς μικρόβια», *Κόσμος - Επιστήμη και Ζωή*, τχ. 94, 7-14 Μαρτίου 1961.
- _____, «Ο σιωπηλός κόσμος», *Κόσμος - Επιστήμη και Ζωή*, τχ. 74, 25-31 Οκτωβρίου 1961.
- Μητροπούλου Κωστούλα, «Χωρίς αμφιβολία δεν υπάρχει τίποτα...», *Κόσμος - Επιστήμη και Ζωή*, τχ. 97, 5-12 Απριλίου 1961.
- _____, «Ο Ντύρρενματτ και η θύελλα των αντιρρήσεων του ελληνικού λαού», *Κόσμος - Επιστήμη και Ζωή*, τχ. 99, 21-26 Απριλίου 1961.
- _____, «Δωδέκατη Αυλαία», *Κόσμος - Επιστήμη και Ζωή*, τχ. 102, 10-17 Μαΐου 1961.
- Soubiran André, «Φροντίδες κατά την εγκυμοσύνη», *Κόσμος - Επιστήμη και Ζωή*, τχ. 88, 26-31 Ιανουαρίου 1961.
- _____, «Έχετε “τρύπια” μνήμη», *Κόσμος - Επιστήμη και Ζωή*, τχ. 90, 7-14 Φεβρουαρίου 1961.
- Τροπαϊάτης Άλκης, «Δυο χρόνια ζωής», *Κόσμος - Επιστήμη και Ζωή*, τχ. 104, 24-31 Μαΐου 1961.
- _____, «Μαύροι, λευκοί...», *Κόσμος - Επιστήμη και Ζωή*, τχ. 105, 31 Μαΐου - 7 Ιουνίου 1961.
- _____, «Η μοίρα των ειρηνοποιών», *Κόσμος - Επιστήμη και Ζωή*, τχ. 106, 7-16 Ιουνίου 1961.
- _____, «Σύγχρονες Μήδειες», *Κόσμος - Επιστήμη και Ζωή*, τχ. 107, 14-22 Ιουνίου 1961.
- _____, «Κολασμός και επιβράβευση», *Κόσμος - Επιστήμη και Ζωή*, τχ. 108, 22-29 Ιουνίου 1961.
- _____, «Ο Απόστολος των φτωχών», *Κόσμος - Επιστήμη και Ζωή*, τχ. 109, 29 Ιουνίου - 6 Ιουλίου 1961.
- _____, «Δικτάτορες και Δικτατορίες», *Κόσμος - Επιστήμη και Ζωή*, τχ. 110, 6-12 Ιουλίου 1961.

Μεταφρασμένη βιβλιογραφία

- La Mure Pierre, «Μουλέν Ρουζ», *Κόσμος - Επιστήμη και Ζωή*, μτφρ. Σύλβα Ακρίτα, τχ. 74, 25-31 Οκτωβρίου 1960.
- _____, *Κόσμος - Επιστήμη και Ζωή*, μτφρ. Σύλβα Ακρίτα, τχ. 87, 20-26 Ιανουαρίου 1961.
- _____, «Τραγούδι αγάπης», *Κόσμος - Επιστήμη και Ζωή*, μτφρ. Σύλβα Ακρίτα, τχ. 88, 26-31 Ιανουαρίου 1961.
- _____, *Κόσμος - Επιστήμη και Ζωή*, μτφρ. Σύλβα Ακρίτα, τχ. 116, 17-23 Αυγούστου 1961.

Δυστοπικά νησιά στη λογοτεχνία της κρίσης: Η περίπτωση του μυθιστορήματος *Ο κόσμος στα μέτρα του* του Χρήστου Χωμενίδη

Εισαγωγή

Στη συγκεκριμένη ομιλία αξιοποιείται μέρος της έρευνας και των πορισμάτων της ομότιπλης μεταπτυχιακής διπλωματικής εργασίας, που ειπονήθηκε με στόχο τη μελέτη δυστοπιών νησιών στη λεγόμενη «λογοτεχνία της κρίσης» και ειδικότερα στα μυθιστορήματα *Ίσα Μπόα* του Χρήστου Αστερίου, *Ο κόσμος στα μέτρα του* του Χρήστου Χωμενίδη και *Λευκή ευθεία γραμμή* του Μιχάλη Φακίνου. Στην ομιλία εξετάζεται το μυθιστόρημα του Χωμενίδη ως ενδεικτικό παράδειγμα δυστοπίας το οποίο, αντλώντας από το συλλογικό βίωμα της ελληνικής κρίσης των αρχών του 21ου αιώνα, σχολιάζει κριτικά επιμέρους πτυχές του.

Το φανταστικό νησί θα εξετασθεί κάτω από το πρίσμα τριών διαφορετικών παραμέτρων. Στην πρώτη, συνεξετάζονται θεωρητικές μελέτες λογοτεχνίας και γεωγραφίας προκειμένου να παρουσιαστούν οι διαφορετικές όψεις της «λογοτεχνικής» νησιωτικότητας ως γόνιμης συνθήκης για τη διαμόρφωση δυστοπιών περιβαλλόντων. Σε ένα δεύτερο μέρος καταδεικνύεται πώς τα κοινωνικοπολιτικά συμφραζόμενα της περιόδου της κρίσης μετασχηματίζουν το νησί-ετεροτοπία του Χωμενίδη σε μια μορφή ετερογενούς δυστοπίας. Το τρίτο και τελευταίο μέρος πραγματεύεται τη ματαιώση των επιθυμιών των χαρακτήρων για το μέλλον κυρίως λόγω εξωτερικών παραγόντων και όχι της εσωτερικής τους βούλησης.

Στο μυθιστόρημα του Χωμενίδη κεντρικός χαρακτήρας είναι ο Μάρκος Σιμώτας, ο οποίος ορίζεται ως κυβερνήτης ενός ελληνικού νησιού στον Ατλαντικό, ανοιχτά της ανατολικής ακτής των Η.Π.Α. Πηγαίνει στην αποικία με μοναδική φιλοδοξία να περάσει τρία ξένοιαστα χρόνια. Αντίθετα, η κοινωνία του Αγίου, όπως ονομάζεται το νησί, τον αντιμετωπίζει ως τον μεσσία που θα λύσει όλα τα προβλήματά της. Όταν ερωτηθεί τη Μαρίνα Παπαδοπούλου, ταυτίζει τη μοίρα του με τη μοίρα του νησιού, μέχρι τη στιγμή που η επιθυμία του για μόνιμη παραμονή στο νησί θα ανατραπεί από τον θάνατο του γιου.

1. Νησιωτικότητα και Λογοτεχνική Γεωγραφία

1.1. Νησιωτική ταυτότητα

Τα νησιά δεν αναλύονται αυτοτελώς, αλλά πάντα συνδυάζονται με τα γεγονότα του έξω κόσμου, καθώς από τη μία απομακρύνονται από την ηπειρωτική χώρα αναφοράς, αλλά από την άλλη κατανοούνται μόνο μέσα από αυτή¹. Κατ' επέκταση, ο Άγιος μπορεί να ιδωθεί μόνον ως ένας ενιαίος κόσμος με την πατρίδα Ελλάδα, αλλά και ως ένας ξεχωριστός κόσμος από αυτή. Άλλωστε, αποτελεί και αποικία της, ενώ «επισήμως την ονομάζουν “κτήση”», όπως παραδέχεται ο Ανδρέας Παπανδρέου στον Σιμώτα². Οι κάτοικοι του Αγίου αδυνατούν να εκφράσουν τις ανησυχίες τους στην κυβέρνηση της Ελλάδας και τη βαθύτερη επιθυμία τους, που είναι η είσπραξη του ενοικίου που καταβάλλει η αμερικανική βάση και την απόσχιση τους από την ηπειρωτική χώρα.

Παράλληλα, η σταθερή περίμετρος και το νερό λειτουργούν ως φυσικά σύνορα που διαχωρίζουν τους νησιώτες από την ηπειρωτική χώρα³, ενώ εντείνουν την αίσθηση της

¹ Βλ. Godfrey Baldacchino, «Editorials: Islands-Objects of Representation», *Geografiska Annaler Series B Human Geography*, τ. 87, αριθ. 4, 2005, σ. 248.

² Χρήστος Χωμενίδης, *Ο κόσμος στα μέτρα του*, Αθήνα: Πατάκης 2012, σ. 68.

³ Πρβλ. Françoise Péron, «The Contemporary Lure of the Island», *Tijdschrift voor Economische en Sociale Geografie*, τ. 95, αριθ. 3, 2004, σ. 300.

ενότητας και της απομόνωσής τους από τον υπόλοιπο κόσμο. Με αυτό τον τρόπο αυξάνεται, σύμφωνα με τον Baum, το «γεγονός της διαφοράς»⁴. Ο συνδυασμός των σχέσεων αμοιβαιότητας, συνεργασίας και εμπιστοσύνης των κατοίκων του Αγίου, καθώς και των ενοποιητικών στοιχείων, όπως η αγάπη που δείχνουν για τον συντοπίτη τους Μανώλη Χιώτη⁵, η γλώσσα τους⁶, το κοινό αίσθημα της εκμετάλλευσης από την ηπειρωτική χώρα, τους ωθεί στη συνειδητοποίηση της ετερογένειας του κόσμου τους έναντι αυτού της Ελλάδας δημιουργώντας το αίσθημα μιας ισχυρής νησιωτικής ταυτότητας⁷, που πρέπει να διαφυλάξουν.

1.2. Νησιωτικός χαρακτήρας και δυστοπικότητα

Η απομόνωση και η οριοθέτηση αρκετές φορές αποτελούν και παράγοντες που ενισχύουν τη δυστοπικότητα ενός τόπου. «Η απομόνωση ορίζει τη θεμελιώδη διαφορά που υπάρχει ανάμεσα σε εκείνους και εμάς»⁸. Η οριοθέτηση, από την άλλη, συνδυαζόμενη με το γεγονός της διαφοράς⁹ δίνει στο νησί τη χαρακτηριστική του μορφή. Έτσι, τα φυσικά σύνορα του Αγίου εγκλωβίζουν τους κατοίκους του σε ένα συγκεκριμένο πεδίο δράσης που διογκώνει τις δύσκολες και δυσίωνες συνθήκες που βιώνουν, περιορίζοντας, ταυτόχρονα, τη δυνατότητα συχνών μετακινήσεων και κατ' επέκταση τη δυνατότητα διαφυγής. Δηλαδή, εμποδίζουν τον Μάρκο να φύγει από το νησί όταν καταρρέει ψυχολογικά με αποτέλεσμα να επιτείνεται η αίσθηση της δυστοπικότητας. Ο Σιμάτας είναι αναγκασμένος να παραμείνει στο νησί περιμένοντας την επόμενη πτήση για Νέα Υόρκη.

Σε λογοτεχνικό επίπεδο, σύμφωνα με τον J. Kneale¹⁰, ο νησιωτικός χαρακτήρας προκύπτει από τρία χαρακτηριστικά: την κατοχή, τον διαχωρισμό και τον μετασχηματισμό. Ο Άγιος αποτελεί «κτήση» της Ελλάδας. Έτσι η κατοχή συνεπάγεται και ένα είδος επιτήρησης και πειθαρχίας των κτήσεων, που προσδίδει ένα δυστοπικό κλίμα, καθώς οι κάτοικοι συνιστούν έρμαια διαφορετικών συμφερόντων τα οποία ορίζουν τις ζωές τους.

Ο διαχωρισμός έγκειται στην αντίθεση ανάμεσα στη θάλασσα και τη γη αλλά και ανάμεσα στη ζωή στην Αθήνα και σε αυτή στην Τριχερούσα. Η απομάκρυνση, λοιπόν, είναι συνώνυμο της απομόνωσης του νησιωτικού χώρου¹¹ και του Μάρκου από τον πρότερο βίο του.

Το τελευταίο χαρακτηριστικό των λογοτεχνικών νησιών κατά τον Kneale είναι ο μετασχηματισμός της ταυτότητας των προσώπων¹². Μετασχηματίζεται και η ψυχοσύνθεση του Σιμάτα που δεν βγαίνει αλώβητος από την παραμονή του στον Άγιο. Τα γεγονότα που βιώνει εκεί τον οδηγούν σε μια «νεκροζώντανη κατάσταση»¹³ και στον αλκοολισμό, προκειμένου να του επιφέρουν τη λήθη που έχει ανάγκη.

2. Η Δυστοπία των νησιών

2.1. Η δυστοπία ως αποτέλεσμα της κοινωνικής κρίσης

Σε περιόδους μεγάλων αλλαγών και κρίσεων, όπως η σύγχρονη οικονομική κρίση της Ελλάδας, κατά τις οποίες επικρατεί κοινωνική, οικονομική και ηθική σύγχυση παρατηρείται,

⁴ Tom Baum, «The Fascination of Islands: A Tourist Perspective» [στο:] D.G. Lockhart & D. Drakakis-Smith (επιμ.), *Island Tourism: Trends and Prospects*, London: Printer 1997, σ. 24.

⁵ Βλ. Χρήστος Χωμενίδης, *Ο κόσμος στα μέτρα του*, ό.π., σ. 412.

⁶ Βλ. Godfrey Baldacchino, «Editorials: Islands-Objects of Representation», ό.π., σ. 248.

⁷ Βλ. Marc Augé, *Για μια ανθρωπολογία των σύγχρονων κόσμων*, μτφρ. Δ. Σαραφείδου, επιμ. Ε. Ρίκου, Αθήνα: Αλεξάνδρεια 1999, σ. 131.

⁸ Φρέντρικ Τζέιμσον, *Οι αρχαιολογίες του μέλλοντος*, μτφρ. Μ. Μαυρωνάς, τ. 1 (*Η επιθυμία που λέγεται ουτοπία*), Αθήνα: Τόπος 2008, σ. 32.

⁹ Βλ. Stephen A. Royle, *A Geography of Islands: Small Island Insularity*, London: Routledge 2004, σ. 12.

¹⁰ Βλ. J. Kneale, «Islands: Literary Geographies of Possession, Separation and Transformation» [στο:] R. Tally (επιμ.), *The Routledge Handbook of Literature and Space*, London: Routledge 2017, σ. 205.

¹¹ Βλ. στο ίδιο, σ. 206.

¹² Βλ. στο ίδιο.

¹³ Χρήστος Χωμενίδης, *Ο κόσμος στα μέτρα του*, ό.π., σ. 402.

σύμφωνα με τον Keith Booker¹⁴, η κατασκευή όλο και περισσότερων δυστοπικών κόσμων στη λογοτεχνία. Η δυστοπία εμφανίζεται ως «ένα δριμύ κατηγορώ της σύγχρονης κοινωνίας [...], που κατατρώχεται από τη διαφθορά και την εκμετάλλευση του ανθρώπου, ενώ η ιεραρχική οργάνωση αναπαράγει την ταξική ανισότητα»¹⁵. Αυτό διογκώνει τις δυστυχίες της καθημερινότητας, και εγκλωβίζει σε αδιέξοδα τους κεντρικούς χαρακτήρες προκειμένου να αναδείξει τη ρίζα του προβλήματος και να υποδείξει τρόπους για την εξάλειψή του.

Στο μυθιστόρημα του Χωμενίδη, ο Άγιος υποβάλλει ένα είδος κριτικής των υφιστάμενων καταστάσεων που λειτουργούν ως προειδοποιήσεις για τους κινδύνους που παραμονεύουν. Η κοινωνία που παρουσιάζει είναι αλληγορική εκδοχή της πραγματικότητας¹⁶. Επειδή είναι αδύνατο να αλλάξουν τα μεμονωμένα χαρακτηριστικά της τρέχουσας ελληνικής συγκυρίας, διότι επηρεάζεται ολόκληρη η αλυσίδα των γεγονότων, οι πραγματικές συνθήκες ανάγονται σε έναν άλλο χώρο και χρόνο δράσης¹⁷ και, συνεπώς, «η πραγματικότητα μεταβάλλεται ολοκληρωτικά»¹⁸.

Η διαφοροποίηση του χώρου και της κοινωνίας του Αγίου αποτελεί έναν φανταστικό θύλακα της πραγματικής ελληνικής κοινωνίας την περίοδο της κρίσης. Είναι, δηλαδή, ένα ξένο σώμα εντός του κοινωνικού συνόλου, αφού βρίσκεται εκτός των ορίων της Ελλάδας, που επιτείνει, όμως, την αδυναμία του¹⁹ παρουσιάζοντας και σατιρίζοντας τη γενική κρίση αξιών, τις δομές, τον τρόπο που λειτουργούν οι πολιτικοί και την υποκρισία που επιδεικνύουν. Ταυτόχρονα, όμως, παρέχει έναν χώρο στον οποίο μπορούμε να επεξεργαστούμε και πειραματιστούμε με νέες επιθυμίες του κοινωνικού συνόλου.

Ο Άγιος αντιπροσωπεύει την Ελλάδα, έτσι ώστε το νησί να μην είναι παρά ένας ιδιότυπος μετασχηματισμός της σύγχρονης ελληνικής κοινωνίας²⁰. Οι κάτοικοι του νησιού σχεδιάζουν εξέγερση, η οποία θα μπορούσε να παρομοιαστεί με τα επεισόδια και τις διαδηλώσεις εναντίον του δεύτερου μνημονίου που έγιναν στην Ελλάδα στις αρχές του 2012. Τα επεισόδια αυτά δεν άλλαξαν την έκβαση των γεγονότων, όπως ακριβώς και η επανάσταση του Αγίου, η οποία δεν πρόκειται να επηρεάσει την πολιτική της κυβέρνησης της Ελλάδας.

Η απελπισία στην οποία η οικονομική, πολιτική και κοινωνική κατάσταση στην Ελλάδα της κρίσης έχει οδηγήσει πολλούς ανθρώπους, αναδεικνύεται και από την υπέρτατη μορφή δυστοπίας, τον θάνατο. Ο Μάριος, απελπισμένος, νιώθοντας υπεύθυνος για το δυστύχημα του μικρού του γιου, αποφασίζει να βάλει τέλος στη ζωή του²¹, επιχειρώντας να κρεμαστεί από έναν σωλήνα με τη γραβάτα που φορούσε στην κηδεία του παιδιού του, τονίζοντας τις τύψεις του για το γεγονός.

2.2. Από την ετεροτοπία στη δυστοπία

Τα νησιά συγκροτούν διαφορετικούς κόσμους από την ηπειρωτική χώρα, στην οποία υποτάσσονται, από άλλα έθνη, ακόμα και από άλλα νησιά²². Από την πολλαπλότητα προκύπτει η «ετερογένεια των κόσμων»²³. Για τον κεντρικό χαρακτήρα του μυθιστορήματος ο Άγιος αρχικά θεωρείται «προσωρινή χωροθεσία της ετερότητας»²⁴, χώρος βραχυπρόθεσμης φιλοξενίας, καθώς εξουδετερώνει όλες τις καθημερινές του συνήθειες. Μάλιστα, η διαμονή εκεί

¹⁴ Βλ. Keith Booker, *The Dystopian Impulse in Modern Literature: Fiction as Social Criticism*, Westport: Greenwood Press 1994, σ. 14.

¹⁵ Φρέντρικ Τζέιμσον, *Οι αρχαιολογίες του μέλλοντος*, ό.π., σσ. 95-96.

¹⁶ Βλ. Keith Booker, *The Dystopian Impulse in Modern Literature: Fiction as Social Criticism*, ό.π., σ. 15.

¹⁷ Βλ. στο ίδιο, σ. 16.

¹⁸ Στο ίδιο.

¹⁹ Βλ. Φρέντρικ Τζέιμσον, *Οι αρχαιολογίες του μέλλοντος*, ό.π., σ. 51.

²⁰ Βλ. στο ίδιο, σ. 71.

²¹ «Γότε αποφάσισα να αυτοκτονήσω»: Χρήστος Χωμενίδης, *Ο κόσμος στα μέτρα του*, ό.π., σ. 403.

²² Πρβλ. Marc Augé, *Για μια ανθρωπολογία των σύγχρονων κόσμων*, ό.π., σ. 129.

²³ Στο ίδιο, σ. 131.

²⁴ Michel Foucault, «Άλλοι χώροι [Ετεροτοπίες]», *Ετεροτοπίες και άλλα κείμενα*, μτφρ. Τ. Μπέτζελος, Αθήνα: Πλέθρον 2012, σ. 259.

πιθανολογείται ότι θα του εξασφαλίσει μια καλύτερη ποιότητα ζωής, αφού με σύνταξη τ έως κυβερνήτη, δεν θα χρειαστεί να εργαστεί ξανά στη ζωή του.

Το νησί του Χωμενίδη λειτουργεί ως «ετεροτοπία αντιστάθμισης»²⁵, σύμφωνα με τον Foucault, καθώς εξωτερικοί παράγοντες ρυθμίζουν τη ζωή των κατοίκων του. Αποτελεί ετεροτοπία ορισμένης διάρκειας, καθώς το διάστημα της εκεί παραμονής των ηρώων είναι καθορισμένο. Παράλληλα, όμως, επιτελεί συγκεκριμένη λειτουργία.

Η ετεροτοπία του νησιού μετατρέπεται σε καθημερινό χώρο τη στιγμή της απόφασης της μόνιμης εγκατάστασης του Μάρκου σε αυτό: «“Το αποφάσισα, Γιώργο” μου ’πε “θα μείνω στον Άγιο... [...] Εδώ είναι πλέον ο τόπος μου”»²⁶. Παράλληλα, ο χώρος της καθημερινής διαβίωσης λόγω των συνθηκών που επικρατούν μεταβάλλεται σε δυστοπία, η οποία είναι εμφανής στη ζωή των κατώτερων τάξεων που, ως δουλοπάροικοι, εργάζονται για τους Μανιάτες, φεουδάρχες στη νησιωτική ταξική ιεραρχία. Για τον Μάρκο, η καθημερινότητα μετατρέπεται σε δυστοπία με τον θάνατο του γιου του, οπότε το νησί μετατρέπεται για τον ίδιο σε έναν τόπο ψυχικού εγκλωβισμού.

3. Βούληση και Δυστοπία: Η χειραγώγηση της βούλησης αυτοπραγμάτωσης

Προβλήματα της κρίσης των τελευταίων χρόνων στην Ελλάδα όπως η ανέχεια ορισμένων κοινωνικών ομάδων, η ανισότητα των κοινωνικών τάξεων και η εξωτερική οικονομική βοήθεια δημιουργούν μια δυστοπική πραγματικότητα, η οποία ματαιώνει τις επιθυμίες των ανθρώπων της κοινωνίας του Αγίου. Η αποτυχία εκτέλεσης των ονείρων τους οδηγεί στα συναισθήματα απόγνωσης και αυτοκαταστροφής, αυξάνοντας τη δυστοπικότητα του χώρου.

Η φύση της επιθυμίας έγκειται στην ιδιοτέλεια ή την ανιδιοτέλειά της και συνδέεται με το καθολικό και το εξατομικευμένο. Η εξατομικευμένη φύση της βούλησης επιβάλλεται από την κοινωνία και τον σύγχρονο πολιτισμό²⁷. Οι επιταγές, λοιπόν, του σύγχρονου κόσμου επιβάλλουν το κυνήγι του χρήματος, την απόκτηση εξουσίας και επιρροής, καθώς και την αναγνωσιμότητα και την καταξίωση του ανθρώπου ως αναγκαίες προϋποθέσεις για την κατάκτηση της ευτυχίας.

Αυτό συμβαίνει και στην περίπτωση του Μάρκου Σιμώτα που τοποθετείται Κυβερνήτης στον Άγιο. Η μοναδική επιδίωξή του είναι να μετατρέψει την παραμονή και τη θητεία του στον Άγιο σε διακοπές διαρκείας, ως «Χομπίστας»²⁸, χωρίς φιλοδοξία για πολιτική ανέλιξη. Ώσπου ερωτεύεται την ανέμελη Μαρίνα. Είχε «για πρώτη φορά στη ζωή του ο Μάρκος την πεποίθηση πως βρίσκεται στον σωστό τόπο, τον σωστό χρόνο, παρέα με τον σωστό άνθρωπο»²⁹.

Στην προσπάθεια επίτευξης της βούλησής του, ο Σιμώτας, λειτουργεί αμοραλιστικά και δόλια³⁰. Ο τρόπος που ενεργεί ουσιαστικά ματαιώνει τις ανάγκες της Μαρίνας. Αποτρέπει τη Μαρίνα από το να κάνει άμβλωση και εμποδίζει τη φυγή της από το νησί: «τηλεφώνησε αυτοπροσώπως στον διευθυντή του αεροδρομίου και στον λιμενάρχη και τους διέταξε να μην επιτρέψουν επ’ ουδενί στη Μαρίνα Παπαδοπούλου –με ή χωρίς το γιο του– να ταξιδέψει»³¹. Το μοιραίο τροχαίο ατύχημα, όμως, μοιάζει με τιμωρία για τη συμπεριφορά του, η οποία θα ανατρέψει άρδην την κοσμοθεωρία του και θα ματαιώσει την οποιαδήποτε βούληση του για ευτυχή διαμονή στο νησί.

Η θέληση για απόλαυση μπορεί να μετατραπεί στον πιο δυσσιώνο εφιάλτη, εξαιτίας των καταστροφικών συνεπειών της παρακμής και της αποσύνθεσης ενός σταθερού χώρου ή μιας κατάστασης, οδηγώντας στη ματαίωση των επιθυμιών και των ονείρων³². Στο εξής, το

²⁵ Στο ίδιο, σ. 268.

²⁶ Χρήστος Χωμενίδης, *Ο κόσμος στα μέτρα του*, ό.π., σ. 251.

²⁷ Βλ. Φρέντρικ Τζέιμσον, *Οι αρχαιολογίες του μέλλοντος*, ό.π., σσ. 153-154.

²⁸ Χρήστος Χωμενίδης, *Ο κόσμος στα μέτρα του*, ό.π., σ. 72.

²⁹ Στο ίδιο, σ. 191.

³⁰ Βλ. Φρίντριχ Νίτσε, *Η θέληση για δύναμη*, μτφρ. Ζ. Σαρίκας, Σκόπελος: Νησίδες 2001, σ. 52.

³¹ Χρήστος Χωμενίδης, *Ο κόσμος στα μέτρα του*, ό.π., σ. 392.

³² Βλ. Φρέντρικ Τζέιμσον, *Οι αρχαιολογίες του μέλλοντος*, ό.π., σ. 163.

άτομο πέρα από την αντίξοχη καθημερινότητα που βιώνει στο νησί θα κουβαλά την αποτυχία της επίτευξης της επιθυμίας του, χωρίς να φέρει ουσιαστική ευθύνη αφού αυτή πρέπει να αποδοθεί στο γενικότερο κλίμα παρακμής του σύγχρονου πολιτισμού.

Όσον αφορά την καθολική βούληση είναι η πρόφαση δημιουργίας μιας τέλει κοινωνίας, όπου η ανέχεια θα έχει εξαλειφθεί και όλοι θα ζουν ευτυχισμένοι³³. Είναι, δηλαδή, ένα σύστημα εξωραϊσμού που εμφανίζεται ως αποτέλεσμα μιας συνειδητής και αλτρουιστικής επιθυμίας, αλλά κατ' ουσία υποκινείται από εγωιστικές φιλοδοξίες.

Αρχικά, η θέληση του Σιμάτα για βελτίωση του νησιού και μετατροπή του σε πολυσύχναστο και σύγχρονο τουριστικό θέρετρο φαίνεται ανιδιοτελής, ωστόσο υποκινείται από εγωιστικά κίνητρα, την ανάγκη για αυτοπραγμάτωση και αυτοπροβολή³⁴.

«Όλοι οι άλλοι φλέγονται να το κυβερνήσουν. Εμένα μου αρκεί να το απελευθερώσω...». Ψέματα έλεγε ο Σιμάτας στον εαυτό του.³⁵

Το μοτίβο της εγωιστικής βούλησης, μεταμφιεσμένης σε έναν ανώτερο και ανιδιοτελή σκοπό εμφανίζεται και στις επιθυμίες των «μεγαλο-Μανιάτων». Η αριστοκρατία του νησιού έχει κάποια αιτήματα τα οποία επιδιώκει να πραγματοποιήσει, όπως η διάθεση του ενοικίου της στρατιωτικής βάσης των Η.Π.Α. στο νησί και όχι στην Ελλάδα προκειμένου ο Άγιος να κατορθώσει να αναπτυχθεί και να καταπολεμήσει τη φτώχεια που τον μαστιάζει. Αυτό μόνο, όμως, για το φαίνεται. Στην ουσία, η παραγωγή ναρκωτικών έχει αρχίσει να παρακμάζει. Ο αποκλεισμός των Μανιατών από το εμπόριο τους οδηγεί σε ραγδαία μείωση των κερδών και, κατ' επέκταση, της επιρροής τους.

Προκειμένου να διατηρήσει την εξουσία της η «Μαφία» του νησιού, υποβάλλει στους πολίτες την ιδέα της επανάστασης του Αγίου ως τον μοναδικό τρόπο για να εισπράξουν το ενοίκιο της βάσης. Η βούληση αυτή είναι τόσο ισχυρή που δεν διστάζουν, καταφεύγοντας σε μακιαβελικές τεχνικές, να χρησιμοποιήσουν τον Μάρκο ως κυβερνήτη του νησιού, παραμυθιάζοντάς τον πως η επανάσταση θα αποτελέσει προσωπικό του επίτευγμα.

Συμπεράσματα

Τα φυσικά χαρακτηριστικά του «λογοτεχνικού» νησιού είναι αυτά που το απομονώνουν από τον υπόλοιπο κόσμο δημιουργώντας μια ιδιαίτερη νησιωτική ταυτότητα στους κατοίκους του. Ωστόσο, τόσο η οριοθέτηση και η απομόνωσή του όσο και η κατοχή, ο διαχωρισμός και ο μετασχηματισμός που το χαρακτηρίζει ευθύνονται πολλές φορές για τη δημιουργία δυστοπικών περιβαλλόντων και για τον μετασχηματισμό ενός νησιωτικού παράδεισου σε ένα νησί-φυλακή.

Η σιληρή πραγματικότητα καθημερινά συσσωρεύει ανισότητες, διογκώνει τα προβλήματα της νησιωτικής κοινωνίας και ρευστοποιεί το παρόν της με αποτέλεσμα να μετατρέπει την πραγματικότητα σε δυστοπία επιχειρώντας μια κριτική ανασύνθεση της ελληνικής κοινωνίας της κρίσης. Έτσι, η παραδεισένια ετεροτοπία μεταμορφώνεται σταδιακά σε δυστοπία που συνθλίβει την ανθρώπινη ύπαρξη, οδηγώντας την στην απελπισία. Οι επιπτώσεις της οικονομικής κρίσης επηρεάζουν και τα όνειρα των ανθρώπων, καθώς η ελπίδα για ένα καλύτερο μέλλον σβήνει. Μέσα από τους κεντρικούς χαρακτήρες του μυθιστορήματος καθίσταται εμφανές ότι η ακύρωση των επιθυμιών έχει τον ίδιο αντίκτυπο με τις πιο δυσίωνες καταστάσεις στην ψυχοσύνθεση του ατόμου. Εξωτερικοί παράγοντες θρυμματίζουν τα μελλοντικά σχέδια ωθώντας τα άτομα στην απελπισία, σε ένα αίσθημα παραίτησης και παθητικής αποδοχής των καταστάσεων.

³³ Βλ. στο ίδιο, σ. 154.

³⁴ Βλ. στο ίδιο, σ. 129.

³⁵ Χρήστος Χωμενίδης, *Ο κόσμος στα μέτρα του*, ό.π., σσ. 383-384.

Βιβλιογραφία

Πηγές

Χωμενίδης Χρήστος, *Ο κόσμος στα μέτρα του*, Αθήνα: Πατάκης 2012.

Βοηθήματα

Augé Marc, *Για μια ανθρωπολογία των σύγχρονων κόσμων*, μτφρ. Δ. Σαραφείδου, Αθήνα: Αλεξάνδρεια 1999.

Baldacchino Godfrey, «Editorials: Islands-Objects of Representation», *Geografiska Annaler Series B Human Geography*, τ. 87, αριθ. 4, 2005, σσ. 247-252.

Baum Tom, «The Fascination of Islands: A Tourist Perspective» [στο:] D.G. Lockhart & D. Drakakis-Smith (επιμ.), *Island Tourism: Trends and Prospects*, London: Printer 1997, σσ. 21-36.

Booker Keith, *The Dystopian Impulse in Modern Literature: Fiction as Social Criticism*, Westport: Greenwood Press 1994.

Foucault Michel, «Άλλοι χώροι [Ετεροτοπίες]», *Ετεροτοπίες και άλλα κείμενα*, μτφρ. Τ.

Μπέτζελος, Αθήνα: Πλέθρον 2012, σσ. 255-270.

Τζέιμσον Φρέντρικ, *Οι αρχαιολογίες του μέλλοντος*, μτφρ. Μ. Μαυρωνάς, τ. 1 (*Η επιθυμία που λέγεται ουτοπία*), Αθήνα: Τόπος 2008.

Kneale James, «Islands: Literary Geographies of Possession, Separation and Transformation» [στο:] R. Tally (επιμ.), *The Routledge Handbook of Literature and Space*, London: Routledge 2017, σσ. 204-213.

Νίτσε Φρίντριχ, *Η θέληση για δύναμη*, μτφρ. Ζ. Σαρίκας, Σκόπελος: Νησίδες 2001.

Péron Françoise, «The Contemporary Lure of the Island», *Tijdschrift voor Economische en Sociale Geografie*, τ. 95, αριθ. 3, 2004, σσ. 326-339.

Royle Stephen A., *A Geography of Islands: Small Island Insularity*, London: Routledge 2004.

Θα ήθελα να ευχαριστήσω την επόπτρια καθηγήτρια της εργασίας μου, επίκουρη καθηγήτρια κυρία Παναγιώτα Καραβία, της οποίας η συμβολή και η καθοδήγηση ήταν ανεκτίμητη.

Αντωνία Παυλάκου
Μεταπτυχιακή Φοιτήτρια Πανεπιστημίου Πελοποννήσου

Οι αισθητικές και φιλοσοφικές θέσεις του Οδυσσέα Ελύτη και η ενσωμάτωσή τους στην ερμηνεία του ποιήματος «Ο κήπος βλέπει»

Πρόλογος

Η έκδοση της ποιητικής συλλογής *Τρία ποιήματα με σημάδια ευκαιρίας* το 1982 ήταν ένας κόμβος στην ποιητική διαδρομή του Οδυσσέα Ελύτη, επειδή στη δεδομένη στιγμή ο ποιητής είχε οριστικά κρυσταλλώσει τις αισθητικές αξίες του και είχε έλθει η ώρα να τις αποτυπώσει με την προαναφερθείσα έκδοση. Από τα τρία ποιήματα της συλλογής, κατ' οικονομίαν, επέλεξα το πρώτο, «Ο κήπος βλέπει», διακρίνοντας ότι στο κείμενο αυτό ανιχνεύονται οι περισσότερες από τις «θέσεις» του Οδυσσέα Ελύτη αναφορικά με την αισθητική λειτουργία της ποίησης και των εικαστικών τεχνών, ώστε να θεωρήσω ότι αξίζει τον κόπο να αναδειχθούν μέσα από το παράδειγμα του ενός ποιήματος. Με επίκεντρο τη σχέση ποίησης και ζωγραφικής, θα γίνει αδρομερέστετα η παρουσίαση και των φιλοσοφικών αναλογιών του ποιητή ως προς αυτή αλλά και της αισθητικής προσέγγισης, με την οποία καταγράφει όλα τα παραπάνω στο ποίημα.

1. Η θέση του Οδυσσέα Ελύτη για τη σχέση ποίησης και ζωγραφικής

Ο Οδυσσέας Ελύτης δεν υπήρξε μόνο ποιητής αλλά και εικαστικός, όχι βεβαίως ένα ξεκάθαρα διπλό ταλέντο, όπως ο Εγγονόπουλος ή ο Κόντογλου¹. Ο ίδιος πολύ γρήγορα διέκρινε μέσα του την έμφυτη ικανότητα της ποιητικής και αισθάνθηκε ότι ευλογήθηκε με το δώρο της Μούσας, που θεωρεί ότι βρίσκεται ιεραρχικά στην υψηλότερη θέση ανάμεσα στις Τέχνες². Και τούτο, γιατί υιοθέτησε την άποψη ότι η γλωσσική έκφραση μπορεί να εκφράζει, χωρίς τις διαμεσολαβήσεις (οπτική ύλη, χρώμα, ήχο) των άλλων Τεχνών, ποικίλες ιδέες απελευθερώνοντας τη φαντασία, ώστε το σημαινόμενο να είναι εξακολουθητικά ζητούμενο.

Ταυτόχρονα ένωσε μια ελκτική δύναμη προς την εικαστική αναπαράσταση, με βάση τη ζωγραφική. Ο δρόμος αυτός τον οδήγησε σε μια καλλιτεχνική δημιουργία με κολάζ (συνεικόνες) υπερρεαλιστικής αντίληψης, υδατογραφίες και τέμπερες αλλά και στην κριτική της ζωγραφικής. Παρακολούθησε, λοιπόν, και μελέτησε τα εικαστικά μηνύματα του καιρού του προσαρμόζοντάς τα κυρίως στον ποιητικό του προσανατολισμό³.

¹ Βλ. Αντώνης Κωτίδης, «Εικονοποιητικά του Άξιον Εστί» [στο:] Νίνας Αγγελίδου κ.ά., *Δεκαέξι κείμενα για το Άξιον Εστί*, Αθήνα: Ίκαρος 2011, σ. 65.

² Βλ. Δημήτρης Αγγελάτος, *Λογοτεχνία και Ζωγραφική. Προς μια ερμηνεία της διακαλλιτεχνικής (ανα)παράστασης*, Αθήνα: Gutenberg 2017, σ. 373.

³ Βλ. Ελένα Κουτριάνου, *Με άξονα το φως. Η διαμόρφωση και η κρυστάλλωση της ποιητικής του Οδυσσέα Ελύτη*, Αθήνα: Ίδρυμα Κώστα και Ελένης Ουράνη 2002, σ. 142.

2. Προβληματισμοί και απόψεις του Οδυσσέα Ελύτη για την ποίηση και τη ζωγραφική στο δικό του έργο

Μια προσεκτική περιδιάβαση στο έργο του ποιητή, σε συνάρτηση και με τις γραμματολογικές αναφορές, δίνει την εντύπωση της διαρκούς και κλιμακούμενης προσπάθειάς του στην αναζήτηση του αισθητικά Ωραίου, στην αναζήτηση της Τελειότητας. Πάσχισε ώστε ο στίχος του, ο κάθε στίχος του, να συναντηθεί με την υψηλή αισθητική. Από νωρίς δε συνειδητοποίησε ότι η τελειότητα του έργου τέχνης συναρτάται και με διακαλλιτεχνικούς συγκερασμούς.

Στο δοκίμιό του «Η τέχνη της ελαφράς ύλης» ισχυρίζεται ότι στα έργα του τα ποιητικά (της ελαφράς ύλης) «υπάρχει συμφυής η παρουσία των δύο στοιχείων, έτσι που να μη νοείται το ένα χωρίς την επενέργεια του άλλου»⁴. Όμως, ρίχνει το βάρος στις ποιητικές αλήθειες και όχι στις πλαστικές, αφού η ποίηση προηγείται αξιολογικά της εικόνας. Διευκρινίζοντας τα προηγούμενα, στο δοκίμιό του για τη ζωγραφική του Στέρη και τον ποιητικό λόγο λέει: «Ένα ιδιάζον κόκκινο, ένα πρασινωπό μπλε και το λευκό του σουπιοκόκκαλου του αριού, τις περισσότερες φορές, για να μας δώσει με οπτικά μέσα το ίδιο εκείνο αίσθημα που μας δίνουν με τον λόγο τα αρχαία ποιητικά κείμενα»⁵.

Ευκρινές είναι, επίσης, ότι από τα ρεύματα της ζωγραφικής, τα οποία σε βάθος γνωρίζει, τον απασχολεί ο κυβισμός ως έκφραση της μοντέρνας τέχνης, η οποία προσπάθησε να διαλύσει και να ανασυνθέσει τις μορφές και να δώσει νέα πνοή στη ζωγραφική ύστερα από το τέλμα του ιμπρεσιονισμού και των περαιτέρω μορφών του. Στο δοκίμιό του για τον Reverdy μελετά τη δυνατότητα αξιοποίησης της κυβιστικής τέχνης στην ποίηση, αλλά δεν δέχεται ολοκληρωτικά τον ποιητικό κυβισμό⁶.

Στο δοκίμιο «Ο διαιρέτης Κ στη σύγχρονη ζωγραφική, μαζί μ' ένα μικρό φανταστικό μουσείο», ο Ελύτης, με αναφορά στον Πλάτωνα, ο οποίος δεν είχε φροντίσει να αποσαφηνίσει τη θεωρία των «ειδητικών αριθμών», σχηματοποιεί για την αισθητική ένα κριτήριο, το οποίο αποκαλεί «Κ». Εννοεί το αρχικό γράμμα για την έννοια της καθαρότητας (μια σύνθεση διαφάνειας και μυστηρίου), στον λόγο και στο χρώμα, που ταυτόχρονα συνδέεται με την έννοια του κλασικού⁷. Θεωρεί ότι για να επιτευχθεί η καθαρότητα προϋποτίθεται η ύπαρξη ενός αόρατου (ειδητικού;) αριθμού σε μια αφανή γεωμετρία.

Μετά το 1982, ο Ελύτης θα υπαινίσσεται σταθερά στο έργο του τη φιλοσοφία του Πλάτωνα, κυρίως του Πλωτίνου, ακόμα και τον Ηράκλειτο και τους Πυθαγόρειους. Από τα πρώτα δοκίμιά του για την τέχνη (1936-1940) τον απασχολούσε η απόδοση του υπερβατικού και γράφοντας ανταποκρίθηκε στην ανάγκη να συνδέσει την αισθητική με την πνευματική και ηθική καθαρότητα καταφεύγοντας στον Πλάτωνα και στον Πλωτίνο⁸. Στη σφαίρα της οντολογίας του Πλάτωνα εξάλλου ανήκει και η θεωρία των αναλογιών, την οποία ο ποιητής αναπτύσσει σε συνέντευξή του στον Ivar Ivask. Αναφέρει χαρακτηριστικά: «μια γραμμή που τραβάει ένας ζωγράφος δεν είναι περιορισμένη μόνο στον εαυτό της αλλά έχει μια αναλογία στον κόσμο των πνευματικών αξιών»⁹.

Στη συνέντευξη του ποιητή στον Δημήτρη Άναλι το 1982 αποκαλύπτεται η έλξη του για τα κινσέρτα του Mozart, για τη ζωγραφική του Piero della Francesca ή του Vermeer, επίσης για τις μεγάλες ωδές του Hölderlin, την οποία αιτιολογεί γιατί διέκρινε σε όλα τα

⁴ Οδυσσέας Ελύτης, «Η τέχνη της ελαφράς ύλης», *Εν λευκώ*, Αθήνα: Ίκαρος 1995, σ. 223.

⁵ Οδυσσέας Ελύτης, «Τα ομηρικά ακρογιάλια και οι Αριάδνες του ζωγράφου Στέρη», *Εν λευκώ*, ό.π., σ. 223.

⁶ Βλ. Οδυσσέας Ελύτης, «Ο Pierre Reverdy ανάμεσα στην Ελλάδα και στο SOLESMES», *Ανοιχτά Χαρτιά*, Αθήνα: Ίκαρος 1987, σ. 650.

⁷ Βλ. Οδυσσέας Ελύτης, «Ο διαιρέτης “Κ”», *Εν λευκώ*, ό.π., σ. 188.

⁸ Βλ. Ελένα Κουτριάνου, *Με άξονα το φως. Η διαμόρφωση και η κρυστάλλωση της ποιητικής του Οδυσσέα Ελύτη*, ό.π., σ. 144.

⁹ Οδυσσέας Ελύτης, «Αναλογίες φωτός. Μια συνέντευξη στον Ivar Ivask», *Συν τοις άλλοις*, Αθήνα: Ύψιλον 2011.

προηγούμενα, πίσω από την προβολή των φαινομένων, μιαν αόρατη γεωμετρία, μια γεωμετρία προϋπάρχουσα μέσα στο υποσυνείδητο, σαν εικόνα που αντιστοιχεί σ' έναν ορισμένο εσωτερικό ρυθμό και τελικά ταυτίζεται με μια μορφή του εξωτερικού κόσμου. Είναι διακριτή επομένως από τα λόγια του η επιθυμία να γεφυρώσει τα όρια ανάμεσα στον λόγο και την εικόνα, να ενώσει την αποτύπωση με την ιδέα. Έτσι η σφαγή και ο θάνατος της *Guernica* του Picasso μετασχηματίζεται σε «Υπνο των Γενναίων», όπως φαίνεται στο παρακάτω απόσπασμα:

Το 'να χέρι μπρος, έλεγες πολεμούσε ν' αρπαχτεί απ' το μέλλον
τ' άλλο κάτω απ' την έρμη κεφαλή, στραμμένη με το πλάι.
Σαν να θεωρεί στερνή φορά, μέσα στα μάτια ενός
ξεκουλιασμένου αλόγου, σωρό τα χαλάσματα καπνίζοντας

Τέλος, ο Ελύτης ονειρευόταν μέσα από τη δυναμική του μοντερνισμού να επιτύχει την υπέρβαση των ορίων που χωρίζουν την τέχνη από την πραγματική ζωή. Γι' αυτό στο ποίημα «Ο κήπος βλέπει» λέει χαρακτηριστικά:

ένα στήθος νέας γυναίκας είναι ήδη
άρθρο μελλοντικού Συντάγματος

3. «Ο κήπος βλέπει»: Ένα τυπικό παράδειγμα ενσωμάτωσης διακειμενικών αναφορών του Οδυσσέα Ελύτη

Με βάση τα προαναφερθέντα, έγινε διακριτό ότι ο Οδυσσέας Ελύτης υιοθέτησε την εικαστικότητα στην ποίηση και ανακάλυψε σταδιακά τους δικούς του εκφραστικούς τρόπους με αναφορά στον υπερρεαλισμό και στα πέρα από αυτόν ακολουθώντας εκείνες τις εικαστικές αρχές με τις οποίες η μοντέρνα ποίηση χωροποιεί (και υπερβαίνει) τη χρονική διάστασή της. Απόσταγμα της ως τότε πνευματικής και θεωρητικής σκευής του η συλλογή *Τρία ποιήματα με σημαία ευκαιρίας*.

Το ποίημα «Ο κήπος βλέπει» πρωτοδημοσιεύτηκε στο περιοδικό *Σπείρα* με την υποσημείωση-υπόδειξη: ποίημα-θεωρία. Ο ποιητής θεμελιώνει τη «θεωρία» με την υπονοούμενη ομηρική έκφραση «νώπια παμφανώνοντα» (μπροστά μας να είναι όλα φανερά καθαρά) και εμπλέκει ως «θεωρός» το ποίημα, τον ποιητή και τον αναγνώστη. Ο τίτλος «Ο κήπος βλέπει» ως «θεωρός» βλέπει το συνολικό ποιητικό θέαμα αλλά και τις επτά επιμέρους αντανάκλασες του, δηλαδή τις επτά ενότητες του ποιήματος. «Ο κήπος βλέπει» ως φράση-κόμβος καθορίζεται από τη μορφή των γραμμάτων (σε πλάγια διάταξη) και την απόσταση που τη διαχωρίζει από τους στίχους του υπόλοιπου ποιήματος. «Ο κήπος βλέπει» είναι ταυτόχρονα και τόπος και το υποκείμενο της θεωρίας αλλά και το αντικείμενο της θεωρίας, το οποίο βλέπει ο θεωρός ευρισκόμενος εκτός του.

Ο θεωρός-αναγνώστης ολόκληρης της συλλογής *Τρία ποιήματα με σημαία ευκαιρίας*, διαπιστώνει από τη διάταξη σε σειρά των τίτλων των τριών ποιημάτων και από τα νοήματα που παρατίθενται σε κάθε ποίημα ότι το πρώτο «Ο κήπος βλέπει» είναι και η πρώτη σκάνς της κινηματογραφικής ενότητας «Ο κήπος βλέπει το αμύγδαλο του κόσμου *ad libitum*» (*ad libitum* = προς τέρψιν, με σκοπό την ηδονή, με σκοπό δηλαδή να ανασυρθούν από το υποσυνείδητο και τον κόσμο των ονείρων του κάθε αναγνώστη όλα τα στοιχεία και να γίνουν οι διεργασίες εκείνες που θα τροφοδοτήσουν τη συνείδηση με ευφορία). Στα *Ανοιχτά χαρτιά* ο Ελύτης λέει αντίστοιχα: «να βρω έναν τρόπο λιγότερο επιστημονικό, και συνάμα λιγότερο αφελή, που να μου επιτρέπει να χειρίζομαι το υλικό των ονείρων»¹⁰.

¹⁰ Οδυσσέας Ελύτης, *Ανοιχτά Χαρτιά*, ό.π., σ. 204.

Επανερχομαι στο ποίημα «Ο κήπος βλέπει», εξετάζεται από τον / την θεωρό - αναγνώστη /-τρια η ενότητα μορφής και περιεχομένου. Όταν στην ποίηση αλλάζει μια μορφή, αλλάζει πιθανόν και το περιεχόμενο. Ο Ελύτης, πιστός στην από το 1936 άποψή του πως η αρχιτεκτονική του ποιήματος θα πρέπει να ακολουθεί το περιεχόμενο, ειδικά στο συγκεκριμένο ποίημα, επέτυχε να ταυτίσει τις εκφραστικές του ανάγκες με τη δόμηση συγκεκριμένης μορφής. Τη θέση αυτή υποστήριξε και σε συνέντευξη στον Δ. Αναλι το 1983¹¹. Ίσως και οι θεωρίες του Bachelard για τη φαντασία, σε λογοτεχνικό επίπεδο, να τον βοήθησαν να επινοήσει τον τρόπο ώστε να επιτύχει ενότητα μορφής και περιεχομένου. Πρώτα όμως συνειδητοποίησε αυτήν την ανάγκη προσπαθώντας να συνταιριάζει τον υπερρεαλισμό με τη μεταφυσική του Πλάτωνα. Στον υπερρεαλισμό βρήκε τις λύσεις για το πρόβλημα περιεχομένου-μορφής, γιατί στο ρεύμα αυτό είναι δυνατός ο συνδυασμός καινοτομίας στο νόημα αλλά και ο υψηλός έλεγχός του.

Μέσω της ανάγνωσης και της ταυτόχρονης οπτικής επαφής παρατηρείται ότι το συγκεκριμένο ποίημα ανήκει στην αισθητική του ποιητικού κυβισμού. Επισημαίνεται σε αυτό η κατάλληλη τυπογραφική διάταξη των στίχων, η δομική τυπογραφία, η οποία συμβάλλει στη σύνθεση μιας εικόνας ή ενός νοήματος. Συχνά αποδεσμεύονται οι λέξεις από τη χωροθεσία τους και ακολουθεί νέο νόημα που προκύπτει με την πολλαπλή διασύνδεση απομακρυσμένων πραγματικοτήτων. Ο τρόπος που οι μακρινές πραγματικότητες πλησιάζουν είναι ορατός π.χ. στα χωρία:

Ίσως,

αν εξαιρέσουμε τους Αναχωρητές
να'μαι ο τελευταίος παίκτης
που ασκεί τα δικαιώματά του

οίηση

τι πάει να πει κέρδος
δεν καταλαβαίνω

[...]

την ώρα που τ' αντανακλά η στροφή της κεφαλής
η πραγματικότητα
δεν ενδιαφέρει
ποιος νέμεται το μέρος το φθαρτό
και ποιος το άλλο

τα βέλη προς τα κάτω και τα βέλη προς τα επάνω
δε συναντήθηκαν ποτέ

Οι φράσεις-γέφυρες: «οίηση», «ρεύμα», «έλα», «ψηλά», «κενόν», «θάμβος», «λες», με τη μετακύληση της θέσης τους κατά την ανάγνωση, παρά το νόημα που παράγουν στην αρχική τους θέση, δημιουργούν, με τη μετατόπιση αυτή, ένα καινούργιο. Μέσω των λέξεων-γεφυρών δομούνται νέα συντακτικά σχήματα που αποδίδουν και νέα νοήματα, νέες συνδηλώσεις, ενώ σταδιακά σε φράση-γέφυρα μεταπίπτει και ο τίτλος του ποιήματος «Ο κήπος βλέπει».

Με τους ποικίλους ιριδισμούς, λόγω της θέσης της και των πολλαπλών νοημάτων που παράγει, η φράση «ο κήπος βλέπει» αποτελεί μεταφορικά τον λαμπρότερο κρύσταλλο του ποιήματος. Οι θέσεις άλλων εικόνων-κρυστάλλων αλλάζουν, όπως επίσης και τα διαφορετικά πρόσωπα στα οποία απευθύνεται ο θεωρός-ποιητής στον θεωρό-αναγνώστη καλώντας τον δεύτερο ποικιλότροπα και σε διαφορετικά γραμματικά πρόσωπα (α' πληθ., β' ενικό κ.λπ.)

¹¹ Βλ. στο ίδιο, σ. 261.

Οι αισθητικές και φιλοσοφικές θέσεις του Οδυσσέα Ελύτη

να τα διακρίνει μαζί του: «Ας τρομάξουμε» και αλλού «πίνετε», «προχωρείτε». Το κείμενο επιτρέπει, λόγω της μορφολογίας του, τη συνεχή κίνηση του οφθαλμού, μέσω της οποίας ο αναγνώστης συνθέτει τα αλληπάλλληλα και αμφίσημα νοήματα. Τα νοηματικά επίπεδα είναι πολλά και αλληλοκαλυπτόμενα, όπως οι μορφές και τα σχέδια σε έναν κυβιστικό πίνακα. Έτσι, το ίδιο το ποίημα θεωρείται μια δυναμική μονάδα που συγκροτείται από άλλες εικόνες ή έννοιες, με χαρακτηριστικά τους την κινητικότητα και την αστάθεια¹². Παρατηρήστε το στους παρακάτω στίχους:

θέλει να τρως το ψαροκόκκαλο και να πετάς το ψάρι

δύναμη

αλλά και διαβάζοντας με τον δικό μας τρόπο το νόημα γίνεται: θέλει δύναμη να τρως το ψαροκόκκαλο.

Επιπλέον, η πρισματική μορφή στο ποίημα επιτυγχάνεται και με τη δημιουργία νέων σημασιολογικών σχέσεων ανάμεσα σε πραγματικότητες που διασταυρώνονται, αφού προηγουμένως αποδεσμευθούν από τις αρχικές σημασιολογικές σχέσεις που περιόριζαν το εύρος τους¹³. Δύο απόμακρες πραγματικότητες, π.χ η φύση από τη μια, απεικονισμένη με υπερρεαλιστικό οίστρο, και οι εύφλεκτες ιδέες από την άλλη, προσεγγίζονται από τον ποιητή με την υπερρεαλιστική πρακτική (οι μαργαρίτες εύφλεκτες λευκές ιδέες) και αντιστρατεύονται τον θάνατο.

Ο κήπος βλέπει

τούφες τούφες μαργαρίτες

εύφλεκτες ιδέες

και πουλιά της θάλασσας

μια μεγαλόνησος

ανάμεσα σε Ανατολή και Δύση

με σειρά τετραπλούς φοίνικες

Αναφορικά επίσης με την κρυσταλλική ποιητική δομή, που ανάγεται στο δικτυωτό πλέγμα του Mondrian, αυτή η δομή με τους αυτόνομους κρυστάλλους μπορεί να επεκταθεί απεριόριστα καθώς ο αναγνώστης βλέπει την πρώτη εκφραστική οντότητα και κατόπιν αναζητά και άλλες. Έτσι π.χ.:

έτσι το νερό στη φούχτα

πίνετε προχωρείτε

μπορεί να γίνει:

προχωρείτε

συναντάτε το άλσος το περίφημο του Κολωνού

αλλά και:

το νερό στη φούχτα

δροσιά

γαλήνη

αηδόνια

¹² Βλ. Ελένα Κουτριάνου, *Με άξονα το φως. Η διαμόρφωση και η κρυστάλλωση της ποιητικής του Οδυσσέα Ελύτη*, ό.π., σ. 111.

¹³ Βλ. στο ίδιο, σ. 359.

Κρύσταλλοι δηλαδή είναι λέξεις ή σύντομες ποιητικές φράσεις: «οίηση», «ρεύμα», «έλα», «ο κήπος βλέπει», «η γραφή σταματά», «μιλώ φιλοσοφία» και άλλες ακόμη που βοηθούν στην αλλαγή του νοήματος. Η τοποθέτησή τους μέσα στις επτά αριθμημένες ενότητες του ποιήματος μαρτυρεί και εδώ τη γόνιμη αξιοποίηση της κυβιστικής τυπογραφικής σύνταξης. Η διάταξη των στίχων σχηματίζει ένα δίκτυο καθέτων και οριζοντίων γραμμών, όπως του διαμαντιού του Mondrian, αλλά και αναπτύσσει το ίδιο παιχνίδι ανάμεσα στη συμμετρία και στην ασυμμετρία. Εν κατακλείδι, η πρισματική κρυσταλλική δομή χαρακτηρίζει την ώριμη ποίηση του Ελύτη. Πειραματισμοί τέτοιοι καταγράφονται και πριν από το *Άξιον Εστί*. Η μελέτη της αισθητικής του εικαστικού κυβισμού (Reverdy) τον βοήθησε να τελειοποιήσει το σύστημα της πολλαπλότητας του νοήματος που προϋποθέτει η πρισματική μορφή.

Περνώντας στη διαφάνεια των εικόνων της προβολικής ποίησης, η δύναμη της πρισματικής μορφής ή της κρυσταλλικής δομής που συνδέεται άμεσα με τη διαφάνεια και τη διαύγεια αποτυπώνεται στο παραλλαγμένο ομηρικό λεκτικό σύνολο «ενώτια παμφανώνοντα» με αντανakλάσεις τη σημασία στη στροφή της κεφαλής. Τα ενώτια παμφανώνοντα λειτουργούν μετωνυμικά για τον Mozart και τον Vivaldi, δείγματα των μουσικών επιλογών του ποιητή (είχε ιδιαίτερη προτίμηση στους ήχους και των δύο), που όντας κήπος ο ίδιος, τις συλλαμβάνει πλέον ως μηνύματα της αρμονίας του Σύμπαντος, εκεί όπου είναι τοποθετημένη η Τελειότητα και καλείται να συνθέσει αυτά λεκτικά, χωρίς να παρασύρεται από τον ακαδημαϊσμό που είναι το άσμα των Σειρήνων.

Στα παραδείγματα που αναφέρθηκαν είδαμε κάποιους απόλυτα διαφανείς κρυστάλλους. Η διαφάνεια, σύμφωνα και με τη συνέντευξη του Ελύτη στον Ivar Ivask, αντιπροσωπεύει μια ηθική στάση. Λέει χαρακτηριστικά:

μια διαφάνεια
που να διαπερνά τη γέννησή μου
μητέρα και πατέρα και βλοσυρούς προγόνους¹⁴

Συχνά όμως πρόκειται και για τη διαφάνεια στην ελληνική φύση που μεταφέρεται και στην ποίησή του συλλαμβάνοντας το ποίημα ως μεγάλο κρύσταλλο ή πρίσμα, με διαυγή νοήματα-πυρήνες στο εσωτερικό του.

Τον άξονα του ποιήματος «Ο κήπος βλέπει» διαπερνά αυτό που ο ποιητής αποκαλεί ο διαιρέτης «Κ», το Κ αρχικό της καθαρότητας ή του κλασικού. Ο διαιρέτης «Κ», στο κέντρο σχεδόν του ποιήματος, το διέπει ολόκληρο, το νοηματοδοτεί ως εξής: «τα ανθρώπινα όργανα δεν αντέχουνε τόση καθαρότητα». Διαμαρτύρεται και θαυμάζει γιατί

ένας Vermeer κάποτε το κατάφερε αλλ'
εστηρίχθηκε στο χρώμα

η γραφή σταματά

και επέτυχε την καθαρότητα μέσα από τις αντιθέσεις του φωτός. Το ίδιο είχε επιτύχει και ο γεωμέτρης - ζωγράφος Piero della Francesca με την αφανή γεωμετρία του, τη γεωμετρική αρμονία και την ηρεμία των χρωμάτων του στις γεωμετρικές φόρμες.

Με την πεποίθηση ότι η Τέχνη δείχνει δρόμους, ο Ελύτης εισάγεται ως θεωρός στο ποίημα και, ως πρώην εξόριστος ποιητής, προτείνει στον καλλιτέχνη ή στον ποιητή ότι αξίζει να παρεμβαίνει με την τέχνη του ακόμη και αν το όφελος είναι μικρό ή ανύπαρκτο. Θεωρεί σπουδαίο κέρδος για την κοινωνία αν π.χ. η δύναμη του χρώματος του Πανσέληνου καταφέρει να αποδείξει την ύπαρξη του Θεού:

¹⁴ Οδυσσέας Ελύτης, «Ο κήπος βλέπει», *Ποίηση*, Αθήνα: Ίκαρος 2002, σ. 447.

Οι αισθητικές και φιλοσοφικές θέσεις του Οδυσσέα Ελύτη

Ένας Πανσέληνος που ζωγραφίζει ενώ δεν υπάρχει Θεός
και αποδεικνύει ακριβώς το αντίθετο

Η πλατωνική θεωρία των ιδεών αναδύεται στον «κήπο» καθώς το άλλο μέρος από το φθαρτό δεν το ορίζει η πραγματικότητα των αισθήσεων του ποιητικού υποκειμένου. Εδώ βεβαίως ο λόγος του Ηράκλειτου θα υποστεί επεξεργασία, αφού τελικά ο ποιητής θα ξεφύγει από τη ροή του ιστορικού χρόνου και θα φτάσει συνδυαστικά στον χώρο των ιδεών, όπου «συντελεσμένη κείται η Τελειότητα». Ο Κεραυνός ρευστοποιεί, «οιάκισε τον Κεραυνό» λέει το ποίημα, αντί ο Κεραυνός οιάκισε. Η ασυνταξία αυτή ισοδυναμεί με την ανατροπή μέσα σε μια στιγμή. Εδώ έρχεται η Τέχνη και η Λογοτεχνία που συλλαμβάνει τη βίαιη ανατροπή και μας καθιστά κοινωνούς των αποτελεσμάτων της ρευστότητας στη ζωή.

θάμβος

οι άλλοι εμείς

θ' αρχινίσουμε να ζούμε μνημένοι στα σανσκριτικά του σώματος
ουσιαστικά και μεταφορικά μιλώντας

όπως θέλω να πω ζωγράφιζεν ο Piero
de la Francesca ή κατοουρούσε ο Arthur Rimbaud
πάντοτε με τη συγκατάθεση των ηλιοτροπίων
(να μωρέ Ποίηση)

Η τέχνη λοιπόν συνυφασμένη με τον κόσμο των ιδεών, ανέγγιχτη από τις μεταβολές του χρόνου θα αναγνωρίζεται πάντα όπως στις ζωγραφιές του Piero della Francesca, στους στίχους του αυθάδη Rimbaud και στα ηλιοτρόπια του Van Gogh, γιατί υπάρχει το χρώμα, γιατί υπάρχουν οι ιδέες που γίνονται στίχοι, γιατί υπάρχει ο διαιρέτης «Κ» του ποιητή, γιατί υπάρχει η υπέρβαση και η γεωμέτρηση. Αν τα παραπάνω δεν λειτουργήσουν αρμονικά, η τάση προς την Τελειότητα της έκφρασης της θα παραμείνει «στα σανσκριτικά του σώματος», στις αναζητήσεις του ποιητή ή του καλλιτέχνη και στη σφαίρα των ιδεών.

Ο ποιητής-τελευταίος παίκτης, εδώ ηθελημένα αναχωρητής-προφήτης, κοιτάζει το μέλλον και μοιάζει να προφητεύει αυτό που ήδη ζούμε, την κυριαρχία της εικόνας, επαληθεύοντας τον ρόλο των προφητών-τρελών στην πορεία της Ιστορίας:

ανάγκη να μετατρεπόμαστε κάθε στιγμή σε εικόνα

μ' άλλα λόγια κάτι ελάχιστο αλλά και
σημαντικό τόσο που
η μαγεία να κινεί το χέρι μας και να το ερμηνεύει
καταπώς οι σκιές αλλάζουν θέση

λες

έχουν πάρει κιόλας το μερίδιο του Θεού

ίδια σ' άλλους καιρούς οι Όσοι

Εδώ ο Ελύτης δείχνει ότι θεωρεί πολύ σημαντική για την ποίηση την εικονοποιία, μια εργασία θεϊκή για τον ποιητή, ίδια μ' εκείνη που επιτελούν οι ζωγράφοι καλόγεροι. Μια δικαίωση της δημιουργικής αισθητικής διαδικασίας¹⁵.

¹⁵ Βλ. Ελένα Κουτριάνου, *Με άξονα το φως. Η διαμόρφωση και η κρυστάλλωση της ποιητικής του Οδυσσέα Ελύτη*, ό.π., σσ. 327-328.

Επιπροσθέτως, η εικονοποιία στο ποίημα περιλαμβάνει και εικόνες που πιθανόν ο ποιητής συνέλαβε στο μυαλό του ως ζωγραφικούς πίνακες και μετά τις μετέτρεψε σε λέξεις, π.χ.:

στα πράσινα νερά της Ατλαντίδας
 βουτάν Λίβυες
 αναδύεται Κόρη
 Θηρασία
 τεντωμένο το χέρι της δείχνει την απόσταση
 που μας χωρίζει από τον τρόπο να 'μαστε όλοι μας
 άγγελοι με φύλο.

Οι άγγελοι με φύλο είναι όλα τα κορίτσια που εμφανίζονται ως άγγελοι στα κολάζ του ποιητή. Η χαμένη Ατλαντίδα και η Θηρασία που αναδύθηκε στη θέση της είναι ο χώρος ευδαιμονίας του Αιγαίου, τον οποίο από νέος αντίκρισε ο ποιητής και ταυτίζεται με την ευδαιμονία που επικρατεί στον χώρο της μεταφυσικής του Πλάτωνα.

Μαζί, όμως, με τη διαφάνεια του λόγου, την επανάσταση κάνει το στήθος νέας γυναίκας (κολάζ του ποιητή). Το αρχέτυπο που προβάλλεται είναι η «Αγία Κόρη» του δοκιμίου του «Τα κορίτσια»¹⁶. Στο σώμα της, που αντιπροσωπεύει την ελπίδα του μέλλοντος (άρθρο μελλοντικού Συντάγματος), η πραγματικότητα και το φανταστικό συγχωνεύονται στην αρχετυπική κόρη, ένα σύμβολο που μένει δεμένο με την παράδοση που το γέννησε, (επιρροή από τον Jung και την ψυχανάλυση) και εμπνέει τα Ασύλληπτα.

Τα Ασύλληπτα, ανέγγιχτα, καταπολεμούν τη φθορά του χρόνου. Όλα μια πλατιά εικόνα, ένα κολάζ του ποιητή πάνω στο βυζαντινό τέμπλο με τις ροδιές. Ο Ελύτης, η Ελλάδα, μια μεγαλόνησος ανάμεσα σε Ανατολή και Δύση, μια κόρη γυαλιστερή σαν όστρακο πάντα θα κατεβαίνει. Ο κήπος βλέπει και ενώνει το σύμπαν του ποιήματος με την αιωνιότητα των ιδεών.

Συμπεράσματα

Η παραπάνω ανάλυση ήταν μια απόπειρα να καταδειχθούν οι βασικές απόψεις του Οδυσσέα Ελύτη ως εφαρμογή μέσα στο ποίημα «Ο κήπος βλέπει» και, μέσω των διακειμενικών αναφορών σε αυτό, να αναδειχθεί περισσότερο η ποιητική του. Θεωρώ προφανές ότι, παρά τη βοήθεια του συνοδευτικού προβαλλόμενου οπτικού υλικού, η καταβύθιση στη σκέψη και στο σύμπαν της ποιητικής του παραμένει πάντα και υπόθεση προσωπικής ανάγνωσης.

Ωστόσο, μοιράστηκα μαζί σας τα κλειδιά μιας άλλης προσέγγισης του ποιητή. Η διακειμενικότητα που εντοπίζεται στο ποίημα μπορεί περαιτέρω να ανιχνευθεί και μάλιστα να συνδεθεί με την ανάλυση των δύο ακόμη ποιημάτων της συλλογής *Τρία ποιήματα με σημαία ευκαιρίας*, ώστε να συμπληρωθεί λεκτικά και η κινήματογραφική αποτύπωσή της. Τόσο το πεδίο και των τριών ποιημάτων όσο και το ποίημα-δείγμα της ανάλυσης οπωσδήποτε προσφέρονται για διεξοδικότερες εστιάσεις, βοηθητικές τόσο στη συνολική ερμηνεία τους όσο και στην πληρέστερη κατανόηση της σκέψης του ποιητή.

¹⁶ Βλ. Οδυσσέας Ελύτης, «Τα κορίτσια», *Ανοιχτά Χαρτιά*, ό.π., σσ. 195-199.

Βιβλιογραφία

Πηγές

Ελύτης Οδυσσέας, *Τρία ποιήματα με σημαία ευκαιρίας*, Αθήνα: Ίκαρος 1982.

_____, *Ανοιχτά χαρτιά*, Αθήνα: Ίκαρος 31987.

_____, *Εν λευκώ*, Αθήνα: Ίκαρος 61999.

_____, *Ποίηση*, Αθήνα: Ίκαρος 2002.

_____, *Συν τοις άλλοις*, Αθήνα: Ύψιλον 2011.

Βοηθήματα

Αγγελάτος Δημήτρης, «Σύγκριση και διακαλλιτεχνικές προσεγγίσεις στη Συγκριτική Φιλολογία», *Σύγκριση / Comparison*, τ. 15, 2004.

_____, *Λογοτεχνία και Ζωγραφική. Προς μια ερμηνεία της διακαλλιτεχνικής (ανα)παράστασης*, Αθήνα: Gutenberg 2017.

Βελουδής Γιώργος, *Γραμματολογία. Θεωρία λογοτεχνίας*, Αθήνα: Δωδώνη 1991.

Ηλιοπούλου Ιουλίτα, *Αναζητώντας τη δέκατη τέταρτη ομορφιά. Δοκίμια για τον Οδυσσέα Ελύτη*, Αθήνα: Ύψιλον 2014.

Ιακώβ Δανιήλ, *Η αρχαιογνωσία του Οδυσσέα Ελύτη*, Αθήνα: Πολύτυπον 1985.

Κουτριάνου Ελένα, «Το Άξιον Εστί και η αισθητική του κυβισμού» [στο:] Νίνας Αγγελίδου κ.ά., *Δεκαέξι κείμενα για το Άξιον Εστί*, Αθήνα: Ίκαρος 2001 & 2011.

_____, *Με άξονα το φως. Η διαμόρφωση και η κρυστάλλωση της ποιητικής του Οδυσσέα Ελύτη*, Αθήνα: Ίδρυμα Κώστα και Ελένης Ουράνη 2002.

Κωτίδης Αντώνης, «Εικονοποιητικά του Άξιον Εστί» [στο:] Νίνας Αγγελίδου κ.ά., *Δεκαέξι κείμενα για το Άξιον Εστί*, Αθήνα: Ίκαρος 2002.

Μαρωνίτης Δημήτρης, *Όροι του λυρισμού στον Οδυσσέα Ελύτη*, Αθήνα: Κέδρος 1980.

Μήτσου Ανδρέας, «“Τα δε πάντα οικιάζει κεραυνός” – Καθημερινότητα και τυχαιότητα», <https://gerontakos.blogspot.com> (από diastixo.gr), 2018.

Πολίτη Τζίνα, «Το παιχνίδι του κόσμου, το παιχνίδι της Ποίησης και ο παίκτης», *Εντευκτήριο*, ττ. 23-24, 1993, σσ. 61-72.

Ταχοπούλου Ολυμπία, «Χάρτες που ζωγραφίζουν άγγελου», *Χάρτης*, τχ. 21, 2020 [Εικαστικά-Τέχνες].

Το θάμβος της πολυπρισματικής έκφρασης, το βάθος της σκέψης, οι φιλοσοφικές απόψεις του Οδυσσέα Ελύτη και οι αισθητικές του θέσεις για την Τέχνη και την Ποίηση, ειδικότερα μάλιστα στο δικό του έργο, θεώρησα ότι ήταν μια ευκαιρία να παρουσιαστούν στις εργασίες του φετινού Colloquium. Ευχαριστώ θερμά την αναπληρώτρια καθηγήτρια κα Ελένα Κουτριάνου, το περιεχόμενο των παραδόσεων της οποίας, στη διάρκεια του φετινού μεταπτυχιακού προγράμματος «Νέα Ελληνική Γλώσσα και Φιλολογία», μου άνοιξε νέο τρόπο σκέψης και νέους ορίζοντες τόσο για τη μελέτη του ποιητή όσο και για την αξιολόγηση της μοντέρνας ζωγραφικής γενικότερα. Τα συγγράμματά της κατά τη μελέτη μου υπήρξαν πολύτιμα και η ενθάρρυνση για την αποψινή παρουσίαση το ίδιο.

Ειρήνη Σίμου

Υποψήφια Διδάκτωρ Πανεπιστημίου Πελοποννήσου

Ψηλαφώντας την τελευταία ποιητική συλλογή του Τίτου Πατρίκιου *Ο δρόμος και πάλι*

1. Τίτλος συλλογής

Ο *δρόμος και πάλι* είναι ο τίτλος της τελευταίας ποιητικής συλλογής του κορυφαίου ποιητή Τίτου Πατρίκιου, που κυκλοφόρησε από τις εκδόσεις Κίχλη, τον Σεπτέμβριο του 2020. Τίτλος ονομαστικός, εμπνευσμένος –κατά εξομολόγηση του ίδιου του δημιουργού¹– από το ενδέκατο και τελευταίο ποίημα της συλλογής, το οποίο τιτλοφορείται «Ο δρόμος και η ζωή». Ταυτόχρονα η λέξη «δρόμος» αποτελεί το β' συνθετικό της λέξης *Χωματόδρομος*, τίτλου της πρώτης του ποιητικής συλλογής (1954). Δύο στίχοι του *Χωματόδρομου* προτάσσονται ως μότο στην τελευταία του αυτή συλλογή, κατόπιν προτροπής της εκδότριας κυρίας Κριτσέλλη², έτσι ώστε να «συνομιλεί» η αρχή με το τέλος μιας πλούσιας ποιητικής παραγωγής. Δεύτερη λέξη το «πάλι», προσφιλής στον ποιητή, είτε αυτούσια είτε με το συνώνυμο «ξανά»³, αποκαλύπτει την απόπειρα του ποιητή να αντιληφθεί εκ νέου τον κόσμο και να συμφιλιωθεί μαζί του⁴. Και μάλιστα στην απόλυτα ώριμη περίοδο της ζωής του, αποδυόμενος σε μια απόπειρα να συναιρέσει βιώματα, εντυπώσεις, εμπειρίες, με τελευταία αυτή της καραντίνας. Άλλωστε αξίζει να θυμηθούμε⁵ ότι ο Οδυσσέας του Πατρίκιου δεν έχει σκοπό να παραμείνει μόνιμα σε καμιά Ιθάκη, αφού

ένιωθε όσο γερνούσε
ότι τα όσα είδε κι έπαθε
αρκούσαν για τους άλλους, όχι για τον ίδιο⁶.

2. Το μορφικό προφίλ της συλλογής

Είναι γνωστό ότι ο ποιητής στη μακρόχρονη παρουσία του στο ελληνικό ποιητικό στερέωμα έχει δώσει ποιήματα τριών «μεγεθών»: μεγάλα, μεσαία και σύντομα. Αυτό το διαπιστώνει κανείς και σ' αυτή τη συλλογή. Βέβαια, τα μεγάλα ποιήματα αυτής της συλλογής ελάχιστη σχέση έχουν με τα μεγάλα του *Χωματόδρομου* και άλλων παλαιότερων συλλογών, ίσως γιατί με το πέρασμα του χρόνου ο ποιητής γίνεται λακωνικότερος και υπαινικτικότερος. Όσον αφορά στα ρηματικά πρόσωπα των τελευταίων αυτών ποιημάτων, παρατηρούμε ποικιλία. Στο ποίημα για παράδειγμα «Ορισμοί της ευτυχίας» κυριαρχεί το α' ενικό («δοκίμασα... μου είχαν φανεί... μου έφταιγε... έβρισκα... δεν τον λέω... τα θέλω...

¹ Συνέντευξη στη δημοσιογράφο Λένα Αρώνη, *EPT*, 17 Οκτωβρίου 2020. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: <https://fb.watch/enOa6ZK3-q/> (προσπελάστηκε: 22/5/2022).

² Βλ. στο ίδιο.

³ *Μαθητεία ξανά* (τίτλος συλλογής), 1959-1962 / «Ξανά οι λέξεις», τίτλος ποιήματος στη συλλογή *Η ηδονή των παρατάσεων* 1992 / ποίημα «Γυναίκα» τέσσερις φορές το ξανά, δύο φορές το πάλι, *Προαιρετική Στάση*, 1967-1973.

⁴ Βλ. Δημήτρης Δασκαλόπουλος, «Βιωμένη πραγματικότητα και ποιητικό όραμα: Σκέψεις για την ποίηση του Τίτου Πατρίκιου», *Εμβόλιμον*, 5 Δεκεμβρίου 2012.

⁵ Βλ. Ελένη Αντωνιάδου, *Τα Κυπριακά του Τίτου Πατρίκιου*, Αίπεια 2009, σ. 26.

⁶ Τίτος Πατρίκιος, *Η πύλη των λεόντων* (2002), Αθήνα: Κίχλη 2018, σ. 367.

παρὰσῶρ») προσδίδοντας έναν εξομολογητικό τόνο και επαληθεύοντας την άποψη ότι τα ποιήματα του Πατρίκιου συνιστούν ένα είδος αυτοβιογραφίας, με αποτέλεσμα την εκφορά ενός λόγου αυτοαναφορικού, αυτοεξομολογητικού και εν πολλοίς απολογητικού⁷. Σε άλλα ποιήματα της συλλογής, όπως στο «Ο δρόμος και η ζωή» απαντάται με υψηλή συχνότητα το α' πληθυντικό («ό,τι κι αν λέμε, ό,τι κι αν κάνουμε... αναψηλαφούμε... ζωή δική μας») δίνοντας καθολικότητα στις ποιητικές παρατηρήσεις, αφού αυτές αφορούν την κοινή μοίρα των βροτών⁸. Στο σημείο αυτό αξίζει να παρατηρήσουμε την απουσία συγκεκριμένου αποδέκτη της ποιητικής του φωνής, κάτι που υπήρχε σε παλαιότερες ποιητικές του συνθέσεις απευθυνόμενες για παράδειγμα στη μητέρα του, στην αγαπημένη του, στον ουρανό, στους φίλους και συναγωνιστές⁹.

3. Τα ένδεκα ποιήματα

Το βιβλίο αρχίζει με τις «Αντίπαλες δυνάμεις». Το γνωστό ήδη από άλλα του ποιήματα «αντί», είτε με την έννοια του απέναντι (*Αντικριστοί καθρέφτες*) είτε με την έννοια της αντίθεσης¹⁰ (*Αντιδικίες*, 1955), σ' ένα λόγο δηκτικό και αντιδικικό¹¹. Στο ίδιο ποίημα βασικό θεματικό δίπολο αποτελεί ο άξονας αλήθεια-ψέμα. Άλλωστε, το παιχνίδι ανάμεσα στην αλήθεια και στην αληθοφάνεια, ανάμεσα σ' αυτό που θεωρείται αληθές και αμετακίνητο, για ν' αποδειχτεί τελικά πλαστό και κίβδηλο, διατρέχει ολόκληρη την ποίηση του Πατρίκιου¹². Και βέβαια οι αντιθέσεις, αλήθεια-ψέμα εδώ, αποτελούν βασικό χαρακτηριστικό ποιητικής τεχνικής όχι μόνο στον Πατρίκιο αλλά και στον Λειβαδίτη¹³ και τον Καρυωτάκη¹⁴, ο οποίος τον επηρέασε¹⁵ καθοριστικά¹⁶. Πρόκειται για την αιώνια διαπάλη ανάμεσα στο ψέμα και την Α-λήθεια. Ο ποιητής από την πλευρά της δικαιοσύνης, της διαφάνειας, του φωτός, δίνει τη σκυτάλη της πένας στην αλήθεια, την οποία θέλει και να νικάει: μήνυμα παρήγορο και αισιόδοξο σ' έναν κόσμο που έχει αναγάγει το ψέμα σε θρησκεία. Όπως πάντα ελλοχεύει ο κίνδυνος της επανόδου του Ψέματος γιατί έχει τη δύναμη να πείθει, να συσκοτίζει, να ανατρέπει, να παριστάνει μια νέα αλήθεια, ένα δεινό κακέκτυπό της.

«Το φως και το σκοτάδι», ο τίτλος του τέταρτου ποιήματος της συλλογής. Πρόκειται για ένα επίμονο και κυρίαρχο μοτίβο στην ποίησή του: η εναλλαγή ημέρας και νύχτας, φωτός και σκότους. Ανατρέχοντας στο ποιητικό corpus του Πατρίκιου, το συναντάμε ενδεικτικά στο «Εωθινό» («το φως σίξιζε τις λέξεις... μάτια μαχαρωμένα από το φως... μια φούχτα ήλιος»)· επίσης, στο «Συνήθειες των κρατούμενων» («Κάθε πρωί ο ήλιος έβγαινε πίσω από τα φυλάκια...»), στο «Ιστορία του Οιδίποδα» («θέλησε να φωτίσει το σκοτάδι...»). Έτσι κι εδώ, το φως τυφλώνει αφού η αλήθεια είναι καταλυτική, ανάλογο με την πλατωνική αλληγορία του σπηλαίου στην οποία οι δεσμώτες τυφλώνονται προσωρινά όταν βγαίνουν στο φως και τους αποκαλύπτονται νέα πράγματα. Η νύχτα πάλι συνδέεται με

⁷ Βλ. Ευριπίδης Γαργαντούδης, «Γ. Πατρίκιος: *Αντικριστοί Καθρέφτες*, *Η Λέξη*, τχ. 87, Σεπτέμβριος 1989.

⁸ Βλ. Ευριπίδης, *Ελένη*: «κοινός γαρ εστίν ουρανός πάσιν βροτοίς και γαία» / Ισοκράτης: «Κοινή γαρ η τύχη και το μέλλον αόρατον».

⁹ Βλ. το ποίημα «Παντελής», γραμμένο για τον ποιητή και συναγωνιστή Κώστα Κουλουφάκο.

¹⁰ Βλ. το ποίημα «Γνωστή αντίθεση» («Και πάλι η γνωστή αντίθεση: Εγώ κι οι άλλοι...»), *Αντιδικίες*, 1955.

¹¹ Βλ. Λίλυ Αλεξιάδου, *Τίτος Πατρίκιος: η εξέλιξη ενός θεματικού μοτίβου*, Επιστημονική Εργασία, Βιβλιοθήκη Φιλοσοφικής ΕΚΠΑ.

¹² Βλ. Δημήτρης Δασιαλόπουλος, «Βιωμένη πραγματικότητα και ποιητικό όραμα: Σιέψεις για την ποίηση του Τίτου Πατρίκιου», ό.π.

¹³ Βλ. Έλλη Φιλοκύπρου, «Αφηγηματικές τεχνικές στο Λειβαδίτη», *Post-Symbolist poetics*, Oxford: Oxford University, Trinity 1991.

¹⁴ Βλ. Ερατοσθένης Καψωμένος, «Δομές αντίθεσης στην ποίηση του Καρυωτάκη», *Κώδικες και Σημασία*, Αθήνα: Αρσενίδης 1990.

¹⁵ Το ενδιαφέρον του Πατρίκιου για τον Καρυωτάκη φαίνεται και από την κοινωνιολογική μελέτη του για τον ποιητή στον τόμο *Σάτιρα και Πολιτική στη Νεότερη Ελλάδα*, Αθήνα: Εκδόσεις Εταιρείας Σπουδών 1979.

¹⁶ Βλ. Ηλίας Μαργαλίνης, «Γ. Πατρίκιος εκ βαθέων για ποίηση και πολιτική», εφημ. *Καθημερινή*, 21 Μαρτίου 2007.

την ηδονή και τη συγκάλυψη ακόμα και της ασχήμιας στη ζωή μας και στην κοινωνία. Το «ευτυχώς» σε σχέση με το «σιεπάζει τα πάντα προσωρινά» δίνει μια διαλλακτικότητα στον ποιητικό λόγο του Πατρίκιου και αποκαλύπτει την προσωπική του στάση απέναντι στην εκφορά λόγου που παραθέτει. Ολοκληρώνοντας τον σχολιασμό του συγκεκριμένου ποιήματος ενδίδουμε στον πειρασμό να επισημάνουμε ότι το αντιθετικό ζεύγος φως-σκοτάδι περιλαμβάνεται στα εναντία των Πυθαγορείων¹⁷ απαντώμενα και στους ορφικούς, και βέβαια γονιμοποιούν και την σκέψη του Αριστοτέλη. Επομένως, ο πυρήνας του φιλοσοφικού στοχασμού κοινός και στον Πατρίκιο, και πολύ περισσότερο αποκτά προστιθέμενη αξία όταν αυτός ο ποιητικός λόγος εκφέρεται στο τέλος μιας πνευματικής ποιητικής πορείας έμπλης φιλοσοφικού στοχασμού.

Από αυτόν τον στοχασμό απορρέει και το ποίημα «Ορισμοί της ευτυχίας». Εδώ η ευτυχία εξετάζεται και στο ατομικό και στο συλλογικό επίπεδο. Άλλωστε, το «εγώ» και το «εμείς» σχεδόν πάντα συνυπάρχουν και διαπλέκονται στη σκέψη του κοσμοπολίτη ποιητή. Με βαθιά διάθεση ενδοσκοπήσης και αυτοκριτικής, κάνει έναν ελικρινή και έντιμο απολογισμό για τους ορισμούς της ευτυχίας στους οποίους αρχικά πειραματίστηκε πριν καταλήξει στον δικό του προσωπικό ορισμό. Άλλωστε, ο καθένας συνθέτει και βιώνει το δικό του μύθο στη γη και τη ζωή, επομένως ο προσωπικός ορισμός της ευτυχίας καταλήγει βαθιά προσωπικός και υποκειμενικός. Καταλήγει δε σ' αυτόν με τρόπο που χιτίζεται ως απόδειξη μαθηματικού θεωρήματος¹⁸, απόρροια της νομικής σκέψης και γλώσσας που σπούδασε. Χαρακτηριστική επίσης της γλώσσας του η χρήση συγκριτικών («πιο δίκαιοι, πιο σωστοί»), μιας γλώσσας εν γένει αντιποιητικής και αντιλυρικής, έμπλης ως συνήθως αντιθέσεων. Εντυπωσιάζει το γεγονός ότι μετά από τη θητεία του και μαθητεία στην πολιτική ποίηση, ο Πατρίκιος εστιάζει σε φιλοσοφικού περιεχομένου ποιήματα, στρέφεται προς το εσώτατο ποιητικό πεδίο της ύπαρξης. Τέλος, μ' αυτό το ποίημα μάς αφήνει ως σπουδαία παρακαταθήκη την ανάγκη για τη σωστή ιεράρχηση των «πρέπει» στη ζωή μας, μέχρι να οδηγηθούμε στην ευτυχία. Κι αξίζει να τονίσουμε στο σημείο αυτό ότι η ποίηση του Πατρίκιου αρνείται τις βεβαιότητες των ολιστικών σχημάτων: στοχάζεται, υποψιάζεται, αναθεωρεί, εξελίσσεται¹⁹.

Με τον στόχο της ευτυχίας συνδέεται η λέξη «δρόμος» στο ποίημα «Ο δρόμος και η ζωή». Άλλωστε η ίδια λέξη, όπως προαναφέρθηκε, αποτελεί δεύτερο συνθετικό του «Χωματόδρομος», τίτλου ενός άλλου εμβληματικού ποιήματος του Πατρίκιου και βέβαια απαντάται ως θεματικό μοτίβο και σε άλλους μεταπολεμικούς ποιητές²⁰. Στο «Ο δρόμος και η ζωή» ο ποιητής αναφέρεται στον κοινό πότμο των βροτών²¹, με βάσανα και χαρές βιωμένα με τρόπο νομοτελειικό, κοινή αφετηρία αλλά ατομική και διαφοροποιημένη διαδρομή.

«Κελαϊδίσματα πουλιών» για ερωτικό κάλεσμα και ζευγάρισμα, από τον ποιητή του «Λυσιμελούς πόθου» που κάποτε δήλωνε «Υμνώ το σώμα», του ερωτικού Πατρίκιου. Ο έρωτας συνδεδεμένος με την παρουσία, την απουσία ή την ανάμνηση που τον ακολουθεί από την αρχή της ποιητικής του πορείας και κάποιες φορές γίνεται μνήμη, συχνά ερωτική εκτός από πολιτική. Έτσι, τα «Κελαϊδίσματα πουλιών» διαβάζονται συνδυαστικά με τους στίχους:

Ήξερα πως δεν είχα τίποτα να περιμένω
Μα δε βρισκόμουν πια στην πρώτη νιότη μου
Κι η σύνεση γινόταν μια πολυτέλεια δυσβάσταχτη²².

¹⁷ Βλ. «Τα Δέκα Ενάντια του Πυθαγόρου» (Αριστοτ. Μ. τ. Φ. 986α23). Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: https://olixnos.blogspot.com/2016/01/blog-post_16.html (προσπελάστηκε: 19/5/2022).

¹⁸ Βλ. Δ. Ν. Μαρωνίτης, *Ποιητική και πολιτική ηθική*, Αθήνα: Κέδρος 2008.

¹⁹ Βλ. Χριστίνα Ντουιά, *Η ποίηση του Τίτου Πατρίκιου*, Έκθεση Βιβλίου της Φραγκφούρτης 2001. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: *Τίτος Πατρίκιος - Έκθεση βιβλίου της Φραγκφούρτης 2001 - Ελλάδα τιμώμενη χώρα (greece2001.gr)* (προσπελάστηκε: 26/7/2022).

²⁰ Βλ. Μανώλης Αναγνωστάκης, *Εποχές 2/VII*: «...Η Μοίρα μας ανοίγεται θαυμασία: εδώ δρόμος, εκεί δρόμος, αποκεί επίσης δρόμος...».

²¹ Βλ. Ευριπίδης, *Ελένη*, στ. 894-946.

²² Τίτος Πατρίκιος, «Το μήνυμα», *Θάλασσα Επαγγελίας* (1959-1963), *Ποιήματα, III*.

Έτσι κι εδώ αντιλαμβάνεται τη φθορά από το πέρασμα του πανδαμάτορος χρόνου και σε μια απόφανση αυτογνωσίας προσθέτει «κι αν κάποτε ένα μικρό κοτσύφι ακουστεί δεν είναι για μένα που ωραία κεληδεύει αλλά για κάποιο άλλο μακρινό μήπως και 'ρθει να ζευγαρώσουν». Επιπλέον, και σ' αυτό το ποίημα αντιδιαστέλλει τον εαυτό του με τους πολλούς, διαφορά που εστιάζει στα επιρρήματα «ακόμα-πια», παίζοντας με τον χρόνο που αφήνει το προσωπικό αποτύπωμα στον καθένα και σφραγίζει ανελέητα το χρονικό πεπερασμένο του ζευγαρώματος στην έμβια φύση.

Παρόλα αυτά, διατηρεί το δικαίωμα στο όνειρο, όπως διαπιστώνουμε στο ποίημα «Ταξίδια ονείρων». Ο αιώνιος έφηβος Τίτος Πατρίκιος²³ εξακολουθεί να ονειρεύεται, να απογειώνεται, να ταξιδεύει αλλά πάντα με επιστροφή στο ίδιο λιμάνι σαν τον μεγάλο Παλαμά στις «Πατρίδες» του οποίου η φαντασία ταξιδεύει «Σαν των Φαιάκων το καράβι». Έτσι κι ο Πατρίκιος καταλήγει μαζί με τα όνειρά του «στην κεντρική πλατεία της δικής μας πόλης». Μετά από την απογείωση στην οικουμενικότητα των ονείρων και της πνευματικής πορείας και οι δύο ποιητές επιστρέφουν σε ένα σταθερό σημείο αναφοράς στη δική τους «πατρίδα», στη δική τους «πόλη». Αυτό τονίζει ο Πατρίκιος με την εμφιατική τοποθέτηση του ρήματος «καταλήγουν» ως τελευταίας λέξης του ποιήματος.

«Οι δύο γείτονες» αναφέρονται στον ύπνο και τον θάνατο. Ένας συσχετισμός *locus communis*²⁴ στην αρχαία²⁵ και νεοελληνική λογοτεχνία²⁶ και σκέψη. Η εντυπωσιακή, όμως, επισήμανση του Πατρίκιου είναι ότι το τέλμα και η ακινησία –ως κοινός παρονομαστής και του ύπνου και του θανάτου²⁷– δεν καταλήγουν στο μηδέν αλλά πυροδοτούν την ώθηση μιας νέας πνευματικής πορείας, μιας νέας δράσης που τους διαδέχεται θυμίζοντάς μας τη μετενσάρκωση των Ορφικών²⁸ και του Πλάτωνα²⁹. Είναι λοιπόν και εδώ εμφανής η διακειμενικότητα της ποίησης του Πατρίκιου.

Στις «Συνανήσεις» με τη ματιά ενός ανθρώπου που «σπούδασε» επί μακρόν τις συμπεριφορές συντρόφων και εναντίων, μάς δίνεται μια ρεαλιστική ανατομία των ανθρώπινων σχέσεων και συμπεριφορών. Σύντροφοι με ή χωρίς προσωπείο, αλλοτριωμένοι από τον χρόνο κι άλλοι που ο χρόνος απλά εντυπώθηκε στο σώμα αλλά όχι στην ψυχή. Συνανήσεις λοιπόν με αυθεντικούς συντρόφους σταθερούς στον χρόνο, ή και αλλαγμένους³⁰. Όλες μέσα στη ζωή και στον μεστό κοινωνικές εμπειρίες βίο του ποιητή μας.

Στον αντίποδα «Η Απουσία» είναι αυτή που βασανίζει τον ποιητή, μαζί με την ανάμνηση απόντων προσώπων που αδυνατεί να τα «αναστήσει»: το τελεσίδικο, το μη αναστρέψιμο, το αναπόδραστο. Μας θυμίζει το παρόν ποίημα «Το Μεγάλο Γράμμα», όπου «είτε το ερωτικό αντικείμενο δεν ανταποκρίνεται είτε και αν δεν είναι καν διαθέσιμο ή ακόμα και όταν οι ίδιοι οι εξόριστοι προτιμούν να καταστείλουν το ερωτικό αίσθημα»³¹. Μνήμη ερωτικής ζωής σταθερά κυρίαρχη τόσο στα χρόνια του πολιτικού εκποτισμού του

²³ Βλ. «Ένας έφηβος, ετών 92 είναι σήμερα ο Τίτος Πατρίκιος», συνέντευξη στη Μαρία Θεομού, *Τίτος Πατρίκιος στο monopenis: Δημοκρατία πραγματική αποκτήσαμε για πρώτη φορά μετά τη Μεταπολίτευση | monopenis*, 19 Ιανουαρίου 2021 (προσπελάστηκε: 15/5/2022).

²⁴ Βλ. Σύμφωνα με τον Ησίοδο στη *Θεογονία*, ο Ύπνος και ο δίδυμος αδελφός του, ο Θάνατος, ήταν «δεινοί Θεοί» που κατοικούσαν στον Τάρταρο, παιδιά της Νύχτας και του Ερέβους. Ο Ύπνος μυθολογείται ότι είχε είτε χίλιους είτε τρεις γιους ή αδελφούς (εκτός από τον Θάνατο): τον Μορφέα, τον Φοβήτορα.

²⁵ Βλ. Ευριπίδης, «Ο ύπνος είναι πρόσκαιρος θάνατος και ο θάνατος αιώνιος ύπνος».

²⁶ Βλ. Κοσμάς ο Αιτωλός, «Ο ύπνος είναι μικρός θάνατος. Και ο θάνατος, τι είναι; Μεγάλος ύπνος».

²⁷ Πρβλ. την ομηρική διήγηση σύμφωνα με την οποία ο Ύπνος και ο Θάνατος μεταφέρουν τον νεκρό Σαρπηδόνα από την Τροία στη Λυκία, στη ιδιαίτερη πατρίδα του, για ταφή.

²⁸ Βλ. Ορφικός ύμνος Θανάτου (θυμίαμα μάννα).

²⁹ Βλ. Γεώργιος Σιέττος, *Οι παγκόσμιες αντιλήψεις για το θάνατο*, Αθήνα: Πύρινος Κόσμος 2016.

³⁰ Ο αλλαγμένος σύντροφος ως ιδέα ενδεικτικά απαντά και στον Γιώργο Σεφέρη, «Τελευταίος Σταθμός»: «μαντάτα από το σπίτι κι από τους συντρόφους / και βιάζεσαι ν' ανοίξεις τη καρδιά σου / μη σε προλάβει η ξενιτιά και τον αλλάξει».

³¹ Ελένη Κατσαβέλη, *Η συγκρότηση της ταυτότητας στον χώρο της εξορίας. Οι περιπτώσεις των Άρη Αλέξανδρου και Τίτου Πατρίκιου*, Θεσσαλονίκη: Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο 2016, σ. 118.

Πατρίκιου όσο και στο παρόν του ποιητή, αναγνωσμένη παράλληλα με τον θάνατο της γυναίκας του Ρένας Σταυριδου με κενό δυσαναπλήρωτο (όπως και της πρωτότοκης κόρης του Έλενας). Ερωτική και πολιτική μνήμη διαπλέκονται στο έργο του Πατρίκιου.

Συναφές και το «Πρόβλημα του τέλους» που απασχολεί τον ποιητή στο ομότιτλο ποίημα. Η εναγώνια αναζήτηση του τέλους, τέτοιου που αρμόζει σε μια ολοκληρωμένη πνευματική πορεία, σ' έναν άνθρωπο βαθιά φιλοσοφημένο και θρηυτή της τελειότητας. Η τελειότητα συνθλίβεται από τη διαπίστωση του τελεσίδικου και του οριστικού. Έχει το μειονέκτημα του ερμητισμού και της άρνησης να γίνει δεκτό σε μια νέα αρχή. Η διαδοχή τέλος-αρχή, θάνατος-ζωή, με μυστηριακή νομοτέλεια, ανάλογη του θαύματος της ίδιας της ζωής. Έτσι, το συγκεκριμένο ποίημα θα μπορούσε να αναγνωστεί παράλληλα με το «Οι δύο γείτονες» και φυσικά εκείνο που σκόπιμα άφησα τελευταίο ως αισιόδοξη γεύση από την ποιητική σκέψη του Πατρίκιου, «Η ελπίδα».

Αξίζει εδώ να επισημάνουμε την έγλιση των ρηματικών τύπων, την ευχετική/βουλητική υποτακτική: «Να ναι πρόσκαιρος ο πόνος και η αγάπη να 'ναι αιώνια». Η ελπίδα και η αγάπη, δυο θετικές ενατενίσεις της ζωής η οποία ρεαλιστικά ιδωμένη δε στερείται του πόνου³². Ευτυχώς υπάρχει η εναλλαγή, μας θυμίζει με το γνωστό χαμηλόφωνό του ύφος ο ποιητής. Φως-σιοτάδι, θάνατος-ζωή, πόνος-ελπίδα. Ειδικά την τελευταία ο κόσμος μας σε εποχές ταραγμένες από επιδημίες, πολέμους και λοιπά προβλήματα που τον ταλανίζουν, την έχει τόσο ανάγκη! Ένα παρήγορο μήνυμα από την παρακαταθήκη-εγκόλπιο ζωής που μας προικοδοτεί γενναιόδωρα ο Πατρίκιος.

Επίλογος - συμπεράσματα

Εξακολουθώντας να δίνει το παρόν στην ειδοτική επικαιρότητα, ο ποιητής βαθιά φιλοσοφημένος, με στίχους επιγραμματικούς, μας καταθέτει στην τελευταία του συλλογή την κατασταλαγμένη σοφία ζωής με αίσθημα βιωμένης πλησμονής. Με τη γνωστή διαλεκτική του σκέψη, μακριά από τυχόν δογματισμούς, αφού σύμφωνα και με τον ίδιο «...δεν μπορώ να καταλήξω σε καμιά βεβαιότητα, σε κανένα οριστικό συμπέρασμα»³³, αφού το ατελείωτο συναντάται με το απέραντο³⁴. Κι όλα αυτά με το κύρος της εμβληματικής ποιητικής μορφής του Πατρίκιου που καλύπτει σχεδόν έναν αιώνα καταφέροντας να παραμένει διαρκώς σύγχρονος.

³² Πρβλ. Κωστής Παλαμάς, «Πόνος», *Περάσματα και χαρετισμοί*, και Κώστας Καρωτάκης, *Ο πόνος του ανθρώπου και των πραγμάτων*.

³³ Ανωνύμως, «“Ο δρόμος και πάλι”»: Η καινούργια ποιητική συλλογή του Τίτου Πατρίκιου», εφημ. *Το Βήμα*. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: «Ο δρόμος και πάλι»: Η καινούργια ποιητική συλλογή του Τίτου Πατρίκιου - *Ειδήσεις - νέα - Το Βήμα Online (tovima.gr)* (προσπελάστηκε: 26/7/2022).

³⁴ Βλ. Γιάννης Ρίτσος, στην ηλεκτρονική διεύθυνση *Γιάννης Ρίτσος: «Το ατελείωτο που συναντάται με το απέραντο...»* (*o-klooun.com*) (προσπελάστηκε: 20/6/2022).

Βιβλιογραφία

Πηγές

- Πατριίκιος Τίτος, «Κώστας Καρυωτάκης» [στο:] [Συλλογικό], *Σάτιρα και πολιτική στη νεότερη Ελλάδα*, Αθήνα: Ίδρυμα Μωραΐτη 1991.
- _____, *Ποιήματα Α' (1943-1959)*, Αθήνα: Κίχλη 2017.
- _____, *Ποιήματα Β' (1959-2017)*, Αθήνα: Κίχλη 2018.
- Πατριίκιος Τίτος, *Ο δρόμος και πάλι*, Αθήνα: Κίχλη 2020.
- _____, «Συνέντευξη στη Λένα Αρώνη», *EPT*, 17 Οκτωβρίου 2020. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: <https://fb.watch/enOa6ZK3-q/> (προσπελάστηκε: 22/5/2022).
- _____, «Συνέντευξη στη Μαρία Θεομού», *Τίτος Πατριίκιος στο mononews: Δημοκρατία πραγματική αποκτήσαμε για πρώτη φορά μετά τη Μεταπολίτευση | mononews*, 19 Ιανουαρίου 2021 (προσπελάστηκε 10/5/2022).

Βοηθήματα

- Αλεξιάδου Λίλυ, *Τίτος Πατριίκιος: Η εξέλιξη ενός θεματικού μοτίβου*, Επιστημονική Εργασία, Βιβλιοθήκη Φιλοσοφικής ΕΚΠΑ.
- Αναγνωστάκης Μανώλης, *Εποχές 2/VII*. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: *Μανώλης Αναγνωστάκης: VII (greek-language.gr)* (προσπελάστηκε: 17/5/2022).
- Αντωνιάδου Ελένη, *Τα Κυπριακά του Τίτου Πατριίκιου*, Αίπεια 2009.
- Γαργαντούδης Ευριπίδης, «Τ. Πατριίκιος: *Αντιμυστοί Καθρέφτες*», *Η Λέξη*, τχ. 87, Σεπτέμβριος 1989.
- Δασκαλόπουλος Δημήτρης, «Βιωμένη πραγματικότητα και ποιητικό όραμα: Σκέψεις για την ποίηση του Τίτου Πατριίκιου», *Εμβόλιμον*, 5 Δεκεμβρίου 2012.
- Κατσαβέλη Ελένη, *Η συγκρότηση της ταυτότητας στον χώρο της εξορίας. Οι περιπτώσεις των Άρη Αλέξανδρου και Τίτου Πατριίκιου*, Θεσσαλονίκη: ΑΠΘ 2016. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: *GRI-2016-18011.pdf (auth.gr)* (προσπελάστηκε 20/5/2022).
- Καψωμένος Ερατοσθένης, «Δομές αντίθεσης στην ποίηση του Καρυωτάκη», *Κώδικες και Σημασία*, Αθήνα: Αρσενίδης 1990.
- Μαγκλίνης Ηλίας, «Τ. Πατριίκιος εκ βαθέων για ποίηση και πολιτική», εφημ. *Καθημερινή*, 21 Μαρτίου 2007.
- Μαρωνίτης Δημήτρης, *Ποιητική και Πολιτική Ηθική*, Αθήνα: Κέδρος 2008.
- Ντουλιά Χριστίνα, *Η ποίηση του Τίτου Πατριίκιου*, Έκθεση Βιβλίου της Φραγκφούρτης 2001. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: *Τίτος Πατριίκιος - Έκθεση βιβλίου της Φραγκφούρτης 2001 - Ελλάδα τιμώμενη χώρα (greece2001.gr)* (προσπελάστηκε: 26/7/2022).
- Παλαμάς Κωστής, *Περάσματα και χαιρετισμοί*. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: *Κωστής Παλαμάς: Περάσματα και χαιρετισμοί (greek-language.gr)* (προσπελάστηκε: 25/5/2022).
- Σιέττος Γεώργιος, *Οι παγκόσμιες αντιλήψεις για το θάνατο*, Αθήνα: Πύρινος Κόσμος 2016.
- Φιλοκίπρου Έλλη, «Αφηγηματικές τεχνικές στο Λειβαδίτη», *Post-Symbolist poetics*, Oxford: Oxford University, Trinity 1991.

«Graecum est; non legitur»? Αγγλικές διάστιχες μεταφράσεις κλασικών κειμένων κατά τη διάρκεια του 19ου αιώνα

Η μελέτη κλασικών κειμένων με επεξηγήσεις, γλωσσάριο ή/και διάστιχη μετάφραση (interlinear translation) χρησιμοποιούνταν από την αρχαιότητα, ωστόσο στις μέρες μας έχει σχεδόν εγκαταλειφτεί¹. Τον 19^ο αιώνα, ο Ιρλανδός παιδαγωγός James Hamilton (1769-1829), χρησιμοποιώντας αυτή τη μέθοδο, αναβίωσε την διδασκαλία κλασικών και ξένων γλωσσών στη Βόρεια Αμερική και τη Μεγάλη Βρετανία με αξιοσημείωτη επιτυχία. Η παρούσα εργασία επιχειρεί να παρουσιάσει αυτή τη μέθοδο μεταφοράς κλασικών κειμένων στην αγγλική και να προσφέρει ενδεικτικά παραδείγματα διάστιχης μετάφρασης από εκδότες του 19^{ου} αιώνα. Επίσης, κάνει μια σύντομη αναφορά στους βασικούς εμπνευστές της μεθόδου κατά τον 18^ο και 19^ο αιώνα.

Ξεινάμε πρώτα με τον μεγάλο Άγγλο ιατρό, φιλόσοφο και συγγραφέα John Locke (1632-1704), ο οποίος, στο έργο του *Some Thoughts Concerning Education* (1693), συγκεντρώνει χρήσιμες συμβουλές για τη βελτίωση της εκπαίδευσης. Ο Locke θεωρείται ένας από τους πλέον σημαντικούς στοχαστές του Διαφωτισμού και είναι ευρύτερα γνωστός ως ο Πατέρας του Κλασικού Φιλελευθερισμού. Από την ηλικία των 14 ετών, βρέθηκε στο Westminster School του Λονδίνου και σε ηλικία 20 ετών γράφτηκε στο κολλέγιο Christ Church της Οξφόρδης όπου σπούδασε λογική, αριστοτελική φιλοσοφία, ελληνικά και λατινικά. Το 1660 έγινε λέκτορας Ελληνικών και τρία χρόνια αργότερα, λέκτορας Ρητορικής². Ο Locke εξέτεινε τα ενδιαφέροντά του στις πολιτικές, φιλοσοφικές, θετικές και ανθρωπιστικές επιστήμες.

Απογοητευμένος από τη διάρκεια και την πίεση που δέχονταν τα παιδιά για να μάθουν πρώτα ανάγνωση της μητρικής τους γλώσσας και έπειτα για να αφιερώσουν πολλά χρόνια στην εκμάθηση κλασικών γλωσσών με την χρήση σχεδόν αποκλειστικά κανόνων της γραμματικής, πρότεινε πιο ευχάριστες και φυσικές εκπαιδευτικές μεθόδους. Στο προαναφερθέν έργο του *Some Thoughts Concerning Education* (1693) σημειώνει ότι είναι προτιμότερο να μάθει ένα παιδί να διαβάζει ένα χρόνο αργότερα παρά να αποκτήσει αυτή τη δεξιότητα με υπερβολική πίεση και πολλές φορές με το ραβδί³. Με αυτόν τον τρόπο, το παιδί δεν θα αποκτήσει αρνητικά συναισθήματα απέναντι στη μάθηση γενικότερα. Επίσης, ο Locke ισχυριζόταν πως η διδασκαλία θα έπρεπε να γίνεται περισσότερο σαν παιχνίδι και να κερδίζει το ενδιαφέρον του μαθητή⁴. Πρότεινε μάλιστα την ανάγνωση των μύθων του Αισώπου που θεωρούσε ένα έργο με μέγιστο ενδιαφέρον και απολαυστικό για μικρούς αναγνώστες, ικανό όμως να δώσει και στους μεγαλύτερους τροφή για συλλογισμό⁵.

Το 1703, ένα χρόνο πριν από τον θάνατό του, ο Locke δημοσίευσε ένα έργο όπου εφάρμοσε ένα μέρος από τις παιδαγωγικές απόψεις του σχετικά με τη σωστή επιλογή κειμένων και στη διδασκαλία κλασικών γλωσσών. Στο έργο *Aesop's Fables in English and Latin, interlineary* (1703), ο Locke διασκεύασε τους μύθους του Αισώπου σε διάστιχη μετάφραση με την αγγλική

¹ Βλ. Ernest Blum, «The New Old Way of Learning Languages», *The American Scholar*, <https://theamerican-scholar.org/the-new-old-way-of-learning-languages/>, Αύγουστος 2008 (προσπελάστηκε: 25/7/2022).

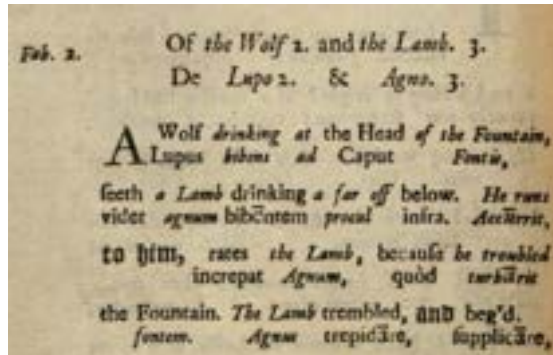
² Βλ. William Uzgalis, «John Locke» [in:] Edward N. Zalta (ed.), *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*, <https://plato.stanford.edu/archives/fall2022/entries/locke/> (προσεχής ιστοσελίδα), Φθινόπωρο 2022 (προσπελάστηκε: 25/7/2022).

³ Βλ. John Locke, *Some Thoughts Concerning Education*, London: A. & J. Churchill 1693, σσ. 173-174.

⁴ Βλ. στο ίδιο, σ. 176.

⁵ Βλ. στο ίδιο, σσ. 183-184.

γλώσσα στην πάνω σειρά και με τη λατινική μετάφραση στην ακριβώς από κάτω. Στη συνέχεια, έγραφε το ηθικό δίδαγμα κάθε μύθου, πάλι σε διάστιχη μετάφραση. Για να κάνει το έργο του πιο κατανοητό και ελκυστικό στους αναγνώστες, στην αρχή περιέλαβε εικόνες των διαφόρων ζώων που πρωταγωνιστούν στους μύθους. Στα αποσπάσματα από το έργο του Locke που ακολουθούν διακρίνεται η διάστιχη μετάφραση (αριστερή εικόνα) και η απεικόνιση των ζώων (δεξιά εικόνα) από τη δεύτερη σελίδα και την εισαγωγή αντίστοιχα.

Από αυτήν τη μέθοδο εμπνεύστηκε αργότερα ο Ιρλανδός παιδαγωγός James Hamilton (1769-1829) το δικό του σύστημα διάστιχης μετάφρασης. Ο Hamilton εργαζόταν ως έμπορος αλλά είχε διδαχτεί γερμανικά στο Αμβούργο, χωρίς εγχειρίδιο γραμματικής, από τον απόδημο Γάλλο στρατηγό, General D'Angeli. Ο D'Angeli του μετάφραζε στα γαλλικά λέξη-λέξη ή/και πρόταση-πρόταση μικρά γερμανικά κείμενα. Ο Hamilton διαπίστωσε ότι έπειτα από δώδεκα μαθήματα με τον D'Angeli, μπορούσε να διαβάσει κάποια βιβλία στα γερμανικά⁶. Όλη η εμπειρία του θύμισε μάλιστα τα μαθητικά του χρόνια στο Δουβλίνο όπου στο σχολείο που ίδρυσαν δύο Ιησουίτες (οι Beatty και Mulhall), ο ένας καθηγητής συνήθιζε να μεταφράζει για τα πιο προχωρημένα τμήματα, είκοσι με είκοσι-πέντε σειρές από κείμενα του Οράτιου ή του Βιργίλιου κάθε μέρα⁷. Ο Hamilton στη συνέχεια μετέβη στο Παρίσι όπου εργάστηκε στον τραπεζικό τομέα διεκπεραιώνοντας δουλειές με την Αγγλία αλλά όταν ξέσπασε και πάλι ο πόλεμος, μόλις ένα χρόνο μετά τη Συνθήκη της Αμιένης (1802), φυλακίστηκε και κρατήθηκε στη Γαλλία μέχρι τη λήξη του το 1815. Ο πόλεμος είχε καταστροφικές οικονομικές συνέπειες για τον Hamilton, γι' αυτό και αποφάσισε να φύγει για την Αμερική⁸.

Ο Hamilton έφτασε στη Νέα Υόρκη τον Οκτώβριο του 1815, με την ιδέα να ξαναμπεί στο εμπόριο παρασκευάζοντας ποτάσα αλλά λόγω της εύθραυστης υγείας του, του φάνηκε αδύνατο να αντιμετωπίσει τον βαρύ χειμώνα κάνοντας αυτή τη δουλειά και σύντομα άλλαξε γνώμη. Είχε ήδη αρχίσει να εφαρμόζει τη διάστιχη μετάφραση στα δικά του παιδιά και έχοντας πειστεί για την αξία και αποτελεσματικότητά της μεθόδου των Locke και D'Angeli, ξεκίνησε να διδάσκει γαλλικά. Οι πρώτοι του μαθητές ήταν τρεις ιερείς και ο δικαστής William P. Van Ness του Περιφερειακού Δικαστηρίου. Ο Hamilton χρέωνε ένα δολάριο το μάθημα και ζητούσε από τους μαθητές να διαβάζουν γαλλικά σε 24 μαθήματα των τεσσάρων ωρών το καθένα. Η μεθοδός του ξεκίνησε με μια λέξη-προς-λέξη μετάφραση αφήνοντας τις οδηγίες για τη γραμματική σε μεταγενέστερο στάδιο. Η επιτυχία του με αυτούς τους πρώτους μαθητές έγινε γρήγορα αντιληπτή⁹.

⁶ Βλ. John F. Latimer, «HAMILTON, James» [in:] Jr. Ward W. Briggs (ed.), *Biographical Dictionary of North American Classicists*, Westport, Connecticut: Greenwood Publishing Group 1994, σσ. 255-256.

⁷ Βλ. James Hamilton, *The History, Principles, Practice, and Results of the Hamiltonian System. [...] with Answers to the Edinburgh and Westminster Reviews; and His Public Lecture in Liverpool, on the 18th of March 1829*, London: J. Souter 1831, σ. 4.

⁸ Βλ. John F. Latimer, «HAMILTON, James» [στο:] Jr. Ward W. Briggs (ed.), *Biographical Dictionary of North American Classicists*, ό.π., σσ. 255-256.

⁹ Βλ. H.S. Salt, «The "Hamiltonian System" of Education», *The Gentleman's Magazine*, τ. 265, London: Chatto & Windus, Ιούλιος-Δεκέμβριος 1888, σ. 569.

Ο Hamilton δημοσίευσε τα αποτελέσματα της διάστιχης μεθόδου στο έργο του *An essay on the usual mode of teaching the languages, and the possibility of teaching French or English in forty-eight lessons* (1816), όπου αναφέρεται συγκεκριμένα στους μαθητές του ευχαριστώντας τους για την υποστήριξη που του παρείχαν. Μάλιστα, στη δεύτερη έκδοση, αφιερώνει το έργο στον ιερέα Henry J. Feltus, εφημέριο στην εκκλησία του Αγ. Στέφανου στη Νέα Υόρκη και έναν από τους πρώτους μαθητές που ωφελήθηκαν από αυτή τη μέθοδο¹⁰. Ο Feltus πίστευε αρκετά στην μέθοδο του Hamilton και παρακολουθούσε τα μαθήματά του δασκάλου του μαζί με δύο γιούς του¹¹.

Τον Σεπτέμβριο του 1816 ο Hamilton πήγε στη Φιλαδέλφεια και έδωσε μια διάλεξη για την διάστιχη μέθοδο, την οποία είχε πλέον διαμορφώσει και βελτιώσει μέσα από την ανατροφοδότηση που είχε από τους μαθητές του αλλά και από την προσωπική του εμπειρία. Η μέθοδος είχε πάρει πια τη μορφή συστήματος και ο Hamilton αναφέρεται σε αυτή σαν «Hamiltonian System» ή (στα γαλλικά) ως «Système Naturel»¹². Το 1817 ο Hamilton μετακόμισε στη Βαλτιμόρη, όπου συνέχισε να διδάσκει μαζί με τη γυναίκα και τις κόρες του. Δεν πίστευαν όμως όλοι στη μέθοδό του και κάποιοι καθηγητές στο Κολέγιο της Βαλτιμόρης τον χλεύασαν σε ένα θεατρικό έργο. Ο Hamilton, τρεις μέρες αργότερα, δημοσίευσε σε εφημερίδα το έργο τους μαζί με δικά του σχόλια, κερδίζοντας έτσι περισσότερη δημοτικότητα για τη μέθοδό του. Στη Βαλτιμόρη, διεύθυνε ένα σχολείο με περισσότερους από 160 μαθητές και 20 δασκάλους. Δυστυχώς υπέφερε αρκετά από την υγεία του, νόσησε μάλιστα από κίτρινο πυρετό και αναγκάστηκε να αφήσει τη διεύθυνση του σχολείου στους καθηγητές που δεν είχαν όμως την απαιτούμενη εμπειρία στον διοικητικό τομέα¹³.

Η αλλαγή περιβάλλοντος στην Ουάσιγκτον έκανε καλό στον Hamilton. Στην Αμερικανική πρωτεύουσα, ξαναβρήκε την υγεία του και συνάντησε σημαντικούς άνδρες της χώρας. Ανάμεσα στους μαθητές του συγκαταλέχθηκαν δύο γιοι του William H. Crawford (1772-1834), τότε υπουργού των οικονομικών και μελλοντικού υποψήφιου προέδρου των ΗΠΑ¹⁴. Τόσο ευχαριστημένος ήταν ο Crawford με τις επιδόσεις των γιών του που έγραψε γι' αυτό σε επιστολές του προς τον Αμερικανό πρέσβη στο Λονδίνο¹⁵. Παρόλη την επιτυχία της μεθόδου του στην Αμερική, ο Hamilton επιθυμούσε να επιστρέψει στη Μεγάλη Βρετανία για να προσφέρει τις υπηρεσίες του στους συμπατριώτες του. Πριν επαναπατριστεί, γύρισε και άλλες Αμερικανικές πόλεις με πολύ γνωστά εκπαιδευτικά ιδρύματα ενώ διέμεινε και στον Καναδά λίγο πριν αναχωρήσει οριστικά από τον Νέο Κόσμο. Συγκεκριμένα, στο Μόντρεαλ και το Κεμπέκ διδάξε τη γαλλική γλώσσα σε Άγγλους ιδιώτες αλλά και σε αναμορφωτήρια¹⁶. Επέστρεψε στο Λονδίνο το 1823 μετά από οκτώ χρόνια παραμονής στη Βόρεια Αμερική. Συνέχισε τη διδασκαλία σε διάφορες πόλεις της Αγγλίας, Σκωτίας και Ιρλανδίας και σε

¹⁰ Βλ. George Haws Feltus, *The Feltus family book, containing a biographical sketch of the Rev. Henry James Feltus, D.D., late rector of St. Stevens, New York City, together with a genealogy of all descendants to date*, New York: George Haws Feltus (privately printed) 1917, για τη βιογραφία του Feltus.

¹¹ Βλ. James Hamilton, *The History, Principles, Practice, and Results of the Hamiltonian System. [...] with Answers to the Edinburgh and Westminster Reviews; and His Public Lecture in Liverpool, on the 18th of March 1829*, ό.π., σ. 6.

¹² Βλ. στο ίδιο, σ. 45.

¹³ Βλ. στο ίδιο, σ. 12.

¹⁴ Βλ. την επίσημη ιστοσελίδα «William H. Crawford (1816 - 1825) | U.S. Department of the Treasury», <https://home.treasury.gov/about/history/prior-secretaries/william-h-crawford-1816-1825>, 2022 (προσπελάστηκε: 28/7/2022). Ο William H. Crawford (1772-1834) υπηρέτησε ως υπουργός οικονομικών για περίπου μία δεκαετία σε δύο Αμερικανικούς προέδρους. Το 1875, ο Crawford απεικονίστηκε στο χάρτινο νόμισμα των 50 λεπτών.

¹⁵ Βλ. James Hamilton, *The History, Principles, Practice, and Results of the Hamiltonian System. [...] with Answers to the Edinburgh and Westminster Reviews; and His Public Lecture in Liverpool, on the 18th of March 1829*, ό.π., σ. 12.

¹⁶ Ο Hamilton επισκέφτηκε τη Βοστώνη, τη Φιλαδέλφεια και άλλες μικρότερες πόλεις της Αμερικής. Τη μέθοδό του αναζήτησαν φοιτητές από το πανεπιστήμιο Yale αλλά και καθηγητές από τα κολλέγια και πανεπιστήμια Schenectady, Princeton, Hartford και Middleburg. Το 1822-1823 επισκέφθηκε το Μόντρεαλ και το Κεμπέκ του Καναδά. Στο Μόντρεαλ διδάξε και βασική ανάγνωση σε οκτώ φυλακισμένους που ήταν πολύ αδύναμοι στη μητρική τους γλώσσα. Στη συνέχεια άφησε οδηγίες σε έναν από αυτούς για να συνεχίσει με τον ίδιο τρόπο αντί μικρής αμοιβής και μέσα σε δέκα ημέρες, ο άνδρας που ήταν εντελώς αναλφάβητος, μπορούσε να διαβάσει την Αγία Γραφή, βλ. στο ίδιο, σσ. 13-14.

ενάμιση χρόνο είχε πάνω από 600 μαθητές που μάθαιναν διάφορες γλώσσες με επτά εκπαιδευτικούς. Το 1831, έχοντας αποκτήσει αριετή εμπειρία στη διδασκαλία γλωσσών χρησιμοποιώντας τη διάστιχη μετάφραση και στις δύο ηπείρους, περιέγραψε αναλυτικά την μέθοδο στο έργο του *The History, Principles, Practice, and Results of the Hamiltonian System* (1831).

Ο Hamilton τονίζει ότι δεν είναι κατά της διδασκαλίας της γραμματικής αλλά ότι πρέπει πρώτα οι μαθητές να εισάγονται στην ανάγνωση κειμένων στη γλώσσα που επιθυμούν να μάθουν, είτε αυτή είναι κλασική (δηλ. νεκρή) είτε ομιλούμενη (ζωντανή). Διαπιστώνει επίσης ότι με τη μέθοδο της διάστιχης μετάφρασης οι μαθητές αποκτούσαν γερές βάσεις στη γραμματική με φυσικό τρόπο και ότι τελικά η μετάφραση που είχαν στα χέρια τους ήταν κατάλληλη για την επισήμανση και κατανόηση των γραμματικών φαινομένων. Εφόσον οι λέξεις ήταν πιστά και αυστηρά μεταφρασμένες με τα αντίστοιχα μέρη του λόγου, διατηρούσαν με ακρίβεια τις πτώσεις, εγκλίσεις, τους χρόνους και τα πρόσωπα του πρωτοτύπου¹⁷.

Στα ακόλουθα αποσπάσματα από το έργο του Hamilton *The Fables of Aesop: Adapted to the Hamiltonian System, by an Analytical and Interlineal Translation. For the Use of Schools and Private Learners* (1828), μπορούν να παρατηρηθούν οι διαφορές του από τη μέθοδο του Locke (1703). Ο Locke (1703) τοποθετεί την αγγλική γλώσσα στην πάνω σειρά και τη λατινική ακριβώς από κάτω, ενώ ο Hamilton (1828) βάζει το λατινικό κείμενο από πάνω και το αγγλικό από κάτω. Το έργο του Hamilton είναι ουσιαστικά χωρισμένο σε δύο μέρη. Το πρώτο μέρος (αριστερή εικόνα) περιέχει το κείμενο στη λατινική γλώσσα εξολοκλήρου με υποσημειώσεις για να ξεχωρίζουν τα ρήματα μετά από το ηθικό διδάγμα¹⁸. Το δεύτερο μέρος (δεξιά εικόνα) περιέχει το λατινικό κείμενο σε διάστιχη μετάφραση¹⁹.

ÆSOPI FABULÆ.

FABULA I.

Aquila et Vulpes.

AQUILA et Vulpes inlita¹ amicitia² p̄p̄e se invicem habitare³ decreverant,⁴ confirmationem amicitie⁵ facientes⁶ familiaritatem. Itaque Aquila super alta arbore nidum fixit.⁷ Vulpes vero in proximis arbustis filios peperit.⁸ Ad pabulum igitur aliquando Vulpe profecta,⁹ Aquila cibi inopia¹⁰ laborans,¹¹ cum devolasset¹² in arbusta et filios hujus sustulisset,¹³ una cum suis pullis eos devoravit.¹⁴ Vulpes, vero reversa,¹⁵ et re cognita,¹⁶ non tam filiorum tristata¹⁷ est morte, quam videlicet inopia: quia enim terrestris esset,¹⁸ alatum persequi¹⁹ haud poterat.²⁰ Quare p̄secul stans,²¹ quod etiam impotentibus est²² facile, inimice maledicebat.²³ Non multo autem post, c̄psam quibusdam in agro sacrificantibus,²⁴ cum devolasset²⁵ Aquila, partem victimae cum ignitis carbonibus rapuit,²⁶ et in nidum tulit.²⁷ Vento autem vehementer tunc blante,²⁸ et flamma excitata,²⁹ Aquilae pulli, implumes adhuc cum essent,³⁰ assati in terram deciderunt.³¹ Vulpes vero, cum accurrisset,³² in conspectu Aquilae omnes devoravit.³³

AFFABULATIO.

Fabula significat,³⁴ eos, qui amicitiam violant,³⁵ licet ab affectis³⁶ injuriam fugiant³⁷ ultionem ob impotentiam, divinum tamen supplicium non depulsuros.³⁸

¹inco ²habito ³decerno ⁴facio ⁵ergo ⁶pario ⁷proficiator ⁸laboro ⁹devo ¹⁰sufero ¹¹devero ¹²revertor ¹³cognosco ¹⁴tristor ¹⁵sum ¹⁶persequor ¹⁷possum ¹⁸sto ¹⁹sum ²⁰maledico ²¹sacrifico ²²devo ²³rapio ²⁴fero ²⁵sto ²⁶exciso ²⁷sum ²⁸decido ²⁹accurro ³⁰devo ³¹significo ³²violo ³³afficio ³⁴fugio ³⁵depello

FABLES OF ÆSOP.

FABLE I.

Aquila et Vulpes. The Eagle and Fox.

Aquila et Vulpes, amicitia inlita
An Eagle and a Fox, friendship being entered-into
decreverunt invicem habitare p̄p̄e se
determined mutually to dwell near themselves,
facientes familiaritatem confirmationem amicitie.
making familiarity a confirmation of friendship.
Itaque Aquila fixit nidum super alta arbore.
Therefore the Eagle fixed a nest upon a high tree.

¹⁷ Βλ. στο ίδιο, σ. 70.

¹⁸ Βλ. Aesop, «A' Μέροζ», *The Fables of Aesop: Adapted to the Hamiltonian System, by an Analytical and Interlineal Translation. For the Use of Schools and Private Learners*, London: W. Aylott & Co. 1828, σ. 1.

¹⁹ Βλ. στο ίδιο, «B' Μέροζ», σ. 1.

Ο Hamilton συνέχισε το έργο του σε διάφορες πόλεις της Μεγάλης Βρετανίας μέχρι τον θάνατό του στο Δουβλίνο στις 16 Σεπτεμβρίου 1829. Σημαντικοί συνεχιστές της μεθόδου του ήταν στενά μέλη της οικογένειάς του που είχαν διδάξει και συνεργαστεί μαζί του. Ο Thomas Clark, ο γαμπρός του John William Underwood και η κόρη του Mrs. Merington εξέδωσαν μεγάλο αριθμό λατινικών και ελληνικών έργων στη διάστιχη μέθοδο μετά τον θάνατο του.

Ο Underwood, που ήταν γαμπρός και στενός συνεργάτης του Hamilton, δημοσίευσε διάφορα έργα σε διάστιχη μετάφραση, δύο από τα οποία απευθύνονταν σε φοιτητές ιατρικής. Το ένα είναι μια διάστιχη μετάφραση του Αύλου Κορνήλιου Κέλσου (30 π.Χ. - 50 μ.Χ.), Λατίνου συγγραφέα και μελετητή της αρχαίας ελληνικής ιατρικής, με τίτλο *The eight books on medicine of Aurelius Cornelius Celsus, with a literal and interlineal translation, on the principles of the Hamiltonian system, adapted for students in medicine* (1830). Το έργο είναι αφιερωμένο στον διάσημο άγγλο χειρουργό Sir Anthony Carlisle (1768-1840) με την ελπίδα να συμβάλει στην εξοικείωση των φοιτητών της ιατρικής με τη λατινική γλώσσα. Το δεύτερο έργο είναι μια διάστιχη μετάφραση από τους *Αφορισμούς* του Ιπποκράτη, *The Aphorisms of Hippocrates: In the Original Greek, with an Interlineal and Analytical Translation, on the Principles of the Hamiltonian System* (1831), το οποίο συνοδεύεται από ελεύθερη αγγλική μετάφραση (Accompanied by a Free Version in English).

Στο εξώφυλλο του τελευταίου έργου ο εκδότης έχει εισαγάγει ένα απόσπασμα από έργο του μεγάλου αρχαίου ιατρού Γαληνού (129-199 μ.Χ.): «πάλιν ουν ὡσπερ ἀπὸ θεοῦ φωνῆς τῆς Ἱπποκράτους ἀρξόμεθα λέξεως»²⁰. Το έργο αφιερώνεται στον μεγάλο άγγλο ιατρό και καθηγητή John Elliottson (1791-1868), «βαθύ γνώστη της τέχνης και γλώσσας του Ιπποκράτη» (*deeply skilled in the Art and Language of Hippocrates*). Στον πρόλογο τονίζεται η μεγάλη επίδραση της ελληνικής στη διανοητική πρόοδο του ανθρώπου αλλά η σημασία της για τους φοιτητές της ιατρικής, καθώς σχεδόν όλο το λεξιλόγιο της ιατρικής αποτελείται από ελληνικούς όρους. Επισημαίνεται επίσης η δυνατότητα της ελληνικής να προσαρμόζεται σε οποιαδήποτε νέα επιστημονική ανακάλυψη αλλά και στη διαμόρφωση αρκετών ευρωπαϊκών γλωσσών (όπως η γερμανική).

ΤΜΗΜΑ ΠΡΩΤΟΝ.

SECTION FIRST.

APHOR. I.

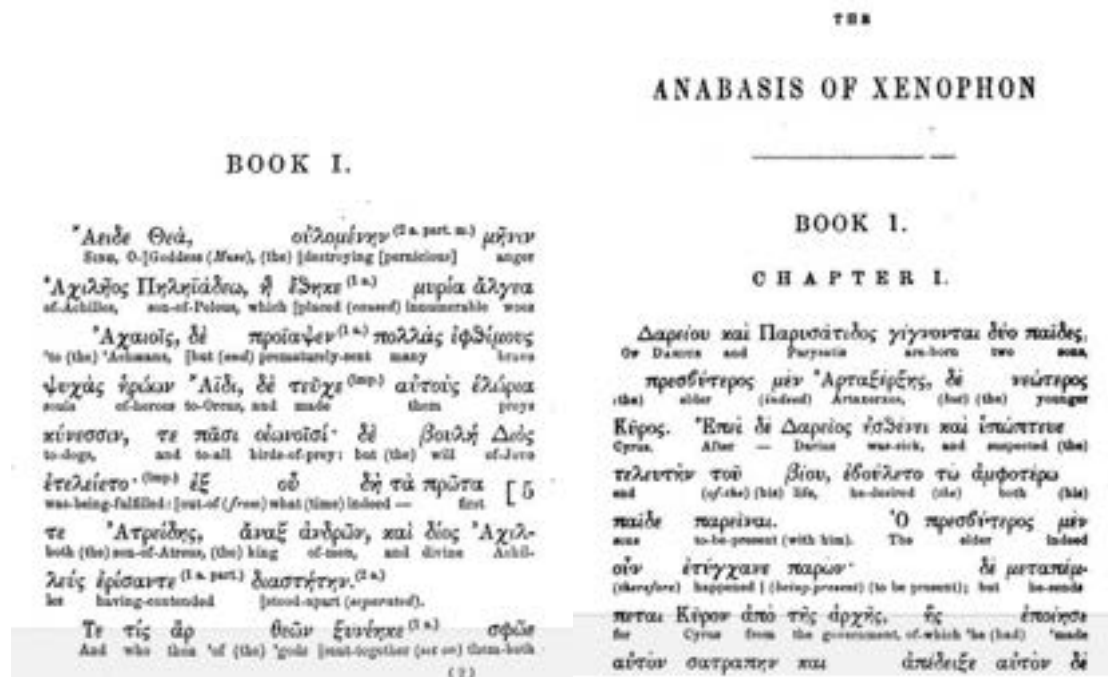
Ὁ βίος βραχύς, ἐὲν ἡ τέχνη μακρὰ, ἐὲν ἡ
The Life (is) short, but the art long, but the
καιρὸς ἀξὺς, ἐὲν ἡ πείρα ἀπατηρὰ, ἐὲν ἡ
season sharp, but the experience deceptive, but the
κρίσις γαλήνη. Δὲ δεῖ οὐ μόνον (the physi-
judgment difficult. But it behoves not only (the physi-
κία) τὸ αἰσθῆναι ἑαυτὸν ποιεῖν τὰ δεόντα,
cian) to affect himself doing the (things) behoving,
ἀλλὰ καὶ τὸν νοσηρόν, καὶ τοὺς
but and (also) the (person) being sick, and the (per-
παρόντας, καὶ τὰ ἔξωθεν.
sons) being present, and the (things) from-without.

FREE VERSION.

Life is short, the art is long, occasion is sudden,
experience deceptive, and judgment difficult. Nor is it
enough that the physician do his duty; he should also
see that the patient and his attendants do theirs, and
that external things be well managed.

²⁰ Περὶ χρῆσις τῶν ἐν ἀνθρώπῳ σώματι μορίων, 9.

Ο Thomas Clark, τρεις περίπου δεκαετίες μετά τον θάνατο του Hamilton, δημοσιεύει την *Ιλιάδα* του Ομήρου σε διάστιχη μετάφραση (1863), στην εισαγωγή της οποίας τονίζει ότι τα πρώτα τρία βιβλία ήταν δουλειά του ίδιου του Hamilton και τα υπόλοιπα (μέχρι και το όγδοο) ήταν έργο δικό του με βάση την ίδια μέθοδο. Στον πρόλογο εξηγεί τα σύμβολα που χρησιμοποιεί, όπως το υφέν (-), όταν η πρωτότυπη λέξη αποδίδεται με δύο ή τρεις λέξεις (μίτρη = brazen-plated-belt), η παρένθεση, όταν ένα μέρος της αγγλικής μετάφρασης απουσιάζει από το πρωτότυπο (δ' άμα νέφος = and together-with (them a) cloud.) κ.ά. Το έργο πρέπει να έγινε δημοφιλές αφού ξανατυπώνεται το 1888. Ο Clark εξέδωσε και το έργο του Ξενοφώντα *Κύρου Ανάβασις* σε διάστιχη μετάφραση το 1859, το οποίο ξανατυπώθηκε το 1887 και το 1964. Ας σημειωθεί ότι και τα δύο έργα συστήνονται τόσο για σχολική χρήση όσο και για ατομική μελέτη («for the use of schools and private learners»).

Όπως προείπαμε, η κόρη και συνεργάτιδα του Hamilton, Mrs. Merington, τον είχε βοηθήσει στη διδασκαλία και στις εκδόσεις του. Μετά τον θάνατο του πατέρα της, δημοσιεύει μια διάστιχη μετάφραση του ιταλικού θεατρικού έργου του Vittorio Alfieri, *Μερόπη* (1831). Αυτή η έκδοση βγαίνει σε διάστιχη ιταλική και αγγλική μετάφραση αλλά είναι εξολοκλήρου δική της διασκευή. Το θεατρικό έργο είναι βασισμένο σε μια μερικώς σωζόμενη τραγωδία του Ευριπίδη, με τίτλο *Κρεσφόνητης*, η οποία είχε διασκευαστεί από τον μεγάλο ιταλό δραματουργό Francesco Scipione Maffei (1675-1755), στο έργο *La Merope* (1713), πριν ξαναδουλευτεί από τον Vittorio Alfieri (1749-1803), ως *La Merope seconda* (1782). Μια γαλλική διασκευή είχε γράψει επίσης και ο Βολταίρος, με τίτλο *La Merope française* (1743), που ήταν από τα πιο επιτυχημένα έργα του. Στη μετάφραση της Mrs. Merington, το έργο δεν είναι χωρισμένο σε δύο μέρη αλλά δίνεται πρώτα το ιταλικό κείμενο (μία σκηνή κάθε φορά) και ακολουθεί η διάστιχη μετάφραση²¹.

²¹ Η Margaret Hamilton Merington δημοσίευσε αγγλικά και γαλλικά εγχειρίδια (English and French primers) για την προφορά των γλωσσών. Βλ. Margaret Hamilton Merington, *English Pronunciation and Accent*, vol. 1, London: Longmans, Green, Reader & Dyer 1873.

MEROPE.

PERSONAGGI.

POLIFONTE. ESISTO. Soldati.	MEROPE. POLIDORO. Popolo.
-----------------------------------	---------------------------------

SCENA, la Reggia in Messene.

ATTO PRIMO.

SCENA PRIMA.

MEROPE.

MEROPE, a che pur¹ vivi! Omai più forse
Tu non sei madre.—A che tre lustri in pianto
Ho in questa reggia di dolor trascorsi!
Saddita a che d' un Polifonte infame,
Dove sorr' esso io già regnai! d' un mostro,
Che il mio consorte, e due miei figli, (oh vista!)
Mi trucidò su gli occhi . . Uno men² resta,
Di sventurate nozze ultimo pegno;

¹ Par, literally, alive.

² Reggia, royal palace.

³ Trucido mi su gli occhi.
Murdered to me upon the eyes, i. e. murdered before my eyes.

⁴ Due miei figli
Two my sons, i. e. two of my sons.

MEROPE.

PERSONAGGI.
PERSONAGES.

POLIFONTE. ESISTO. Soldati. Soldiers.	MEROPE. POLIDORO. Popolo. People.
--	--

SCENA, la Reggia in Messene.
SCENE, the Palace in Messene.

ATTO PRIMO.
ACT FIRST.

SCENA PRIMA.
SCENE FIRST.

MEROPE.

MEROPE,	a-che	pur ¹	vivi?
<i>MEROPE,</i>	<i>wherefore</i>	<i>then</i>	<i>livest thou?</i>
Omai	fosse	tu	sei non-più madre.—
<i>Now-enceforth</i>	<i>perhaps</i>	<i>thou art</i>	<i>no-more mother.—</i>
A-che	ho	trascorsi	tre lustri in pianto
<i>Wherefore</i>	<i>have I</i>	<i>passed</i>	<i>three lustres in weeping</i>
in questa	reggia ²	di dolor?	A-che
<i>in this</i>	<i>palace</i>	<i>of grief?</i>	<i>Wherefore</i>
saddita	di un infame	Polifonte	dove io
<i>the subject of an infamous</i>	<i>Poliphontes</i>	<i>where I</i>	
già	regnai	sovra	esso? di un mostro che
<i>formerly reigned over him?</i>	<i>of a monster who</i>		
trucidò	mi	su ³	gli occhi il mio consorte.

Στον πρόλογο της έκδοσης η Merington προσπαθεί να αντικρούσει τις αιτιάσεις κάποιων επικριτών του συστήματος για το ότι «η γραμματική παραμελείται» (*grammar is neglected*). Η κόρη του Hamilton ξεκαθαρίζει ότι η διδασκαλία της γραμματικής απλώς «μετατίθεται» (*postponed*) έως ότου, μέσω της προσεκτικής ανάγνωσης, έχει γίνει πρόοδος στην απόκτηση ικανού λεξιλογίου. Ως προς μια άλλη κατηγορία, ότι αυτό που επιτυγχάνεται είναι «απλώς μια επιπόλαιη γνώση» (*a merely superficial knowledge is acquired*), απαντά ότι αυτό εξαρτάται από την επιμέλεια του κάθε μαθητή και δεν βαρύνει το εκάστοτε σύστημα, καθώς το ζητούμενο είναι η εκμάθηση μιας ξένης γλώσσας σε όσο το δυνατόν μικρότερο χρονικό διάστημα και με λιγότερο κόπο.

Το σύστημα του Hamilton διατήρησε τη δημοτικότητά του σε όλη τη διάρκεια του 19^{ου} αιώνα αλλά ατόνησε τον 20^ο αιώνα με την άνοδο του αλφαριθμητισμού και την αναδιοργάνωση της εκπαίδευσης. Πρόσφατα όμως έχει επανέλθει στο προσκήνιο εξαιτίας της κάμψης των κλασικών σπουδών και της συρρίκνωσης των χρηστών της ελληνικής γλώσσας, αλλά και χάρη στη δράση της εταιρείας James Hamilton Society στις ΗΠΑ. Στην ιστοσελίδα της διαβάζουμε ότι σκοπός της εταιρείας είναι «να παράξει αφθονία υλικού που θα επιτρέψει στους μαθητές να εισαχθούν σε μια γλώσσα με διασκεδαστικό τρόπο» (*The James Hamilton Society's goal is to produce an abundance of materials that will allow learners to be introduced to a language while being entertained*). Σημειώνεται επίσης ότι «η διάστιχη μέθοδος κάνει την εκμάθηση των γλωσσών του κόσμου ένα παιχνίδι και προσφέρει μια νέα οικουμενική προοπτική της λογοτεχνίας» (*The interlinear method makes learning the world's languages fun and will give you a new global perspective on literature*). Η πρώτη σελίδα είναι μάλιστα γεμάτη από διάσημες αρχαιοελληνικές φράσεις με την αγγλική και γαλλική μεταφωρά τους, όπως τη φράση του κήρυκα Ιδαίου στον Πρίαμο πριν τη μονομαχία του Πάρι με τον Μενέλαο: *τῷ δέ κε νικήσαντι γυνή καὶ κτήμαθ' ἔποιτο* (Ιλ. 3, 255).

Η διάστιχη μετάφραση ίσως να μην γίνει ποτέ η επίσημη μέθοδος διδασκαλίας ξένων ή κλασικών γλωσσών αλλά μπορεί να χρησιμοποιείται συμπληρωματικά όταν υπάρχουν οι κατάλληλες συνθήκες.

Βιβλιογραφία

Πηγές

- Aesop, *Aesop's Fables in English and Latin, interlineary, for the benefit of those who not having a master, would learn either of these tongues. With sculptures*, ed. John Locke, London: A. & J. Churchill 1703.
- Aesop, *The Fables of Aesop: Adapted to the Hamiltonian System, by an Analytical and Interlineal Translation. For the Use of Schools and Private Learners*, London: W. Aylott & Co. 1828.
- Alfieri Vittorio, *Vittorio Alfieri's Merope. With an analytical and interlineal translation, on the Hamiltonian System*, London: J. Souter 1831.
- Feltus George Haws, *The Feltus family book, containing a biographical sketch of the Rev. Henry James Feltus, D.D., late rector of St. Stevens, New York City, together with a genealogy of all descendants to date*, New York: George Haws Feltus (privately printed) 1917.
- Hamilton James, *An essay on the usual mode of teaching the languages, and the possibility of teaching French or English in forty-eight lessons, Second Edition, With Notes*, New York: T. & W. Mercein 21816.
- Hamilton James, *The History, Principles, Practice, and Results of the Hamiltonian System. [...] with Answers to the Edinburgh and Westminster Reviews; and His Public Lecture in Liverpool, on the 18th of March 1829*, London: J. Souter 21831.
- Hippocrates, *The Aphorisms of Hippocrates: In the Original Greek, with an Interlineal and Analytical Translation, on the Principles of the Hamiltonian System [...]*, ed. John William Underwood, London: Aylott & Co. 1831.
- Homer, *The Iliad of Homer, with an Interlineal Translation: For the Use of Schools and Private Learners on the Hamiltonian System, as Improved by Thomas Clark*, Philadelphia: Charles De Silver & Sons 1888.
- Locke John, *Some Thoughts Concerning Education*, London: A. & J. Churchill 1693.
- Xenophon, *The Anabasis of Xenophon: with an interlineal translation, for the use of schools and private learners on the Hamiltonian system, as Improved by Thomas Clark*, New York: David McKay Company, Inc. 1859.

Βοηθήματα

- Blum Ernest, «The New Old Way of Learning Languages», *The American Scholar*, <https://theamericanscholar.org/the-new-old-way-of-learning-languages/>, Αύγουστος 2008 (προσπελάστηκε: 25/7/2022).
- Bottone Angelo, «John Locke's Educational Thought», <https://doi.org/10.13140/RG.2.2.17255.06569>, 2007 (προσπελάστηκε: 25/7/2022).
- Latimer John F., «HAMILTON, James» [στο:] Jr. Ward W. Briggs (επιμ.), *Biographical Dictionary of North American Classicists*, Westport, Connecticut: Greenwood Publishing Group 1994, σσ. 255-256.
- Salt H.S., «The "Hamiltonian System" of Education», *The Gentleman's Magazine*, τ. 265, London: Chatto & Windus, Ιούλιος-Δεκέμβριος 1888, σσ. 568-577.
- Uzgalis William, «John Locke» [στο:] Edward N. Zalta (επιμ.), *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*, <https://plato.stanford.edu/archives/fall2022/entries/locke/> (προσεχής ιστοσελίδα), Φθινόπωρο 2022 (προσπελάστηκε: 25/7/2022).
- Επίσημη ιστοσελίδα των Η.Π.Α., «William H. Crawford (1816 - 1825) | U.S. Department of the Treasury», <https://home.treasury.gov/about/history/prior-secretaries/william-h-crawford-1816-1825>, 2022 (προσπελάστηκε: 28/7/2022).

Ευρετήριο

- Αβραμίδου Έλενα 68-69
Αγγελάτος Δημήτρης 61-63, 111, 119
Αγγελοπούλου (βραβεία) 75
Αγγελίδου Νίνα 85, 89, 111, 119
Άγρας Τέλλος 58
Αγρίππας ΙΙ 35-36
Αδαμίδου Σοφία 62-63
Άδραστος 23
Αθανασιάδης Νίκος 72
Αθανασιάδης Τάσος 72
Αθανασοπούλου Ευγενία 13-19
Αθηναία Ειρήνη 58
Αιγέας 18
Αιήτης 16
Αισχύλος 13, 15, 19, 23, 28, 52
Αίσωπος (Aesop) 127, 130, 134
Αιτωλός Κοσμάς 124
Ακρίτα Σύλβα 95, 103
Ακρίτας Λουκής 93, 95, 100, 102
Αλεξάνδρου Άρης 124, 126
Αλεξιάδου Λίλυ 122, 126
Αλεξίου Χρίστος 83, 88
Αλεξοπούλου Χρύσα Ε. 13-14, 17-19
Άλκηστη 14, 52
Άμασης 26
Αμήστρης 24
Αμούργης Αθηνόδωρος-Ιωάννης 57-64
Αναγνωστάκης Μανώλης 60, 63, 123, 126
Αναγνωστόπουλος Γ (Anagnostopoulos G)
45, 49
Άναλις Δημήτρης 112, 114
Αναξαγόρας 80
Αναξιμανδρος 81
Αναξιμένης 83
Ανδρειωμένος Γιώργος 9, 60, 63, 71, 73, 78, 96,
98, 102
Ανδριανού Έλσα 15, 19
Ανεμούδη-Αρζόγλου Κρίστα 77
Αντιγόνη 24
Αντωνιάδου Ελένη 121, 126
Αντωνόπουλος Γεώργιος 79, 88
Άπης 26
Απόλλων 52
Απολλώνιος ο Ρόδιος 16
Αποστολίδου Βενετία 72, 76, 78
Αραβαντινού Α. 86, 89
Αράγης Γιώργος 61-63
Αραγιάννης Άγγελος 65-69
Αργυρίου Αλέξανδρος 58, 63
Αριάδνη 112
Αρίσταρχος 16
Αριστοτέλης (Aristotle, Aristotelis) 27, 29, 39,
40, 42-49, 52, 82, 85, 88, 123, 127
Αριστοφάνης 13, 52
Αρίστων 24
Αρταΰνη 24
Αρώνη Λένα 121, 126
Αστερίου Χρήστος 105
Άτυς 23
Αυγέρης Μάρκος 60
Αφεντουλίδου Άννα 71-78
Άφοβος 37-41
Αφροδίτη 15-16
Βαβούρας Ηλίας 36
Βαγενάς Νάσος 61-63
Βαρίκας Βάσος 58
Βάρναλης Κώστας 53-54
Βασιλικός Βασίλης 73
Βαφόπουλος Γεώργιος Θ. 58
Βέικος Θεόφιλος 81, 88
Βελουδής Γιώργος 119
Βέλτσου Ελένη 85, 90
Βενέζης Ηλίας 72
Βεργίλιος 79, 89, 128
Βερναδάκης Δ. Ν. 73
Βικέλας Δημήτριος 66, 72
Βίτων 22
Βλάχος Άγγελος 72
Βουρνάς Τάσος 60
Βουτουρής Παντελής 60, 63
Βρεττάκος Κώστας 93
Βρεττάκος Νικηφόρος 93-103
Γαληνός 131
Γαραντούδης Ευριπίδης 60-61, 63, 122, 126
Γεωργιάς Δημήτριος 74
Γεωργοβασίλης Δημοσθένης Γ. 80, 90
Γεωργούλης Κωνσταντίνος Δ. 82, 88
Γιαννόπουλος Αλκιβιάδης 72
Γιαννόπουλος Περικλής 73
Γιατρομανωλάκης Γιώργης 15, 19, 82, 84, 88
Γκανάς Μιχάλης 61, 64
Γκέκα Πόλυ 82, 91
Γκούμας Νίκος 94
Γοργίας 32, 34, 36
Γορδίας 23
Γρηγόρης Γεράσιμος 72

- Γύγης 25
- Δάλκου Γεωργία 59, 63
 Δάλλας Γιάννης 85, 88
 Δανιήλ Ανθούλα 80, 85, 88
 Δαρείος 24, 27
 Δασκαλόπουλος Δημήτρης 121-122, 126
 Δεκαβάλλες Αντώνης 84, 86, 88
 Δημαράς Κ. Θ. 58, 79, 88
 Δημάρατος 27
 Δημητρούλης Δημήτρης 57, 61, 63
 Δημητρακάκης Γιάννης 71, 78
 Δημητρακόπουλος Μιχαήλ Φ. 82, 91
 Δημοσθένης 37-42
 Δήμου Νίκος 81, 88
 Δημοφών 37
 Διονύσιος ο Θραξ 73
 Διόνυσος 52, 83, 91
 Δόικος Παναγιώτης 36
 Δομιτιανός 43
 Δούκας Νεόφυτος 73
 Δροσίνης Γεώργιος 66, 72
- Εγγονόπουλος Νίκος 111
 Εκάβη 13-15, 17-19
 Εκάτη 16
 Ελένη 15, 122-123
 Ελύτης Οδυσσεάς 79-91, 99, 111-119
 Εμπεδοκλής 80
 Εμπειρικός Ανδρέας 61, 64
 Επισκοπόπουλος Νικόλαος 73
 Έρεβος (θεός) 124
 Εύμηλος 16
 Ευριπίδης (Euripides) 13-19, 51-54, 122-124, 132
- Ζαμπέλιος Σπυριδών 72
 Ζερεφός Χρήστος 73
 Ζήνων (ο στωικός) 82
 Ζήρας Αλέξης 61, 77-78
 Ζώτος Μίνως 58
- Ηλέκτρα 13-15
 Ηλιοπούλου Ιουλίτα 119
 Ήλιος (θεός) 16, 18
 Ήρα 16, 23
 Ηράκλειτος 26, 80-83, 86, 90, 112, 117
 Ηρόδοτος (Herodotus) 21-29
 Ησίοδος 16, 28, 124
- Θαλής 81
 Θάνατος (θεός) 124
 Θασίτης Πάνος 83, 86, 88
 Θεοτοκάς Γιώργος 72, 79, 88, 99
 Θεοτόκης Κωνσταντίνος 72
 Θεοτοκόπουλος Δομήνικος 85
- Θερμού Μαρία 124, 126
 Θηριππίδης 37
- Ιακώβ Δανιήλ 119
 Ιάσων 15-18
 Ιδαίος 133
 Ιλίνσκαγια Σόνια 85, 88
 Ιπποκράτης (Hippocrates) 25, 131, 134
 Ιππόλυτος 13-14, 17-19, 52-54
 Ισαίος (Isaios) 39, 42
 Ισοκράτης (Isocrates) 39, 42, 122
 Ιριγένεια 14
 Ιωάννου Φίλιππος 73
 Ιώσηπος Φλάβιος 31-36
- Καβάφης Κ. Π. 79, 88-89, 91
 Καζαντζάκη Γαλάτεια 72
 Καζαντζάκης Νίκος 65-69, 72-73, 79, 89
 Καιροφύλας Κώστας 94, 102
 Καίσαρ Μαρία 52, 54
 Κακούρου-Χρόνη Γεωργία 98-99, 101, 103
 Κακριδής Θεοφάνης 74
 Καλαντζοπούλου Βικτωρία 77
 Καλλιγιάς Παύλος 72, 85, 89
 Καμβύσης 25-26
 Κανδαύλης 24-25
 Καποδίστριας Ιωάννης 94, 102
 Καραβία Παναγιώτα 110
 Καραβιάς Πάνος 79, 88
 Καραγάτσης Μ. 72
 Καραμπέλας Σάββας 58, 63
 Καρανικόλας Αναστάσιος 21-29
 Καραντώνης Ανδρέας 57-61, 63, 85, 88
 Καρατζάς Σταμάτης 77
 Καρδαμίτσα-Ψυχογιού Μ. 24, 29
 Καρναβίτσας Ανδρέας 66, 72
 Καρωτάκης Κώστας 57-64, 122, 125-126
 Κατσαβέλη Ελένη 124, 126
 Κατσιερρός Αθανάσιος 60, 64
 Κατσιμπαλής Γ. 58
 Κατσόγιαννος Ντίνος Απ. 82, 91
 Καφαμπέλη Κική 84, 91
 Καψωμένος Ερατοσθένης 79, 81, 83-86, 88-89, 122, 126
 Κελεσίδου Άννα 86, 89
 Κέλσος Αύλος Κορνήλιος (Celsus Aurelius Cornelius) 131
 Κίρκη 16
 Κλέοβης 22
 Κλυταιμνήστρα 14-15
 Κόκκινος Διονύσιος 72
 Κόκορης Δημήτρης 59, 63
 Κόλλιας Γεώργιος Γ. 76
 Κομνηνός Ξενοφών 85, 91
 Κονδυλάκης Ιωάννης 72
 Κονδύλης Φώντας 82, 91

- Κόντογλου Φώτης 111
Κοντός Γιάννης 61, 64
Κόντος Κωνσταντίνος 73-74
Κοτζιάς Κώστας 73
Κουζέλη Λαμπρινή 77, 102
Κουλουφάκος Κώστας 60-61, 63, 122
Κουμάκης Γεώργιος Χ. 79, 89
Κουρούπη Μαρία 85, 89
Κουτριάνου Ελένα 7, 9, 84-85, 89, 111-112, 115, 117, 119
Κρεσφόντης 132
Κρέων 16, 18, 24
Κρεώφυλος 16
Κριτσέλλη Γιώτα 121
Κροίσος 22-23
Κυριακοπούλου Άννα 9, 31-36
Κύρκος Βασίλης Α. 80, 90
Κύρκος Μιχαήλ 59
Κύρος 25, 132
Κωνσταντινόπουλος Βασίλειος 21, 29
Κωτίδης Αντώνης 111, 119
Κωτόπουλος Τριαντάφυλλος 65, 69
- Λαμπαδαρίδου-Πόθου Μαρία 81, 83, 86, 89
Λαμπρίδης Μανώλης 60
Λειβαδίτης Τάσος 122, 126
Λειβαδιώτης Μιχαήλ 86, 89, 91
Λέκκας Γεώργιος (Lekkas Georgios) 87, 91
Λεύκα Αικατερίνη (Lefka Aikaterini) 44, 49
Λευκός Αρχάδιος 100
Λιβάνιος 40
Λογγίνος 97
Λυκούδης Εμμανουήλ 72
Λυκούργου Νίκη 77
Λυπουρλής Δημήτριος Δ. 36
- Μαγκλής Γιάννης 72
Μαγκλίνης Ηλίας 122, 126
Μακρής Γεώργιος 94
Μακρής Νικόλαος 72
Μάλαμα Αθανασία 9, 79-91, 135-141
Μαλάνος Τίμος 58
Μαρωνίτης Δημήτρης Ν. 22, 24, 29, 79, 86, 89, 119, 123, 126
Μασίστης 24
Μασμανίδου Μαρία 9
Μαστροδημήτρης Παναγιώτης 72, 76, 78
Μαυρωνάς Μ. 106, 110
Μένανδρος 15, 19
Μενέλαος 15, 133
Μερόπη (Merope) 132, 134
Μήδεια (Medea) 13-19, 53-54, 95, 103
Μητροπούλου Κωστούλα 95, 98, 103
Μητσάκης Κάρολος 76, 81, 89
Μήτσου Ανδρέας 119
Μορφέας 124
- Μοσχολέα Δήμητρα 93-103
Μοσχονά Ελένη 79, 90
Μουτσόπουλος Ευάγγελος 86, 89
Μπακονικόλα Χαρά 18-19
Μπαφίτη Μαρία 9
Μπεζεντάκου Όλγα 52, 54
Μπέλλα-Αρμάου Ζωή 71, 78
Μπεράτης Γιάννης 72
Μπέτζελος Τ. 107, 110
Μπιντούδης Χρήστος 82-86, 88-91
Μπιστόλα Ελπινίκη 105-110
Μπλέτσας Μάριος 15, 19
Μπούκουρα Μαρία 81, 84, 89
Μπούμη-Παππά Ρίτα 58
Μπουμπουλίδης Φαίδων 76
Μυριβήλης Στρατής 72
- Νάκου Λιλία 72
Νάνου-Τσάκαλη Αναστασία 81, 90
Νάτσια Αναστασία 71, 78
Νικολαΐδης Θεοδόσης 81, 90
Νικολαΐδης Ιωάννης 86, 89
Νικολαρεΐζης Δημήτρης 58
Νικολουδάκη-Σουρή Ελπινίκη 86, 89
Νιρβάνας Παύλος 72-73
Ντουιά Χριστίνα 57-60, 62-64, 79, 89, 123, 126
Νύχτα (θεά) 124
- Ξανθουδίδης Στέφανος 75
Ξερόπουλος Γρηγόριος 58, 63, 72
Ξένος Στέφανος 72
Ξέρξης (Xerxes) 24, 26-27, 29
Ξιφάρα Πετρούλα 15, 19
- Οδυσσεάς 121
Οιδίπους 23-24, 122
Όμηρος (Homer) 16, 28, 47, 73, 112-113, 116, 124, 132, 134
Ονήτωρ 37-42
Οράτιος 128
Ουράνης Κώστας 66, 71, 75, 84, 89, 111, 119
- Παγκράτης Περικλής 61
Παλαιολόγος Γρηγόριος 72
Παλαμάς Κωστής 71-72, 74, 79, 89, 124-126
Πανάρετου Αννίτα 66, 69
Πανσέληνος Μανουήλ 116-117
Πανταζίδης Ιωάννης 73
Πανωφεροπούλου Αγγελική 79, 89
Παπαγιώργης Κωστής 85, 87, 90, 91
Παπαδιαμάντης Αλέξανδρος 72, 79, 80, 89
Παπαδοπεράκη Ασπασία 79, 89
Παπαδοπούλου Ι. Ν. 14, 19
Παπαδοπούλου Μαρίνα 105, 108
Παπαϊωάννου Μ. Μ. 60
Παπανδρέου Ανδρέας 105

- Παπανικολάου Μήτσος 58
 Παπανούτσος Ευάγγελος 67
 Παπαντωνάκης Γεώργιος 65, 69
 Παπαχελιά Αμαλία 75
 Παππάς Γιάννης 84, 89
 Παππάς Νίκος 58, 60, 63
 Παράσχος Κλέων 58
 Πάρης 133
 Παρμενίσκος 16
 Παρορίτης Κώστας 72
 Πασαγιάννης Σπήλιος 73
 Πατριίκιος Τίτος 121-126
 Πατριίκιου Έλενα 125
 Παυλάκου Αντωνία 111-119
 Παυλογεωργάτου Κατερίνα 81, 91
 Πασσανίας 16
 Πεκιαρίδη Στέλλα 82, 90
 Πεντζοπούλου-Βαλαλά Τερέζα 36
 Περάνθης Μιχάλης 72
 Περδικούρη Ελένη 87, 90
 Πετσάλης Θανάσης 72-73
 Πιερίης Μιχάλης 79, 88
 Πίνδαρος 16, 26
 Πίστας Παναγιώτης 77
 Πιτζιπιός Ιάκωβος 72
 Πλασκοβίτης Σπύρος 72
 Πλάτων 22, 34, 36, 53, 84-86, 89, 112, 114, 117-118, 122, 124
 Πλούταρχος (Plutarch) 22, 29
 Πλωτίνος (Plotin) 85-86, 89, 112
 Πολίτη Τζίνα 119
 Πολίτης Κοσμάς 72
 Πολίτης Λίνος 76
 Πολίτης Νίκος 72
 Πολυμήστωρ 14-15
 Πουρνάρη Μαρία 85, 90
 Πρεβελάκης Παντελής 99
 Πρελορέντζος Γιάννης 85, 90
 Πρίαμος 133
 Πρωίμου-Ερηνάκη Μαριλένα 81, 85, 89
 Πρωταγόρας 21, 26
 Πυθαγόρας (και Πυθαγόρειοι) 81, 83, 89, 90, 112, 123

 Ραγκαβής Αλέξανδρος-Ρίζος 66, 72
 Ράμφορ Κωνσταντίνος 72
 Ραμφίνιτος (Rhapsinitus) 24, 29
 Ρεγκάκος Αντώνιος 73, 84, 91
 Ρίκου Ε 106
 Ρίτσος Γιάννης 58-59, 63, 125
 Ροδοκανάκης Πλάτωνας 73
 Ροΐδης Εμμανουήλ 72
 Ροντήρης Δημήτρης 101
 Ρούφος Μουσώνιος 43
 Ρώτας Βασίλειος 60, 63

 Σαββίδης Γιώργος 77, 79, 89, 91

 Σακελλάριος Γεώργιος 81, 89
 Σακελλαρίου Μαρία 58, 64
 Σαμαράκης Αντώνης 73
 Σαραφείδου Δ. 106, 110
 Σαρίκας Ζ. 108, 110
 Σαρπηδών 124
 Σαχίνης Απόστολος 67, 69, 71-78
 Σαχτούρης Μίλτος 62, 64
 Σεραφείμ Ανδρέας (Serafim Andreas) 44, 49
 Σεφέρης Γιώργος 58-59, 61, 81, 88, 124
 Σιαφλέκης Ζάχος Ι. 86, 89
 Σιδέρη Ηρώ 16, 19
 Σιέττος Γεώργιος 124, 126
 Σικελιανός Άγγελος 79-80, 83, 88, 90, 97
 Σίμου Ειρήνη 121-126
 Σιμώτας Μάρκος 105-109
 Σκορδάς Παναγιώτης 80, 84-85, 88
 Σκυθίνος 81, 88
 Σολωμός Διονύσιος 79, 86, 89
 Σόλων 22-23
 Σούτσος Αλέξανδρος 72
 Σούτσος Παναγιώτης 72-73
 Σοφοκλής 13, 15, 23-25, 52
 Σπαθαράκης Κώστας 60, 64
 Σπανός Γιώργος 82-83, 90-91
 Σταθάς Σπυρίδων 37-42
 Στάμος Γιάννης 71, 78
 Στασινοπούλου-Σιαδά Α. 13, 19
 Σταυρίδη Ρένα 125
 Στέρης Γεράσιμος 112
 Στεφανής Α. Δ. 13, 19
 Στεφανοπούλου Μαρία 60-64
 Συνέσιος Κυρήνης 43
 Συνοδινού Κατερίνα (Synodinou Katerina) 44, 49
 Σωκράτης 34, 52

 Ταχοπούλου Ολυμπία 119
 Τειρεσίας 23-24
 Τέλλος 22
 Τεμπρίδου Γιώτα 80, 83, 86, 90
 Τερζάκης Άγγελος 72
 Τζαβάρας Γιάννης 83, 90
 Τζιόβας Δημήτρης 61-62, 64, 71, 78, 80, 90
 Τζίφας Χρήστος 43-49
 Τιμοκράτης 40
 Τουφεξίδου Ευαγγελία 51-54
 Τροπαιάτης Άλκης 94-95, 103
 Τσιχριτζή Γεωργία 127-134
 Τσολάκης Χρήστος 76
 Τυφλόπουλος Τάσος 81, 90

 Ύπνος (θεός) 124

 Φαβιάτος Στέφανος 76
 Φαίδρα 14, 53

Ευρετήριο

- Φαίδρος 34, 36
Φάις Μισέλ 72, 78
Φακίνος Μιχάλης 105
Φαρίνου-Μαλαματάρη Γεωργία 79, 89
Φιλίππου Γαρυφαλλιά 52, 54
Φιλοκύπρου Έλλη 122, 126
Φοβήτωρ 124
Φραγκούδης Επαμεινώνδας 72
Φράγκου-Κικίλια Ρίτσα 80, 90
- Χαλάς Αντώνιος 74
Χατζηγιακουμή Μαρία 82-83, 90
Χατζηνικολή Ιωάννα Δ. 85, 90
Χατζής Δημήτρης 72
Χατζιδάκις Γεώργιος 74
Χατζίνης Γιάννης 72
Χατζόπουλος Κωνσταντίνος 72
Χενοφών 132
Χιώτης Μανώλης 106
Χουρμουζιάδης Νίκος Χ. 15, 19, 52, 54
Χουρμούζιος Αιμίλιος 60-61, 64
Χρηστομάνος Κωνσταντίνος 72-73
Χρήστου Α. 14, 19
Χριστοδούλου Ιωάννης Σ. 36
Χρυσόστομος Δίων 43-49
Χωμενίδης Χρήστος 105-110
Χωριανόπουλος Νίκος 82, 90
- Ψυχάρης Γιάννης 72
- Ωριγένης (Origène) 87, 91
- Alfieri Vittorio 132, 134
Allan William 52, 54
Alter Robert 31, 36
Angeli General d' 128
Annunzio Gabriele d' 73
Augé Marc 106-107, 110
- Bachelard Gaston 85, 90, 114
Baldacchino Godfrey 105-106, 110
Barthes Roland 86, 89
Baudelaire Charles 73
Bauerfeind Otto 35-36
Baum Tom 106, 110
Beardsley Aubrey 73
Beaton Roderick 79, 89
Beatty 128
Beiser Frederick C. 82, 90
Benardete Seth 22, 29
Bergson Henri 85, 87, 90
Bitzer Lloyd 48-49
Blandin Jean-Yves 86, 90
Blum Ernest 127, 134
Boegehold A. L. 41-42
- Bomstad Roland G. 32, 35-36
Booker Keith 107, 110
Bottone Angelo 134
Breton André 79, 90
Briggs Jr Ward W. 128, 134
Burke Kenneth 43, 46, 49
Burzo Alberto (Μπούρτζο Αλμπέρτο) 82, 90
Bywater Ingram 42
- Cairns Douglas 17, 19
Campbell Karlyn Kohrs 48-49
Candwell Christopher 60, 64
Carlisle Anthony 131
Carton Paul 81, 90
Cazzulo Massimo 84-85, 90
Clark Thomas 131-132, 134
Cohen Shaye J. D. 31, 34, 36
Crawford William H. 129, 134
Crosby H. Lamar 49
Cudjoe Richard V. 41-42
- Deleuze Gilles (Ντελέζ Ζιλ) 83, 87, 90
Dewald Carolyn 22, 25, 27, 29
Diels Hermann 80-82, 90
Dilts Mervin Robert 42
Drakakis-Smith D. 106, 110
Dürrenmatt Friedrich (Ντύρρενματτ Φρίντριχ) 95, 103
- Eco Umberto 82, 90
Eleazar 31-36
Eliot T. S. (Έλιοτ Θ. Σ.) 81, 88
Elliotson John 131
Ellis Antony 22, 29
Evangelizou Christos C. 44, 49
Evans James A. 26, 29
- Fattal Michel 86, 90
Fedriga Riccardo 82, 90
Feldman Louis H. 31, 36
Feltus George Haws 129, 134
Feltus Henry J. 129
Fernandez Ramon (Φερναντέζ Ραμόν) 74
Filonik J. 40, 42
Fisher Walter 48-49
Flaubert Gustave 73
Foley Helene 17, 19
Forster Michael 82, 90
Foucault Michel 107-108, 110
Francesca Piero della 112, 116-117
Friedrich C. J. 86, 90
- Garver Eugene 46, 49
Gasti Helen 44, 49
Gautier Theophile 73
Gogh Vincent Van 117

- Graff Richard 33, 36
 Graham A. J. 28-29
 Gregory Justina 52, 54
 Griffin Jasper 22, 29
 Griffith-Williams Breda 39-40, 42
 Grimaldi William 46, 49
 Guthrie Kenneth (Γκάθρι Κένεθ) 81, 90
- Hamilton James 127-134
 Harrison Alick Robin Walsham 37, 42
 Hata Gohai 31, 36
 Hegel Georg Wilhelm Friedrich 82, 86, 90
 Heidegger Martin (Χάιντεγκερ Μάρτιν) 83, 86, 89-90
 Hölderlin Friedrich 84, 112
 Hume David (Χιουμ Ντέιβιντ) 85, 90
 Humphreys Sally 26, 29
 Hunter Virginia J. 14, 17, 19
 Husserl Edmund 85
 Hussey Edward 81-82, 90
 Huysmans Joris Karl 73
- Immerwahr Henry R. 26-29
 Ivask Ivar 112, 116
- Jameson Fredric (Τζέιμσον Φρέντριχ) 106-108, 110
 Jamieson Kathleen Hall 48-49
 Jones Christopher 46, 49
 Jong Irene JF de 33, 36
 Jung Carl 118
- Kant Immanuel 82, 87, 90-91
 Kapparis Konstantinos 40, 42
 Kennedy George 43, 49
 Kierkegaard Søren (Κίρκεγκωρ Σαίρεν) 82, 91
 Kneale J. 106, 110
 Knox Bernard M. 18-19
 Kranz Walther 80-82, 90
 Kucharski J. 40, 42
- Ladouceur David 31-32, 34-36
 Lateiner Donald 21, 29
 Latil Pierre de 95, 103
 Latimer John F. 128, 134
 Lausberg Heinrich 46, 49
 Lear Gabriel 45, 49
 Lesky Albin 15-16, 19, 25, 29, 52, 54
 Liddel Henry George 39, 42
 Lloyd Michael 18-19
 Locke John 127-128, 130, 134
 Lockhart D. G. 106, 110
 Long Antony A. 81-82, 90
- MacDowell Douglas Maurice 37, 40, 42
- Maffei Francesco Scipione 132
 Marín Álvaro García 84-85, 89
 Marincola J. 22, 27, 29
 Mastronarde Donald J. 16-17, 19
 McClure Laura K. 14, 17-19
 McDermott Emily A. 16, 19
 Merington Margaret Hamilton 131-133
 Merleau-Ponty Maurice (Μερλώ-Ποντύ Μωρίς) 84, 91
 Mezo Richard 46, 49
 Michel Otto 35-36
 Millender Ellen G. 28-29
 Miller Carolyn 48-49
 Minucci Paola 82-86, 88-91
 Mitsis P. 44, 49
 Moles John 43, 49
 Mondrian Piet 115-116
 Moore George 73
 Mosse Claude M. 13, 19
 Mozart Wolfgang Amadeus 112, 116
 Mulhall 128
 Munson Rosaria V. 24, 29
 Mure Pierre La 95, 103
- Ness William P Van 128
 Newell Raymond R. 31, 36
 Newton K. M. 60, 64
 Nietzsche Friedrich (Νίτσε Φρίντριχ) 52, 83, 87, 90-91, 97, 108, 110
 Norlin George 42
- Page Denys L. 15, 18-19
 Pater Walter 73
 Pepe Cristina 48-49
 Perelman Chaïm 33, 36
 Peri Massimo 79, 91
 Péron Françoise 105, 110
 Picasso Pablo 113
 Poe Edgar Allan 73
 Pomeroy Sarah B. 15, 19
 Pontani Filippo Maria 79, 91
 Provencal Vernon L. 21, 27-29
- Rajak Tessa 33-34, 36
 Reid H. 44, 49
 Reverdy Pierre 112, 116
 Ricœur Paul 85, 91
 Rimbaud Arthur 117
 Rivière Jacques (Ριβιέρ Ζακ) 74
 Roduit Alexandre 35-36
 Rohde Erwin 81, 83, 91
 Roisman Joseph 38, 42
 Romilly Jacqueline de 13, 19, 23-24, 27, 29
 Ross William David 42, 49
 Rousseau Jean-Jacques (Ρουσσώ / Ρουσσώ Ζαν-Ζακ) 82, 87, 90-91

Ευρετήριο

- Royle Stephen A. 106, 110
Rubinstein Lene 39, 42
Ruskin John 73
- Said Suzanne 46, 49
Salt H. S. 128, 134
Sanson Gustave (Σανσόν Γκουστάβ) 75
Sartre Jean-Paul (Σαρτρ Ζαν-Πωλ) 87, 91, 98
Scafuro Adele Christina 41-42
Schultz Bruno (Σουλτς Μπρούνο) 81, 88
Scott Robert 39, 42
Shapiro Susan O. 22, 29
Sibree J. 86, 90
Smit Betine V. Z. 18-19
Smyth Herbert Weir 38, 42
Sommerstein Alan H. 14, 19
Soubiran André 95, 103
Spero Shubert 31, 36
Swain Simon 46, 49
Swinburne Algernon Charles 73
- Tally R. 106, 110
Thackeray Henry S. J. 33, 36
Thomas Rosalind 27-29
Thompson Wesley E 38, 42
- Underwood John William 131, 134
Uzgalis William 127, 134
- Vermeer Johannes 112, 116
Vidal-Naquet Pierre 33, 36
Vitti Mario 81, 83, 86, 88
Vivaldi Antonio 116
Voltaire (Βολταίρος) 132
- Whistler James Abbott McNeill 73
Wilde Oscar 73
Winn Wendy 33, 36
- Zalta Edward N. 127, 134
Zeitlin Froma I. 14, 19

Πίνακας περιεχομένων

Χαιρετισμός Προέδρου του Τμήματος Φιλολογίας.....	7
Εκδοτικό σημείωμα Επιμελητή του τόμου.....	9
Ανακοινώσεις Κλασικής Φιλολογίας.....	11-54
Αθανασοπούλου Ευγενία, «Ο ρόλος της γυναίκας στις τραγωδίες του Ευριπίδη: <i>Μήδεια</i> , <i>Εκάβη</i> , <i>Τρωάδες</i> , <i>Ηλέκτρα</i> ».....	13-19
Καρανικόλας Αναστάσιος, «Η φύση σε αντιπαράβολή με το Νόμο στον Ηρόδοτο».....	21-28
Κυριακοπούλου Άννα, «Επεισόδιο αυτοκτονίας των επαναστατών της Masada».....	31-36
Σταθάς Σπυρίδων, «Η επιχειρηματολογία του Δημοσθένη στον λόγο <i>Πρὸς Ὀνήτορα ἐξούλης Α' (30)</i> ».....	37-42
Τζίφας Χρήστος, «Οι Βιθυνικοί λόγοι του Δίωνα Χρυσοστόμου ως υβριδικά ρητορικά κείμενα».....	43-49
Τουφεξίδου Ευαγγελία, «Ευριπίδης: νυν και αεί. Η διαχρονικότητα του ευριπίδειου corpus και η απήχρησή του στη σύγχρονη κοινωνία».....	51-54
Ανακοινώσεις Νεοελληνικής Φιλολογίας.....	55-136
Αμούργης Αθηνόδωρος Ιωάννης, «Ο μύθος του Καρωτακισμού».....	57-64
Αραγιάννης Άγγελος, «Ο ταξιδιωτικός λογοτέχνης Νίκος Καζαντζάκης μέσα από το έργο <i>Ταξιδεύοντας: Ιαπωνία-Κίνα</i> ».....	65-69
Αφεντουλίδου Άννα, «Ερευνητικά τεκμήρια και φιλολογικά θέματα σχετιζόμενα με το Αρχείο του Απόστολου Σαχίνη».....	71-78
Μάλαμα Αθανασία, «Η αρμονία στην ποίηση του Οδυσσέα Ελύτη: Φιλοσοφικές προσεγγίσεις από την αρχαιότητα έως τη σύγχρονη εποχή».....	79-91
Μοσχολέα Δήμητρα, «Ο Νικηφόρος Βρεττάκος ως επιφυλλιδογράφος: Η συνεργασία με το περιοδικό <i>Κόσμος, Επιστήμη και Ζωή</i> (1960-1962)».....	93-103
Μπιστόλα Ελπινίκη, «Δυστοπικά νησιά στη λογοτεχνία της κρίσης: Η περίπτωση του μυθιστορήματος <i>Ο κόσμος στα μέτρα του</i> , τού Χρήστου Χωμενίδη».....	105-110
Παυλάκου Αντωνία, «Οι αισθητικές και φιλοσοφικές θέσεις του Οδυσσέα Ελύτη και η ενσωμάτωσή τους στην ερμηνεία του ποιήματος “Ο κήπος βλέπει”».....	111-119
Σίμου Ειρήνη, «Ψηλαφώντας την τελευταία ποιητική συλλογή του Τίτου Πατρίκιου».....	121-126
Τσιχριτζή Γεωργία, «“Graecum est; non legitur”? Αγγλικές μεσόστιχες μεταφράσεις ελληνικών κειμένων κατά τη διάρκεια του 19 ^{ου} αιώνα».....	127-134
Ευρετήριο Ονομάτων.....	135-141
Πίνακας Περιεχομένων.....	143

ΤΑ ΠΡΑΚΤΙΚΑ
ΤΟΥ 4^{ου} COLLOQUIUM
ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΦΟΙΤΗΤΩΝ
ΤΟΥ ΤΜΗΜΑΤΟΣ ΦΙΛΟΛΟΓΙΑΣ
ΤΟΥ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟΥ
ΜΕ ΦΙΛΟΛΟΓΙΚΗ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ
ΤΩΝ Α. ΚΥΡΙΑΚΟΠΟΥΛΟΥ - Α. ΜΑΛΑΜΑ
ΚΑΙ ΕΚΔΟΤΙΚΗ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ
ΤΟΥ ΓΙΩΡΓΟΥ ΑΝΔΡΕΙΩΜΕΝΟΥ
ΚΥΚΛΟΦΟΡΗΣΑΝ ΣΕ ΨΗΦΙΑΚΗ ΜΟΡΦΗ
ΤΟΝ ΑΥΓΟΥΣΤΟ
ΤΟΥ 2022

Ο τόμος περιλαμβάνει ανακοινώσεις διδακτορικών και μεταπτυχιακών φοιτητών και φοιτητριών οι οποίες παρουσιάστηκαν στο 4ο ετήσιο Colloquium που οργάνωσε το Τμήμα Φιλολογίας του Πανεπιστημίου Πελοποννήσου. Η θεματολογία των δημοσιευόμενων εργασιών καλύπτει ποικίλα ζητήματα αρχαίας και νέας ελληνικής λογοτεχνίας, καθώς και συγκριτικής γραμματολογίας. Η δε έκδοσή τους, υπό μορφή Πρακτικών, έχει σκοπό να παράσχει σε όσους και όσες συμμετείχαν ένα πρώτο ακαδημαϊκό-επιστημονικό βήμα και να τους ενθαρρύνει να συνεχίσουν την έρευνά τους στον χώρο των ελληνικών και συγκριτολογικών σπουδών.